

Univerzita Karlova v Praze
Právnická fakulta

Bc. Michal Zikmund

**Politické programy české reprezentace
v druhé polovině 19. století**

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce: prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c.

Katedra právních dějin

Datum vypracování práce (uzavření rukopisu): 31. května 2016

Prohlašuji, že předloženou diplomovou práci jsem vypracoval samostatně a že všechny použité zdroje byly řádně uvedeny. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 23. února 2016

Bc. Michal Zikmund

Poděkování

Tímto bych chtěl poděkovat vedoucímu své diplomové práce, panu prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc., dr. h. c., za laskavou pomoc při tvorbě práce, zejména za čas, věnovaný konzultacím k ní a její kontrolou, za cenné rady a připomínky, za poskytnutí materiálů, za trpělivost, kterou měl s mými průtahy, a také za jeho vynikající přednášky, které u mě před lety přispěly k hlubšímu zájmu o české právní dějiny. Děkuji též své matce, PhDr. Haně Zikmundové, za nedocenitelnou jazykovou korekturu textu.

Obsah

Seznam použitých zkratk	1
Úvod	2
1. Přehled sledovaného období	5
1.1 Revoluční roky 1848-1849	5
1.2 Bachovský absolutismus	15
1.3 Únorové období a dualizace říše	18
1.3.1 Období únorové ústavy	18
1.3.2 Prusko-rakouská válka a dualizace	21
1.4 Prosincové období	27
1.4.1 Do fundamentálních článků včetně	27
1.4.2 70. a 80. léta	33
1.4.3 Taaffeho epocha a předvečer války	37
1.5 První světová válka	44
2. Uspořádání říše, státoprávní otázky	47
2.1 Aristokratická reprezentace (státoprávní šlechta)	48
2.2 Národní strana (resp. staročeši)	53
2.2.1 Revoluční roky 1848-1849	54
2.2.2 Od říjnového diplomu do fundamentálek	59
2.2.3 Pozdní fáze – od návratu na radu do roku 1918	67
2.3 Národní strana svobodomyšlná (mladočeši)	68
2.4 Československá sociálně demokratická strana dělnická	71
2.5 Agrární strana	73
2.6 Katolické strany	74
2.7 Česká strana národně-sociální	75
2.8 Pokrokové a státoprávní strany	76
2.9 Realisté	79
2.10 Anarchisté	82
3. Ústavnost, občanské svobody a postavení občana	85
3.1 Aristokratická reprezentace	87
3.2 Národní strana (resp. staročeši)	89
3.2.1 Revoluční roky 1848-1849	89

3.2.1 Od říjnového diplomu	91
3.3 Národní strana svobodomyslná (mladočeši)	96
3.4 Československá sociálně demokratická strana dělnická.....	98
3.5 Agrární strana	101
3.6 Katolické strany.....	102
3.7 Česká strana národně-sociální.....	104
3.8 Pokrokové a státoprávní strany	105
3.9 Realisté.....	108
3.10 Anarchisté.....	110
4. Národnostní otázky.....	111
4.1 Aristokratická reprezentace	112
4.2 Národní strana (resp. staročeši).....	114
4.2.1 Revoluční roky 1848-1849.....	114
4.2.2 Od říjnového diplomu do fundamentálek	115
4.2.3 Pozdní fáze – od návratu na radu do roku 1918	117
4.3 Národní strana svobodomyslná (mladočeši)	118
4.4 Československá sociálně demokratická strana dělnická.....	120
4.5 Agrární strana	122
4.6 Katolické strany.....	123
4.7 Česká strana národně-sociální.....	124
4.8 Pokrokové a státoprávní strany	125
4.9 Realisté.....	126
4.10 Anarchisté.....	128
Závěr	131
Seznam použitých zdrojů.....	134
Shrnutí – Summary – Zusammenfassung.....	140
Shrnutí.....	140
Summary.....	140
Zusammenfassung	141
Klíčová slova – Keywords.....	142

Seznam použitých zkratek

- **ČK** – Český komitét
- **ČNR** – Česká národní rada
- **ČSNS** – Česká strana národně-sociální
- **ČSPŘR** – Český svaz poslanců na říšské radě
- **ČSR** – Československá republika
- **ČSRP** – Česká strana státoprávně pokroková
- **ČSSDSD** – Československá sociálně demokratická strana dělnická
- **ČSSt** – Česká strana státoprávní¹
- **NSS** – Národní strana svobodomyslná
- **SPS** – Strana pokrokových socialistů

¹ Tuto zkratku jsme zvolili, neboť „ČSS“ je zažitá zkratka pro označení Československé strany socialistické.

Úvod

Druhá polovina 19. století je v práci vymezena spíše logicky než matematicky lety 1848 a 1918.² Takto určený úsek dějin je na jedné straně ohraničen revolučním rokem 1848, který se vyznačoval zásadními politickými a společenskými změnami (Malý³ označuje rok 1848 za počátek moderního státu a práva u nás), a rokem 1918, který je obecně považován za konec tzv. dlouhého 19. století. Během této doby, dlouhé asi jako jeden lidský život, se svět změnil jako za několik předchozích století.⁴

Dané období bylo charakterizováno událostmi a procesy, které měly rozhodující význam pro další formování nejen české politiky, ale české společnosti vůbec. Tyto události a procesy pak samozřejmě nebyly izolovány v habsburské říši, ale byly součástí vývoje celoevropského, byť s jistým fázovým zpožděním oproti západnějším oblastem. Revoluce v Americe a Francii znamenaly počátek lidských práv, moderní ústavnosti či zastupitelské demokracie, ale také nacionalismu.⁵ Půdu jim po technické stránce připravila průmyslová revoluce, po ideové stránce osvícenství a z něj vycházející liberalismus. Odkouzlení světa a požadavek jeho kritického zkoumání přinesly mimo jiné zpochybnění dosavadního vnímání státu: jeho smyslem už nebylo uplatňování boží vůle skrze panovníka, ale lidské štěstí.⁶ Dalekosáhlé změny, které osvícenství přineslo, samozřejmě nebyly a nejsou všeobecně kladně přijímány – již na konci 18. století se proti nim ustavil konzervatismus jako jakýsi protiproud⁷, ale kritika osvícenství se neomezuje jen na něj.⁸ Ideologický trojúhelník uzavřel ještě v první polovině 19. století socialismus, nejprve tzv. utopický⁹ v podobě učení Roberta Owena či Henriho de Saint-Simona; propracovanější intelektuální základ mu poskytli několik desetiletí později Karl Marx a Friedrich Engels.¹⁰ V druhé polovině 19. století tak už mohli čeští politici čerpat

² Nevidím valného smyslu v tom ohraničovat zkoumané období zrovna roky 1851 a 1900, zvolenými jenom proto, že používáme pro počítání desítkou soustavu.

³ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 207.

⁴ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl 1, str. 9-14.

⁵ HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 160-162.

⁶ Např.: KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, str. 62-71.

⁷ HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 84-86.

⁸ Můžeme jmenovat třeba Edmunda Husserla jeho koncepcí přirozeného světa (na Heideggera navazoval i Václav Havel), na levici Theodora W. Adorna a Maxe Horkheimerera s jejich přelomovým dílem *Dialektika osvícenství*.

⁹ To je, jako známo, Marxův termín.

¹⁰ HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 117-119.

z intelektuální zásoby všech tří klasických ideologií, ačkoliv je samozřejmě museli přizpůsobit středoevropské realitě.

Jakkoliv se dnes česká společnost potýká s jinými problémy, než tehdy (např. českou státnost dnes nikdo vážně nezpochybňuje, tradiční česko-německé spory zase velmi ztratily na významu po poválečném odsunu), našli bychom jistě paralely. Dnes znovu diskutujeme o roli náboženství a církví ve státě¹¹ či o majetkové nerovnosti a jejím řešení. Vrací se i diskuze o vztahu jádra a periferie – nikoliv výjimečně se setkáváme s paralelou Praha-Vídeň tehdy, Praha-Brusel dnes.¹² Jakkoliv nejsem přítelem takových srovnání, jisté poučení např. v otázkách veřejné správy a jejího rozdělení mezi centrum a regiony bychom si jistě z dějin vzít mohli. Stručně řečeno, studium české politiky v závěrečné fázi existence habsburské monarchie není rozhodně samoúčelné, ale může nám pomoci pochopit dnešní Českou republiku.

Práce nejprve shrnuje obecný historický vývoj v daném období a následně se věnuje vymezení základních okruhů otázek, jimiž se zabývaly politické programy soudobých stran, a popisu programu jednotlivých stran v dané oblasti. Protože politické strany tehdy existovaly jako faktické, nikoliv právní útvary¹³, považuji za přijatelné stavět na stejnou úroveň strukturované a organizované (Československá sociálně demokratická strana dělnická) i velmi volné politické útvary (národní strana 1848-1849). Některé strany byly pochopitelně zaměřené na určité otázky více než na jiné (např. sociální demokraté na sociální otázky, státoprávní strany na otázky státoprávního uspořádání, katolické strany na roli církve a na rodinnou politiku...), čemuž bude autor jednotlivé kapitoly přizpůsobovat. Témata programů jsou rozřazena do tří větších celků. Tyto pojmy snad většinu podstatných otázek tehdejší politiky, ač některé, jako například zahraniční politiku Rakouska, budou protentokrát v zájmu rozumného rozsahu práce opomenuty.

Velmi široký záběr práce vyžaduje pochopitelně stručnost. Výsledek bude spíše kompilátem, který může sloužit jako přehled, jako komparace českých politických stran navzájem i navenek, a v neposlední řadě jako východisko pro další, objevenější práce.

¹¹ Ať už jde o církevní restituce či diskuze o tom, jak se máme stavět ke křesťanské tradici, viz např.: iDnes.cz, *Poslanci dostali kapli. Odkaz na křesťanství chce poslankyně protlačit do ústavy.*

¹² Např. bývalý prezident Klaus několikrát označil Evropskou unii za „žalář národů“, což byla přezdívka pro staré Rakousko. Zdroj: RAKUŠANOVÁ, L., *Prezident Klaus a EU jako žalář národů.*

¹³ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 305.

Též nutno předeslat, že se práce soustředí na českou politickou reprezentaci v Čechách. Moravou, kde byla situace odlišná a prostředí poněkud méně konfliktní, se protentokrát zabývat nebudeme, leda je-li to zvlášť významné pro vývoj v Čechách (např. zmiňujeme moravské vyrovnání z roku 1905, které bylo v kontrastu s tehdejší situací v Praze). Taktéž pouze velmi stručně pojednám o přechodovém období 1914-1918. Činnost politické reprezentace ve válečné době by sama o sobě dost dobře vystačila na samostatnou diplomovou práci.

V práci cituji v souladu s požadavky Právnické fakulty UK dle normy ČSN ISO 690, v textu citujeme metodou zkrácených citací (pouze první dva bibliografické údaje + vymezení přesné části citovaného zdroje, zpravidla stránkami), abecední seznam zdrojů je pak na konci práce.

1. Přehled sledovaného období

Pro přehlednost rozdělíme tuto kapitolu do několika podkapitol. První se bude věnovat revolučním letům 1848-1849, druhá období tzv. bachovského absolutismu 1849-1860, třetí letům mezi říjnovým diplomem a rakousko-uherským vyrovnáním, tedy 1860-1867, čtvrtá období prosincové ústavy, čili 1867-1914, a poslední podkapitola stručně shrne důsledky první světové války pro politiku¹⁴ (v žádném případě naším cílem této práce sledovat např. vojenské operace). Tato kapitola se bude věnovat spíše obecným dějinám, o právních dokumentech se bude pojednávat v následujících kapitolách.

1.1 Revoluční roky 1848-1849

Od roku 1835 panoval v Rakousku císař Ferdinand V., zároveň poslední korunovaný český král. Byla to politicky relativně stabilní éra. Rakousko té doby lze stále označit za feudální stát, nevolnictví bylo sice zrušeno za Josefa II., ale poddanství dále existovalo.¹⁵ Od roku 1821 byl státním kancléřem kníže Klemens Lothar Metternich, pro jehož represivní metody se období před rokem 1848 označuje též jako metternichovský absolutismus. Metternich byl tvrdý konzervativec. Nejenže nepřipustil byť jen náznaky liberalizace doma, nýbrž měl i zásadní podíl na vybudování tzv. Svaté aliance, která měla garantovat společný mezinárodní postup proti liberálním silám. S nápadem sice přišel car Alexandr I., nicméně výsledná podoba dokumentu je dílem Metternicha. Je pravda, že Svatá aliance nebyla nijak zvlášť efektivní a fakticky skončila smrtí cara Alexandra I. v roce 1825¹⁶, ale ještě v roce 1830 (povstání v Paříži) se v Mnichově Hradišti znovu sešli pruský král, rakouský císař a ruský car, aby koordinovali svůj postup proti vnitřním odpůrcům¹⁷, a jak uvidíme, posloužila Svatá aliance ještě roku 1849 při potlačování uherského povstání. V rigidní rakouské společnosti ale už v tu dobu pracovali tzv. krtci (tak je nazvali marxisté), kteří rigidní řád postupně podvrtovali. Vedle již zmíněných proměn ekonomiky a šíření

¹⁴ Obdobné dělení používá například Malého učebnice v kapitole V, oproti ní ale nevymezujeme zvlášť pět let mezi rakousko-uherským vyrovnáním a fundamentálními články a naopak jsme zvlášť vymezili období 1914-1918.

¹⁵ Srovnej: MALÝ, K., str. 181-182.

¹⁶ SLADKOVSKÁ, E., Kongresy Svaté aliance.

¹⁷ KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, str. 87.

osvícenských myšlenek to byly nacionální pohyby (u nás české národní obrození).¹⁸ Jejich význam vystihl ve svém dopise Metternichovi hrabě František Antonín Kolowrat Liebsteinský: „*Jsem aristokrat podle rodu i smýšlení a shoduji se plně s Vámi, že jest nutno jít za konzervativními cíli a podle toho i jednat. Naše názory se však rozcházejí v prostředcích. Vaše prostředky jsou les bajonetů a strnulé trvání na tom, co právě jest. Podle mého názoru tím pracujeme revoluci do rukou. (...) Vaše cesta nás přivede ne zítra, ne za rok, ale přesto dosti brzo k záhubě.*“¹⁹

V polovině 40. let už byla zejména ve velkých městech (Vídeň, Praha) nespokojenost s režimem velmi vysoká, a ten také trpěl finančními a dalšími problémy – v roce 1846 se například vzbouřili Poláci v Haliči. Nespokojení se svou pozicí byli též Maďaři. Když vlivem zejména evropského hladomoru vypukla v roce 1848 vlna revolucí po Evropě, byly v Rakousku nejlepší podmínky pro to, aby se sem též rozšířila.²⁰ Již na počátku roku 1848 vydali pražští radikální měšťané proklamaci, v níž odsoudili absolutismus a vyzvali ke konstitucionalismu.²¹ V únoru 1848 začaly nepokoje v Neapoli a v Paříži a následně v Bádensku, v březnu už dorazily do Pruska a dalších německy mluvících zemí a do Rakouska.²²

V oblasti, která se měla stát příštím Německem, začali vzbouřenci prosazovat svoje požadavky – liberalizaci a vytvoření národního státu – nejprve skrze již existující spolkové shromáždění, které mimo jiné vytvořilo návrh lidskoprávního katalogu, ale významnější byla spontánně revoluční cesta skrze tzv. předparlament (*Vorparlament*), ustavený 31. března ze zástupců zemských sněmů. Předparlament vyhlásil v zemích Německého spolku (a též ve Šlesvicku a Východním Prusku) všeobecné volby do parlamentu stálého. Volební systémy do něj byly v různých zemích různé. Frankfurtský parlament se poprvé sešel 15. května v kostele sv. Pavla ve Frankfurtu nad Mohanem. Již při volbách se nicméně projevil jistý problém, který stál v cestě budoucímu národnímu státu. I při realizaci skromnějších představ o jeho územním rozsahu (tj. nikoliv Holštýnsko, Jižní Tyrolsko nebo dokonce Limbursko) by se v Německu ocitly národnostní menšiny, které o to nikterak nestály. Byli to zejména Dánové, Italové,

¹⁸ KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, str. 84.

¹⁹ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I., str. 20-21.

²⁰ KŘEN, J., *Dvě století Evropy*, str. 145-151.

²¹ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 25.

²² Tamtéž, str. 152-159.

Poláci, Češi a Slovinci. Češi volby bojkotovali a dopis Františka Palackého (o postoji české reprezentace k frankfurtskému sněmu bude řeč dále) mnohé poslance nemile překvapil, protože do té doby o existenci Čechů vůbec nic netušili. Zpočátku ještě nabízeli poslanci menšinám v novém Německu národnostní práva (schválili tzv. ochrannou deklaraci). To se ale setkávalo s nevolí etnických Němců, kteří na územích menšin žili. Po sérii národnostních konfliktů (povstání Poláků, válka s Dánskem o Holštýnsko, česko-německé spory v Praze) počáteční „velkorysost“ vůči menšinám skončila. Postupně navíc nadšení pro včlenění do Německa ztráceli i rakouští Němci, kteří si nebyli jistí, zda je vhodné rozpustit kvůli tomu habsburskou říši. Ve frankfurtském parlamentu se tak proti sobě postavily dvě koncepce – maloněmecká, prosazovaná spíše poslanci ze severoněmeckých oblastí, která požadovala vytvoření menšího (bez Rakouska), ale unitárního státu, a velkoněmecká, která s Rakouskem počítala, ale v rámci federativního Německa. Dle návrhu ústavy z 27. října 1848 nesměla být žádná část Německa spojena s neněmeckými částmi, leda na základě personální unie. To bylo pro Rakousko nepřijatelné, a tak na popud vídeňské vlády většina rakouských poslanců parlament opustila. V březnu 1849 tedy poslanci dokončili návrh ústavy, která stála na maloněmecké koncepci, ale i ta zkrachovala, když pruský král nabízenou korunu odmítl, neboť jí vyčítal nulovou tradici. Ve svém dopise parlamentu to vyjádřil velmi expresivně: „*Koruna, kterou nosili Ottoni, Štaufové, Habsburkové, se třpytí leskem tisíciletí. Ale ta, kterou míníte, je zneuctěna smradem revoluce. Takovou imaginární obruč, uplácanou z hovna a latí si přece nemůže dát nasadit legitimní král z boží milosti.*“²³ Zbytky parlamentu následně rozehnal württemberské vojsko a tím revoluce v na území pozdějšího Německa v podstatě skončila.²⁴ O sjednocení Německa se pak ještě pokoušela pruská vláda. Její návrh, aby Rakousko začalo vyjednávat o budoucí integraci, premiér Schwarzenberg odmítl. Prusko kolem sebe seskupilo skupinu států, která se začala nazývat Německá unie, naopak Rakousko uzavřelo spojení např. s Bavorskem, Saskem či Württemberskem. Roku 1850 málem došlo k válečnému konfliktu mezi oběma celky, ale protože na straně

²³ *Toulky českou minulostí*. 805. schůzka: Češi v Čechách nemají jinou volbu než být Němci, nebo nebýt [online].

²⁴ KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, str. 160-164.

Rakouska stály Spojené království a Rusko, Prusko se stáhlo a konflikt byl odložen. V letech 1850-1851 byl obnoven Německý spolek v předbřeznových hranicích.²⁵

Na počátku března začala povstání ve Vídni (a také v Budapešti, té se však budu věnovat jen tehdy, pokud to bude nezbytné pro výklad o dění ve Vídni a Praze). Jak šly dny, jeho vůdci (mezi nimi i budoucí premiér Alexandr Bach) svoje požadavky stupňovali. Figurovaly mezi nimi všeobecné zastoupení v parlamentu, svoboda vyznání a vyučování i personální změny ve státě. Nepokoje vyvrcholily, když se je 13. března pokusil vojensky potlačit arcivévoda Albrecht. Povstalci postavili barikády. Na jejich stranu se přidala i měšťanská stráž. Starosta požádal vojenské velitelství, aby se z ulic stáhlo. Týž den na nátlak Státní konference odstoupil Metternich z funkce státního ministra (následně emigroval přes Moravu, Čechy, Německo a Nizozemsko do Anglie). O dva dny později vydala Státní konference jménem císaře tzv. konstituční patent, který sliboval vydání ústavy, dodržování svobody tisku, zakládal Národní gardu a přislíbil svolání provinčních stavů s tím, že zde bude posílen měšťanský stav. Vzhledem k tomu, že mezi Vídni a Prahou tehdy již existovalo železniční spojení, a tak se zprávy mohly šířit poměrně rychle, povzbuzovalo dění ve Vídni i Pražany, aby Vídeňské následovali.²⁶

Čeští liberálové byli oproti těm německým v nevýhodě, protože v absolutistickém prostředí se dosud nestačily příliš ustavit jejich politické elity (ač v českém měšťanstvu před rokem 1848 už rezonovaly liberální a národní a autonomistické myšlenky²⁷). Tento deficit však poměrně rychle začali s příchodem revoluce dohánět. Za určitý základ jim mohla sloužit podzemní organizace Repeal, založená roku 1847, jejímiž členy byli mj. K. Sabina, E. Arnold a K. Havlíček, jehož články v Pražských novinách také k vytvoření spolku inspirovaly.²⁸ Členové Repealu stáli za svoláním první schůze 11. března v pražských Svatováclavských lázních.²⁹ Díky pozvánkám, šířeným česky i německy na plakátech, se zde sešlo asi 3000 lidí, převážně měšťanů a studentů. Zde jednak ustavili petiční výbor, tzv. Svatováclavský, který postupně začal přebírat v Praze část moci (Svatováclavský výbor se později rozšířil na

²⁵ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 149-153.

²⁶ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 26-30.

²⁷ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 14 an.

²⁸ Tamtéž, str. 22.,

²⁹ Tamtéž, str. 27-28.

Národní výbor), a dále formulovali První pražskou petici z 12. března. Jejím autorem byl především právník F. A. Brauner, který byl známý svými liberálními spisy a kterého o to účastníci setkání požádali.³⁰ První pražská petice požadovala po císaři jazykovou rovnoprávnost, obnovení ústavní jednoty zemí České koruny, garanci volebního práva, zavedení obecní samosprávy, ústní a veřejná soudní řízení, zaručení osobní svobody a svobody víry a tisku, právo na držení zbraní, snížení daní, reformu školství a svobodu univerzitního vyučování. Z konečné podoby petice naopak vypustili spolčovací a petiční svobody a ochranu listovního tajemství a oslabili též požadavek zrušení poddanství omezení vojenské služby na čtyři roky. Vláda odpověděla na petici velmi neurčitě, slíbila jen jazykovou rovnoprávnost a do března 1849 zrušení poddanství za náhradu. Poté, co česká strana opakovala svoje požadavky – a formulovala některé další, jako volby do zemského sněmu – v Druhé pražské petici, obrátil se císař 8. dubna tzv. kabinetním listem na ministra vnitra Pillersdorfa a uložil mu splnit většinu českých požadavků včetně vypsání voleb (císař ale neslíbil obnovení ústavní jednoty českých zemí). Kabinetní list byl pro Čechy výhrou a povzbudil je v další činnosti. Zároveň ale přispěl k rozchodu českých a německých revolucionářů, neboť Němci se začali obávat o svoje výsadní postavení v českých zemích. V polovině dubna z Národního výboru odešli a založili Konstituční spolek.³¹ Na konci srpna pak uspořádali kongres v Teplicích. Tam se usnesli, že budou usilovat o zrušení starých zemských hranic a jejich nahrazení hranicemi národnostními. S tím kromě šlechty nesouhlasili ani přítomní pražští Němci. Předseda kongresu, vídeňský kupec Eduard Strache, původem z Rumburka, prohlásil, že „(...) Praha je, když se na to podíváme, německé město. (...) Praha musí pro nás zůstat německým městem.“³²

25. dubna vyhlásila vláda z rozhodnutí císaře první ústavu, tzv. dubnovou. Byla vypracována pod vedení premiéra Pillersdorfa, proto se nazývá též Pillersdorfova. Tato ústava, inspirovaná belgickou, nevstoupila v účinnost, pouze byl na jejím základě svolán říšský sněm. Obsahovala jenom část toho, co císař dříve přislíbil. Měl podle ní vzniknout dvoukomorový říšský parlament sestávající z poslanecké sněmovny a senátu. Císaři by nadále náležely široké pravomoci, pouze by se dělil o zákonodárnou pravomoc se sněmem a o výkonnou s ministerstvy. Ústava měla zaručovat osobní a

³⁰ Tamtéž, str. 29.

³¹ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N, *České země 1848-1918*, díl I., str. 42-47.

³² Tamtéž, str. 83-84.

náboženskou svobodu a svobodu tisku, ochranu listovního tajemství, ústní a veřejná soudní řízení a národní rovnoprávnost. Volby do parlamentu byly stanoveny jako nepřímé a značně nerovné, silně zvýhodňovaly velkostatkáře. Dubnová ústava vyvolala další vlnu nevole. 15. března obsadili studenti Pražský hrad a vydali petici (tzv. šturmpetici), jíž se domáhali stažení ústavy a příslibení jednokomorového parlamentu a všeobecného rovného volebního práva. Panovník na její požadavky přistoupil.³³

O dva dny se císař i s dvorem přesunul do Innsbrucku, od čehož si zřejmě sliboval propuknutí sporů mezi stoupenci republiky a stoupenci monarchie a následné spojení monarchistů s dvorem proti republikánům. Způsobil tím ale spíše roztržku mezi vídeňskou vládou a českými úřady. Prezident generální gubernia Lev Thun jmenoval devítičlennou zatímní vládu (čtyři Češi, čtyři Němci, sám Thun byl její předsedou), a nejvyšší vojenský velitel Alfred Windischgrätz dokonce naznačoval Pillersdorfovi, že můžou v případě nutnosti přebrat v Čechách moc. Pillersdorf to vyhodnotil jako nepřijatelný separatismus. Podařilo se mu získat na svoji stranu jak císaře, tak říšský sněm, a Windischgrätz se raději od Thuna odvrátil a dopisem ujistil Pillersdorfa o své loajalitě. V této napjaté atmosféře došlo v Praze k eskalaci nepokojů.³⁴

Na začátku června se sem totiž sjeli zástupci slovanských národů na Slovanský sjezd. Delegáti zastupovali Slované v Rakousku a též Poláky z pruského a ruského záboru a Rusy. Předseda sjezdu, František Palacký, ho zamýšlel jako vcelku loajální akci, jejímž účelem bylo koordinovat postup Slovanů proti německému nacionalismu v Rakousku. Výsledný manifest však byl poměrně radikální (proklamoval například, že „příroda (...) nepovolala žádný [z národů] k panování nad druhým“), a zřejmě atmosféra sjezdu podnítila studenty, aby se státní moci postavili radikálněji a začali se stavbou barikád.³⁵ Úřady na to reagovaly evakuací všech zahraničních účastníků sjezdu a následně vojenským zásahem pod Windischgrätzovým vedením. Po asi týdenních bojích, po nichž zůstaly desítky mrtvých včetně Windischgrätzovy manželky, bylo svatodušní povstání potlačeno.³⁶ Jeho vůdci většinou následně dostali amnestii od císaře. Lev Thun byl odvolán a nahrazen Karlem von Mecserym. Zkušenosti s Windischgrätzovým zásahem, ale také obavy o to, aby milosti nebyly odvolány, vedlo

³³ Tamtéž, str. 47-48.; MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, 218-219.

³⁴ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 48-50.

³⁵ Tamtéž, str. 50-57.

³⁶ Tamtéž, str. 58-69.

Čechy k tomu, aby podobných akcí zanechali a soustředili se na nadcházející vídeňský říšský sněm.³⁷

Ten se poprvé oficiálně sešel 22. července 1848 ve vídeňském Hofburgu. Z 238 poslanců disponovali Čechy 90, Morava 38 a Slezsko 10. Češi zde patřili spíše ke konzervativní pravici, už kvůli zmíněným císařským milostem. Střed představovali zástupci z alpských zemí a levici též převážně německy mluvící poslanci. Za hlavní prioritu parlamentu považovala většina poslanců zrušení roboty a poddanství, o což usilovali již od jara i lidé v českých zemích. Nebylo však jasné, zda to bude za náhradu nebo bez ní. I díky hlasům českých poslanců nakonec zvítězila první možnost. Usnesení z 5. srpna 1848 o zrušení poddanských svazků následně 7. září vyhlásil císař, čímž bylo též potvrzeno, že usnesení parlamentu vyžaduje jeho souhlas. Češi poté znovu prokázali loajalitu, když se postavili za centrální vládu a jejího spojence, chorvatského bána Josipa Jelačice, proti požadavkům Maďarů (nešlo ale patrně o čistě účelový postoj, v českém prostředí měl Jelačić, ačkoliv to byl tvrdý konzervativec, sympatie, protože byl vnímán jako vůdce jižních Slovanů v boji proti maďarské nadvládě).³⁸

Během léta se tak Rakousko začalo postupně konsolidovat, jednak díky překvapivé koalici mezi centrální vládou, zástupci Čechů a Jelačicem proti Maďarům, dále díky vojenským úspěchům maršálka Radeckého ve Vídni. Na podzim čeští poslanci vládě opět pomohli, když se projednával rozpočet na rok 1849 a německá levice navrhovala, aby se výnosy z daní nesměly použít mimo země, které jsou zastoupeny v parlamentu – to by znemožnilo nasazení rakouských vojsk v Uhersku. Návrh neprošel i díky manévrování F. L. Riegra, kterého o to požádal ministr války Theodor Latour. Vláda vzápětí do Uher vojsko skutečně vyslala, což vedlo k dalším nepokojům ve Vídni. Při nich povstalci ministra Latoura zabili. Pro Windischgrätze to byla příležitost, aby uskutečnil plán, který chystal již od léta, tedy evakuovat císaře do Olomouce, obsadit vojensky Vídeň a poté nahradit Ferdinanda V. energičtější následovníkem Františkem Josefem Karlem (Windischgrätz mu už dokonce předem vymyslel jméno František Josef I., což mělo symbolizovat kompromis mezi reformátorem Josefem II. a konzervativcem Františkem I.). Část poslanců, mezi nimi i čeští, z Vídně odešli. 28. října přitáhl Windischgrätz k Vídni. Na pomoc jí vytáhli

³⁷ Tamtéž, str. 69-76.

³⁸ Tamtéž., str. 76-94.

Maďaři, ale Jelačić je porazil v bitvě u dolnorakouského Schwechatu. 31. října Windischgrätz Vídeň definitivně porazil a vyhlásil tam výjimečný stav. K smrti bylo odsouzeno 72 lidí, z toho ve 25 případech byl rozsudek skutečně vykonán. Nebyli však postiženi poslanci sněmu, neboť Windischgrätz usiloval o zachování iluze ústavnosti.³⁹

Na 15. listopadu byl, údajně na popud Františka Palackého, opět svolán říšský sněm. Protože císař dlel dosud v Olomouci, byl sněm svolán do celkem blízké Kroměříže. Ta měla také výhodu, že byla malá a s dostatečnou vojenskou posádkou, riziko další povstání tedy bylo nízké. Zároveň se volbou Kroměříže vládě opět podařilo naklonit si Čechy, protože Kroměříž bylo etnicky české město. Čechům se zamlouval i nový premiér, jmenovaný 21. listopadu těsně před začátkem kroměřížské schůze, Felix Schwarzenberg, neboť ho měli za českého vlastence. Schwarzenbergovým zástupcem byl jmenován Franz Stadion. Když se sněm 22. listopadu poprvé sešel, poslanci vesměs kladně přijali program nové vlády, která se přihlásila ke konstituční monarchii, ale zároveň odmítla frankfurtský parlament. Kroměřížský sněm byl nicméně jen taktický manévr. Windischgrätz a Schwarzenberg seznali, že nyní nastala nejlepší chvíle pro připravovanou abdikaci císaře. Podařilo se jim ji utajit před poslanci až do chvíle, kdy byla 2. prosince vyhlášena. Nový panovník okamžitě proklamoval, že pro „šťastný zdar velkého díla ústavního“ bude třeba nejprve navrátit vnitřní klid a potlačit zbytky povstání. Svůj postoj k ústavě ale dal zároveň najevo, když se vrátil ke starému titulu „z Boží milosti císař rakouský“, místo „konstituční císař rakouský“, který v závěru své vlády používal Ferdinand V.⁴⁰

Mezi poslanci začal v této atmosféře převažovat názor, že bude třeba z požadavků slevit a přistoupit na kompromisy se státní mocí. Podařilo se jim ještě odvrátit přijetí vládního návrhu obecního zřízení, který byl značně centristický. 19. prosince předložil ústavní výbor návrh ústavy. Měla zakotvovat dvoukomorový parlament se sněmovnou lidu, která by proporčně odpovídala početní síle jednotlivých národů, a sněmovnou zemí, kde by byly malé země zvýhodněny (překvapivý návrh Františka Palackého, aby se Rakousko rozdělilo podle národnostních hranic a Češi a Slováci se tak mohli spojit, nenašel podporu a Palacký rezignoval). Země mohly vykonávat pouze tolik pravomocí, kolik jim ústava výslovně přiznávala, nikoliv naopak;

³⁹ Tamtéž, str. 94-103.

⁴⁰ Tamtéž, str. 103-110.

v pochybnostech, zda nějaká věc spadá do kompetence ústřední vlády nebo zemí se mělo rozhodnout ve prospěch ústřední vlády. Státní správu v zemích by vykonávali místodržící, resp. hejtmani, nicméně zemské sněmy mohly rozhodnout, že budou mít pod sebou radní, resp. kmety. Ve věcech, které by spadaly do kompetencí zemí, by místodržící nemohl působit bez souhlasu příslušného radního. Ústava prohlašovala rovnost před zákonem a rušila feudální svazky i šlechtické tituly. Zvláště pokrokové bylo zrušení trestu smrti a tělesných trestů. Ústava zajišťovala řadu lidských práv, jako právo na ochranu domovní svobody, listovního tajemství, domovní svobody i vlastnického práva, petičního i shromažďovacího práva, práva na stěhování, dále garantovala svobodu vyučování, tisku, vyznání a náboženského života. Soudní řízení mělo být porotní, veřejné a ústní. Kompromis mezi Němci a Slovany byl dosažen ustanovením, že německá menšina může v parlamentu zablokovat usnesení slovanské většiny.⁴¹

Po vánočních prázdninách se začal návrh projednávat na plénu. Vláda kategoricky odmítla proklamaci (inspirovanou ústavou USA) o tom, že veškerá moc ve státě vychází z lidu. Stadion trval na tom, že státní moc vychází od boha. Poslanci se obávali rozpuštění parlamentu, a tak raději vládě ustoupili. Velkým odpůrcem toho byl například František Rieger. Vláda ovšem věděla, že i po vypuštění přirozenoprávní formulace o suverenitě lidu je pro ni ústava nepřijatelná, hrála pouze o čas. Už od ledna 1849, kdy Windischgrätz dobyl Budapešť, požadovali někteří představitelé centrální moci rozpuštění kroměřížského parlamentu, prozatím to však bylo odkládáno. Ministr Stadion mezitím připravoval svůj návrh ústavy, který dokončil 25. ledna. Tzv. březnová ústava byla značně centralistická, v podstatě rušila zemské zřízení. Počítala s dvoukomorovým parlamentem, říšskou radou. Její dolní komora by byla obesílána říšskými sněmy, horní by byla nevolená. Výkonná moc náležela výlučně císaři. Soudy měly být nezávislé. Na první pohled se jevila ústava poměrně liberálně, ale obsahovala, jak to vyjádřil Karel Havlíček, „řadu zadních vrátek pro absolutismus“ – mimo jiné § 12 umožňoval ve výjimečném stavu všechna ostatní ustanovení ústavy suspendovat. Lidská práva, která ústava zakotvovala, měl blíže vymezit zákon, přičemž panovníkovi by zůstalo právo absolutního veta. I tak ale zprvu narážel na odpor Windischgrätze,

⁴¹ Tamtéž, str. 113-117.; MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 215. Srovnej: VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 358-369.

který ho označil za „utopickou slátaninu“; až po návštěvě druhé delegace do Budapešti, kde byl Windischgrätz na tažení proti vzbouřeným Uhrám, s ním tento 26. února souhlasil. Den nato zvítězil v bitvě u Kápolny, což opět zlepšilo pozici centrální moci. 2. března schválili poslanci konečný text své ústavy, ale už 4. března podepsal František Josef Stadionův návrh. Pro parlament to bylo nepřijemné překvapení.⁴²

7. března byla zároveň vydána ústava a rozpuštěn parlament. Poslanci se zmohli jenom na velmi rozpačité protestní akce (např. F. Pillersdorf a F. L. Rieger společně sepsali protestní petici, kterou podepsalo celkem 34 poslanců). Tím bylo v Čechách povstání v podstatě poraženo. Ač se následující léta, jak uvidíme, označují jako éra neoabsolutismu, návrat do předbřeznové doby už samozřejmě nebyl možný.⁴³ Patrně nejvýznamnějšími výdobytky revoluce bylo jednak zrušení poddanství a robot a s tím související přechod od patrimoniálního k obecnímu zřízení. Pokud jde o to první, císař vydal patent o vyvázání z roboty dne 4. března 1849. Schwarzenbergova vláda hladkým provedením reformy získala popularitu a mohla tak následně paradoxně přistoupit k tvrdším represím proti odpůrcům režimu. Bývalí poddaní zaplatili svým bývalým pánům jenom třetinu hodnoty svého poddanského závazku (a to ve splátkách), druhou třetinu zaplatil stát a třetí třetina byla bez náhrady. Navíc vláda použila pro ocenění závazku katastrální ceny z roku 1824, které byly výrazně nižší než faktické ceny na konci 40. let. Pokud jde o nové zřízení, byla zavedena třístupňová samospráva a vedle ní třístupňová správa. Řečený systém se označoval jako dvoukolejnost (*Zweigleissigkeit*), fungoval u nás (s níže zmíněnými reformami) v podstatě do roku 1927 a v dobách nejtěžších represí představoval alespoň zárodek demokracie. Státní správa sestávala z okresů, krajů a zemí. Samospráva se měla skládat z obcí místních, okresních a krajských, ale do roku 1861 existovaly jenom místní obce (tedy to, co dnes nazýváme prostě obcemi). Ty měly přímo volený výbor, který ze svého středu volil představenstvo a starostu. Obdobné orgány měly mít okresy a kraje. Roku 1861 byly obnoveny volené zemské sněmy. Roku 1862 pak byly zřízeny okresní obce, ale tento zákon byl proveden jenom v Čechách, Štýrsku a Haliči. Na druhé straně státní správa sestávala z okresů, krajů a zemí, jejich orgány (okresní hejtmanství, krajské vlády, zemská místodržitelství)

⁴² EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 117-119.; MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 220-221.

⁴³ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 120-130.

samozřejmě přímo volené nebyly. Část státní správy nicméně vykonával v přenesené působnosti orgány samosprávy.⁴⁴

1.2 Bachovský absolutismus

Jak již bylo popsáno v předchozí kapitole, nástup autoritativního Františka Josefa I. a vojenské úspěchy Rakouska v Maďarsku a dalších vzbouřených částech říše vedly k obnovení vlády tvrdé ruky, která předtím krátkodobě polevila po pádu Metternicha. Ještě roku 1849, přestože již od ledna ovládala Budapešť, měla rakouská vojska s potlačením uherského povstání problémy (to byla také záminka k odstavení Windischgrätze). Uherský sněm pokračoval v činnosti v Debrecíně, schválil např. národnostní zákon, kterým se pokoušel získat pro povstání Slováky a další „periferní“ národy Uher. Situace se změnila poté, co ještě na základě ujednání o Svaté alianci požádali Rakušané o pomoc Rusy. Generál Paskievič vytáhl z Haliče a společně s rakouským generálem Juliem von Haynau porazil maďarské vojsko u Világoše v dnešním západním Rumunsku. V Uhrách byla zavedena vojenská správa, zrušena uherská ústava z roku 1848, zavedena březnová ústava a Slavonie, Vojvodina a Sedmihradsko byly podřízeny přímo správě Vídně. V srpnu 1849 zároveň porazili Rakušané u Novary vzbouřené Italy. Jak již víme, v českých zemích se podařilo odpor zpacifikovat poměrně snadno, takže už nic nestálo v cestě konsolidaci říše.⁴⁵

Politika rakouské vlády by se dala označit jako metoda cukru a biče. Na jednu stranu si garnitura, jak už bylo výše popsáno, získala popularitu dobře provedenou správní reformou. Na druhou stranu začaly procesy se skutečnými i domnělými spiklenci z let 1848-1849. V Praze šlo např. o soud s představiteli tzv. májového spiknutí v čele s J. V. Fričem nebo o členy německého spolku Markomania. Sice nebyl žádný z trestů smrti vykonán a žalářování byli amnestováni do roku 1857, ale k zastrašení obyvatelstva to postačovalo.⁴⁶

17. srpna 1850 představil císař na schůzi vlády tři kabinetní listy, kterými zavedl odpovědnost vlády pouze panovníkovi, nikoliv parlamentu, říšskou radu učinil svým poradním orgánem a fakticky prohlásil neproveditelnost březnové ústavy. Roku 1851 pak ústavu nahradily Zásady pro organické řízení rakouského císařství, jejichž hlavním

⁴⁴ Tamtéž, str. 130-149.; MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 247-265.

⁴⁵ EFMERTOVIČ, M.; SAVICKÝ, M., *České země 1848-1918*, díl I, str. 140-146.

⁴⁶ Tamtéž, str. 146-149.

autorem byl A. von Bach. Protože s nimi vláda a říšská rada vyjádřily souhlas 31. prosince 1851, byly dále nazývány **silvestrovskými patenty**. Ty sice formálně zaručovaly jisté svobody, rušily však jakékoliv kontrolní mechanismy výkonu moci. Byla narušena nezávislost soudnictví, které bylo opět propojeno s výkonnou mocí, byly zrušeny poroty. Byla též odstraněna historická zemská zřízení a země se staly pouhými správními jednotkami.⁴⁷ Následně byly vydány restriktivní tiskové a spolčovací zákony. Na jejich základě docházelo k perzekucím řady odpůrců, známý je případ K. Havlíčka. V 50. letech 19. století se tak v podstatě nedá mluvit o nějaké české politické reprezentaci, české elity se realizovaly spíše v kultuře (B. Němcová, J. Neruda, V. Hálek atp.), ještě tak se zabývaly postavením českého jazyka – úspěchem bylo zřízení české Průmyslové školy v Praze roku 1857 (zejména zásluhou J. E. Purkyněho).⁴⁸ Autoritářský charakter habsburské říše stvrdil ještě konkordát z roku 1855, který podřizoval světskou moc v Rakousku církvi a v podstatě se vracel do předosvícenských dob. Církev již nebyla podřízena zákonu, její kontakt se Svatým stolcem přestal být dozorován. Obnovily se i církevní soudnictví a církevní cenzura. Uzavírání, rozvody a rozluky manželství byly svěřeny do výlučné pravomoci církve (v rozporu s Všeobecným občanským zákoníkem z roku 1811). Naštěstí pro většinu obyvatelstva však některá ustanovení konkordátu nebyla vůbec provedena, jiná, jako přednost katolické výchovy ve smíšených rodinách, nebyly dodržovány.⁴⁹

Bachův režim však dělal chyby především v zahraniční a hospodářské politice, které nakonec vedly k jeho pádu. Vedení státu především podceňovalo sílu Pruska, před kterým ho, jak jsem již naznačil, pár let před tím uchránili pouze spojenci. O spojenectví Ruska se Rakousko krátkozrace připravilo kvůli zamýšlené expanzi na Balkán. Když přes rakouský odpor Rusové vtrhli do Valašska, Rakušané proti nim zakročili a navíc uzavřeli spojenectví s Osmanskou říší, a tu také podpořili v krymské válce. V té sice Rusové prohráli, nicméně Rakousko jednak ztratilo významného spojence, dále ho stálo válečné dobrodružství ve Valašsku mnoho peněz, které muselo získat zvyšováním daní. Když se k nim přidalo snížení cel, vedlo to ke krizi průmyslu v Rakousku. Místní podniky nevládaly konkurovat zahraniční výrobě, např. v Praze byla levnější anglická ocel než pražská. Loajalita obyvatelstva počala klesat, což císař

⁴⁷ Tamtéž, str. 153-158. Srovnej: MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 220-221.

⁴⁸ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 232-239.

⁴⁹ Tamtéž, str. 167-177.

osobně pocítil v roce 1858, když navštívil Prahu při příležitosti odhalení Radeckého pomníku na Malostranském náměstí. Zcela kardinální chybou pak byl unáhlený postup císaře proti sardinskému království. To, kryté Francií, již slíbilo v případě vyhrané války nad Rakouskem Savojsko a Nice, začalo zbrojit a připravovat se na útok na Piemont. Sardinský premiér Camillo Cavour potřeboval podporu veřejného mínění ve Spojeném království a Anglii, a tak vyčkával na rakouskou provokaci, která by akci legitimizovala. František Josef Cavoura nezklamal. Císař měl dojem, že zkušený ministr zahraničí Buol-Schaunstein nehájí dostatečně rakouské zájmy, a tak bez jeho vědomí zaslal Sardiňanům nótu, v níž je vyzval k demobilizaci vojska, jinak na Sardinské království Rakousko zaútočí. Ti to odmítli a císař svoji hrozbu splnil, ale celá akce skončila fiaskem. I díky podpoře Francie a kvůli špatnému velení rakouského císaře, který se osobně ujal vedení války, Italové zvítězili v bitvě u Solferina. V následných mírových jednáních v Curychu se Rakušané byli nuceni vzdát Piemontu, zůstalo jim alespoň Benátsko. Neúspěch Rakouska ukázal potřebu jeho opětovné reformy.⁵⁰

Císař pochopitelně nechtěl, aby odpovědnost za blamáž v Itálii padla na něho, proto z prohry obvinil špatné zásobování vojska a odstavil od moci několik vysoce postavených úředníků včetně premiéra A. v. Bacha a ministra financí K. L. v. Brucka. Zároveň svolal po více než deseti letech parlament, tzv. rozmnoženou říšskou radu, aby legitimizoval výběr nových daní. Rada zasedla poprvé 31. května 1860. Parlamentní komise pro reformu financí následně předložila císaři zprávu, z níž vyplýval hrozivý stav ekonomiky. Císař přislíbil, že bude napříště všechny významnější kroky v této oblasti, včetně výběru daní, konzultovat s radou. Domníval se, že si takový ústupek může dovolit, protože si členy rady sám najmenoval z příslušníků aristokracie, ale tento ústupek se ukázal být průlomem v dosavadním (neo)absolutistickém vládnutí. Na radě totiž brzy převážili tzv. aristokraté, zástupci v radě, zejména maďarských (hrabě A. Szécsen), kteří chtěli obnovit autonomii historických zemí, nad tzv. byrokraty, kteří trvali na centralistickém vládnutí. 20. října vydal panovník na základě výsledků rady Císařský diplom k uspořádání vnitřních státoprávních poměrů v monarchii, označovaný nadále jako **Říjnový diplom**. Ten je považován za konec bachovského absolutismu.⁵¹

⁵⁰ Tamtéž, str. 159-194.

⁵¹ Tamtéž, str. 194-201.

1.3 Únorové období a dualizace říše

Ač dualizace říše přímo nenavazovala na suspenzi únorové ústavy roku 1865, dovolím si pro zjednodušení nazvat léta 1861-1867 „únorovým obdobím“. To se vyznačovalo obnovením parlamentního života, ale také růstem odstředivých tendencí v Uhrách, které vedly nakonec k dualizaci. Ta byla již od počátku 60. let „strašákem“ pro českou reprezentaci, která v ní celkem oprávněně spatřovala nebezpečí dominance německého prvku na západě a maďarské na východě říše.

1.3.1 Období únorové ústavy

Významným důsledkem Říjnového diplomu bylo jednak to, že císař přislíbil konzultování alespoň některých právních norem s říšskou radou a zemskými sněmy, dále to, že na popud Maďarů poněkud uvolnil tvrdý centralismus 50. let (císař se odkázal na historické zemské zřízení), čímž otevřel cestu i českým emancipačním snahám. Uhry už nyní, několik let před dualizací, měly zvláštní režim oproti jiným zemím podunajské monarchie, např. zde bylo uznáno výsadní postavení maďarštiny (s jistou ochranou menšin např. ve školství), na Uhry se nevztahovala nová funkce státního ministra, která nahradila několik dosavadních centrálních úřadů, atp. Říjnový diplom nicméně nevyhovoval ani místním politickým elitám, pro něž byl stále příliš centralistický, ani „byrokratům“, jejichž pozici znejišťoval. Vypracováním zemských zřízení prozatím pro Tyrolsko, Solnohradsko, Štýrsko a Korutany byl pověřen nově jmenovaný státní ministr A. R. Gołuchowski. Jeho návrhy však byly natolik anachronické (počítaly v podstatě se stavovským systémem), že císař Gołuchowského odvolal a nahradil A. v. Schmerlingem, který byl od roku 1851 v ústraní. Schmerling prohlásil, že říjnový diplom „není uzavřeným textem“, a pustil se do přípravy volebního řádu pro celostátní parlament a místní sněmy. Vyhnul se provokativním termínům jako „ústava“ nebo „říšský sněm“, a i proto císař jeho návrhy schválil a vydal 26. února 1861. Tento právní dokument se označuje jako **únorová ústava**.⁵²

Únorová ústava obnovila parlament, který se nyní nazýval říšským zastupitelstvem. Byl dvoukomorový, sestával již z poslanecké a panské sněmovny. První byla volena nepřímou (zemskými sněmy), panovník měl právo výjimečně naříditi přímou volbu; druhá komora byla jmenována císařem. Parlament mohlo zasedat jako užší nebo širší říšská rada. Širší se vztahovala i na Uhry a Lombardii a byl jí svěřen

⁵² Tamtéž, str. 205-211.; srovnej; MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 222-223.

větší okruh pravomocí, např. peněžnictví, cla či železnice. Širší říšská rada se však nikdy nesešla, což lze považovat za předzvěst dualizace říše. Pokud jde o vztah občana a státu, říjnová ústava sice byla pokrokem oproti předchozí neoabsolutistické éře, dosud ale neodpovídala liberálním požadavkům. Její součástí nebyl katalog občanských práv, nezakotvovala ochranu menšin, ministři nebyli odpovědní, poslanci neměli imunitu. Tyto mezery částečně zaplnil parlament zákony běžné právní síly – tiskovým zákonem, zákonem na ochranu svobody osobní, svobody domovní, dále ještě v roce 1867 spolčovacím a shromažďovacím zákonem. Soudní moc vůbec nebyla v ústavě upravena. Císař a ministerstva mohli sami vydávat zákonodárné akty, pokud parlament nezasedal. Součástí únorové ústavy byly také zemské zřízení a volební řády jednotlivých zemí. Zemské sněmy byly podřízené centrální moci, okruh jejich pravomocí byl vymezen taxativně, v ostatních otázkách mohly vydávat právní normy k provedení zákonů. Volby do zemských sněmů stály na kuriátním principu. Kurie byly velkostatkářská (v českém zemském sněmu 70 poslanců), obchodních komor, měst (dohromady 87) a venkovských (jiných) obcí (79 poslanců). Únorová ústava byla ve své době zamýšlena jako trvalý základní právní dokument habsburské říše, vydržela však jen několik let.⁵³

Politické oteplení na počátku 60. let umožnilo obnovení českého politického života. Ten se částečně etabloval z života kulturního, který mohl v 50. letech, byť omezeně, fungovat. Jak jsem již uvedl, i v 50. letech probíhaly jisté diskuze o budoucím postavení češtiny – jejímu šíření oponovali nejen čeští Němci, ale i část českých elit, které ji stále vnímaly jako jazyk podřadný. Cílem českých vlastenců bylo dosáhnout vydávání nezávislého českojazyčného politického deníku (v 50. letech vycházely jen vládní Pražské noviny). O to se již od roku 1859, kdy byl odvolán policejní ředitel J. Kempen, pokoušela skupina intelektuálů v čele s F. L. Riegerem. Úřady jeho žádosti o koncesi odmítaly, a to i po Riegerově audienci u císaře roku 1860, s poukazem na údajné propojení Riegra s radikálními skupinami. Vláda nakonec koncesi udělila raději tajemníkovi pražské Obchodní a živnostenské komory Aloisi Krásovi, který jí byl znám jako představitel umírněné politické reprezentace, jež neměla v lásce F. L. Riegra a F. Palackého. Krása začal hned roku 1860 vydávat deník Čas, který redigovali mj. Karel Sladkovský, J. S. Knedlhans-Liblínský, J. Neruda či J. Barák. Radikálnějšími vlastenci byl Čas vnímán jako „zaprodanec aristokracie“. Následně požádali o další koncesi

⁵³ Tamtéž: str. 202-212 (Efmertová, Savický), resp. 224-225 (Malý).

frýdlantský advokát J. Grégr (Národ) a opět F. L. Rieger. Grégrova žádost byla schválena, Riegerova zamítnuta s tím, že nyní jsou už dva české politické deníky (Čas a Národ) a další už není třeba. Když ale poprvé vyšel 1. ledna 1861 Grégrův deník (nyní již jako Národní listy), byl autorem úvodního prohlášení Rieger. Národní listy si brzy získaly velkou oblibu, naopak Pražské noviny zkrachovaly. Čas zanikl poté, co A. Krása podpořil v říšské radě v dubnu 1861 premiéra Schmerlinga proti Riegrovi – v důsledku toho odešla z Času většina redaktorů a ti založili nový deník Hlas. Od roku 1862 tak existovaly dva velké na úradech nezávislé české politické deníky, kolem kterých se začala seskupovat česká politická reprezentace.⁵⁴

V dubnu 1861 proběhly v Čechách volby do zemského sněmu. Češi se při nich seskupili do tzv. strany pokroku. Šlo o typický příklad strany, kterou Duverger nazývá stranou kádrů⁵⁵, tedy o vnitřně neorganizované, poměrně nedisciplinované seskupení osob z převážně vyšších společenských tříd, které v podstatě existovalo pro účely voleb. Strana pokroku získala osmdesát mandátů, němečtí liberálové podobný počet, dalších sedmdesát míst bylo vyhrazeno šlechtě. Ač byl český zemský sněm zamýšlen původně jako volební shromáždění pro říšské shromáždění, poslanci mu brzy přiřkli mnohem větší význam.⁵⁶

V roce 1863 se však ve straně pokroku objevil rozkol. Začala v ní krystalizovat konzervativní složka kolem F. Palackého a F. L. Riegra a liberální kolem K. Sladkovského či R. Thurna Taxise. Poslední jmenovaný již začal uvažovat o vytvoření samostatné liberální strany, k čemuž prozatím nedošlo i proto, že Taxisem načrtnutý program byl dost radikální. Roku 1864 odešli čeští poslanci z říšské rady na protest proti nerespektování českého zemského práva tím, že volební systém neumožňuje spravedlivé zastoupení českých zemí. Tím začala politika tzv. pasivní rezistence.⁵⁷ František Palacký od dubna do května 1865 uveřejnil v časopise Národ český politický program, nazvaný *Idea státu rakouského*.⁵⁸ O ní více pojednáme v kapitolách o programu české reprezentace.

⁵⁴ EFMERTO VÁ, M., SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, I. díl, str. 232-239.

⁵⁵ NOVÁK, M., *Strany a stranické systémy*, str. 554 an.

⁵⁶ EFMERTO VÁ, M., SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, I. díl, str. 239-243.

⁵⁷ Tamtéž, str. 256-260.

⁵⁸ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 237. Srovnej: PALACKÝ, F., *Idea státu Rakouského*.

Většina českých poslanců tak nebyla přítomna další parlamentní krizi, která vedla k odvolání premiéra Schmerlinga. Schmerlingova popularita klesala a dosáhla dna, když tento před parlamentem otevřeně prohlásil, že je loajální vůči trůnu, nikoliv vůči sněmovně. Ta mu brzy demonstrovala svoji sílu, když neschválila rozpočet na rok 1865, a v březnu prohlasovala velkou většinou návrh zákona, podle něž by všechna nařízení vlády byla jen provizorní a platila by do hlasování parlamentu. Byla to reakce na kritiku toho, že předtím v únoru 1864 vyhlásil v Haliči výjimečný stav bez projednání takového kroku v radě. Ač se panská sněmovna návrhem říšské rady vůbec nezabývala a tudíž nebyl schválen, pro Schmerlinga to byla další symbolická prohra. Císaři bylo jasné, že daný stav nemůže pokračovat, rozpustil sněmovnu, přijal Schmerlingovu demisi a jmenoval premiérem dle očekávání hraběte R. Belcrediho. Ten se od počátku snažil uklidnit opět nespokojené Maďary. Navrhl tedy císaři pozastavení ústavy, což tento učinil. Formální zdůvodnění bylo, že se musí nejprve předložit ke schválení uherskému a chorvatskému sněmu, ve skutečnosti se již zřejmě v tuto dobu předpokládalo vydání nové ústavy, která by centralismus zeslabila. Český zemský sněm na to zareagoval děkovnou adresou a prosbou o korunovaci císaře českým králem, což opět popudilo německé poslance zemského sněmu.⁵⁹ Češi s korunovaci na císaře naléhali zejména proto, že se obávali dualismu, o kterém se již několik let před jeho provedením spekovalo. Spory mezi českými a německými zástupci na sněmu se ještě vyhrotily v předvečer prusko-rakouské války, když čeští poslanci požádali císaře, aby sám vydal v rozporu s (pozastavenou) únorovou ústavou nový volební řád sněmu. Německý zástupce Josef Schrott, profesor Karlo-Ferdinandovy univerzity, na českou akci zareagoval prohlášením, že čeští Němci se mohou hledat pomoc proti Čechům v zahraničí, tj. v Prusku.⁶⁰ Než se nicméně dostaneme k samotnému provedení dualismu, je vhodné na tomto místě uvést prusko-rakouský konflikt v mezinárodním kontextu.

1.3.2 Prusko-rakouská válka a dualizace

V Prusku se roku 1862 stal premiérem Otto von Bismarck, který značně posílil pruskou rozpínavost. Víme již, že v roce 1850 se Prusové ještě museli plánů na převzetí vůdčího postavení v Německém spolku vzdát, nicméně od té doby se rozložení sil

⁵⁹ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1919*, díl I, str. 278-285.

⁶⁰ Tamtéž, str. 275-290.

v Evropě změnilo. Roku 1864 se Bismarckovi podařilo v podstatě zmařit kněžský sněm, svolaný Rakouskem za podpory Saska a dalších spíše menších německých zemí do Frankfurtu nad Mohanem. Rakušané usilovali v zásadě o naplnění velkoněmecké koncepce. Bismarck věděl, že o sjednocení Německa pod taktovkou Rakouska Prusko nestojí, přemluvil tedy krále Viléma I., aby do Frankfurtu nedorazil. Apetit Prusku dodalo i vítězství nad Dánskem v roce 1864 a získání Šlesvicka a Holštýnska. V této válce ho paradoxně podporovalo Rakousko, které následně získalo do správy Holštýnsko. Právě správa okupovaných území se stala záminkou k rozpoutání války s Rakouskem. Rakušané totiž nezakročovali příliš tvrdě proti místním protipruským demonstracím, což Bismarck označil za rakouské snahy vyvolat ve Šlesvicku převrat. Po neúspěšné snaze zejména třetích zemí (Bavorska aj.) najít diplomatické řešení vtrhli Prusové v červnu 1866 přes Slezsko do Čech. Ve válce válce Itálie, které za to Bismarck přislíbil Benátsko, naopak na stranu Rakušanů se přidali Sasové. Prusové se našli hledat svoje spojence i přímo v Rakousku. Celkem uspěli u Maďarů, méně už u Čechů, kterým slibovali v případě svého vítězství větší autonomii. Jejich lákání podlehl např. J. V. Frič, většině českých politiků ale bylo velmi dobře jasné, že by Čechy v Prusku žádný národní rozvoj nečekal. Rakousku se sice podařilo v tzv. druhé bitvě u Custozy Italy porazit, ale na bojišti v Čechách zvítězili Prusové zásluhou lepší strategie i výzbroje. Vítězství Pruska však nebylo natolik drtivé, např. Rakušanům se podařilo odříznout Prusy od přístupu do Uher, kde by se mohli spojit s nespokojenými Maďary. Pozice Rakouska při vyjednávání o míru, která probíhala pod vedením Napoleona III., tak nebyla katastrofální.⁶¹

Dle očekávání muselo Rakousko souhlasit s odstoupením Benátska. Muselo též vystoupit z Německého spolku, souhlasit s vytvoření severoněmecké konfederace pod vedením Pruska, uznat neutralitu jihoněmeckých států a vzdát se jakýchkoliv nároků na severu Německa. Pro Rakousko to nebyly tak nepřijatelné podmínky, protože sice umenšilo svůj zahraniční vliv, na druhou stranu ale i němečtí nacionalisté v Rakousku byli nyní izolovanější od zahraničních sil, kterými, jak víme, i těsně před prusko-rakouskou válkou vyhrožovali. Rakouskou pozici při vyjednávání zlepšila i drtivá porážka nad Italy, kteří se po neúspěchu u Custozy pokusili vytlačit alespoň Rakušany

⁶¹ Tamtéž, str. 290-302.

z Jaderského moře. Italská flotila pod vedením C. P. di Persana sice měla přesilu, kvůli naprosté neschopnosti svého admirála ale ostudně prohrála.⁶²

I přesto nicméně jak válka, tak vývoj před ní ukázaly na potřebu další reformy habsburské říše. Ta nemohla dost dobře fungovat, pokud proti ní byli popuzeni jak němečtí nacionalisté, tak národy, hovořící slovanskými jazyky, tak Maďaři. Posledně jmenovaní se nastalé situace uměli chopit nejlépe, nejen díky politické organizovanosti, ale i díky osobním vztahům, které měla císařova manželka Alžběta s maďarskou šlechtou. Navíc získávali podporu německých nacionalistů, kteří si uvědomili, že v Rakousku bez Uherska budou mít mnohem příznivější podíl na obyvatelstvu (v Uhrách měli Němci výraznou menšinu⁶³). Již 30. července 1866, několik dní po uzavření příměří (22. – 26. července), předložil hrabě G. Andrassy st. panovníkovi na jeho vlastní žádost návrh budoucího uspořádání říše. Andrassy ve zprávě odmítl jak centralismus, tak i federalismus, který by podle jeho názoru říši příliš oslabil, a navrhl dualismus jakožto kompromis. Andrassy (a vedle něj zejména F. Deák) představoval umírněnou maďarskou politickou reprezentaci, radikálnější (např. K. Tisza) už v této době uvažovala o úplné samostatnosti Uher. Císař přesto prozatím návrh odložil. Následně lobbovali ve Vídni též čeští politici, Palacký a Rieger, z Moravy potom A. Pražák. Neměli však podporu české zemské šlechty, a premiér Belcredi, ač byl Čechům celkem nakloněn, proto s nimi odmítl oficiálně jednat. Ale dokonce ani čeští politici nešlechtického původu nebyli v otázce dalšího postupu jednotní. Zatímco Rieger prosadil na českém zemském sněmu adresu císaři, v níž tvrdě odsoudil maďarské snahy o dualismus, K. Sladkovský v něm viděl příležitost pro budoucí trialismus.⁶⁴

V jednáních o nové ústavě proti sobě vykrystalizovaly dva přístupy ke způsobu, jakým má být přijata. Dle premiéra Belcrediho se měly svolat zemské sněmy, které by o návrhu hlasovaly. Ministr zahraničí F. F. Beust navrhoval pragmatičtější postup, který mu vnuklo jednání s Maďary, totiž že by císař nejprve jmenoval uherskou vládu, a ta by pak jednala o ústavě. Tento návrh by se pak následně předložil užší říšské radě dle únorové ústavy. Beustův přístup byl pragmatickou aliancí s umírněným křídlem uherské reprezentace (zejména F. Deák) proti radikálům, kteří dosud pomýšleli na samostatný

⁶² Tamtéž, str. 302-310.

⁶³ Viz např.: RUMPLER, H.; URBANITSCH, P., *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, Band IX, 2. Teil, str. 62-63.

⁶⁴ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 311-318.

stát (K. Tisza), i proti tendencím se spojit se Slovy proti Němcům. Císař se, ač nerad, přiklonil k Beustovu řešení ve chvíli, kdy se ukázalo, že zemské sněmy (nově zvolené na počátku roku 1867) vysílají do rady převahu federalisticky naladěných poslanců. To bylo ovšem naprosto nepřijatelné pro německé liberály, z důvodů již výše popsaných. Bývalý ministr financí I. von Plener dokonce prohlásil, že pokud se tato „nezákonná“ říšská rada sejde, obyvatelstvo ji rozežene. 4. února svolal císař říšskou radu dle únorové ústavy, což Belcredi oprávněně pochopil jako svoji porážku a rezignoval. Císař jmenoval jeho nástupcem Beusta.⁶⁵

18. února 1867 se uherský sněm v Budíně přihlásil ke kontinuitě s uherskou ústavou roku 1847. Koncem března 1867 přijal uherský sněm šestnáct ústavních zákonů a 8. června byl František Josef I. korunován uherským králem. Beust jednoduše oznámil předlitavským zemským sněmům, že se ústavodárná říšská rada svolávat nebude, neboť Maďaři už rozhodli o dualismu, a že bude svolávána nová rada, reprezentující pouze Předlitavsko (Beust ještě použil termín „západní polovice říše“). Český zemský sněm se něčeho takového jakožto neústavního odmítl účastnit a Beust jej nechal rozpustit, obdobně zakročil proti moravskému sněmu. Beust následně kombinací lobbyingu ve velkostatkářské kurii (Beust vyslal císařova bratra Karla Ludvíka přesvědčovat šlechtice, aby zůstali loajální) a volebních machinací dosáhnul toho, že v českém i moravském sněmu zvítězili v této kurii loajální šlechtici, kdežto ti, kteří se zastávali českého historického práva, byli v menšině a ze sněmu na protest odešli. Čeští liberálové a federalisté tak zůstali v úplné izolaci.⁶⁶ Navíc se Češi ze všeho nejvíc báli toho, že by nacionalismus vedl k rozpadu říše a Češi by se stali občany Pruska, což, jak poznamenal Grégr, „by byl neodvratný hrob našeho národa“. I Beust počítal s tím, že od Čechů nemůže čekat nějaké tvrdé projevy odporu.⁶⁷

Probíhající dualizace také zvýraznila názorové rozdíly mezi konzervativci, tzv. starými, a liberály, tzv. novými českými politiky. Staří (Palacký, Rieger, Skrejšovský ad.) prosazovali složená mandátů na protest proti neústavnímu Beustovu postupu, mladí (Sladkovský, J. a E. Grégrovi, F. A. Brauner) se domnívali, že lepší bude si mandáty ponechat, pouze se jednání sněmu prozatím neúčastnit. Zatímco na Moravě zvítězil

⁶⁵ Tamtéž, str. 318-320.

⁶⁶ Tamtéž, str. 320-323.

⁶⁷ Tamtéž, str. 339-340.

přístup staročechů, na českém sněmu se prosadil spíše pragmatický mladočeský. V dubnu 1867 přednesl F. L. Rieger státoprávní ohrazení 88 českých poslanců, v němž dopředu prohlásil všechna usnesení budoucí říšské rady za neplatná a pro české země nezávazná. Čeští poslanci pak za provolávání hesla „Sláva našemu králi!“ před hlasováním o poslancích říšského sněmu opustili sál.⁶⁸

I díky tomu tak byla zvolena říšská rada složená z dvou třetin z německojazyčných liberálů. Poprvé se sešla 20. května. Ukázalo se ale, že bude méně loajální, než císař a premiér očekávali. V druhé polovině roku 1867 vypracovala říšská rada sada skutečně liberálních zákonů. Nejprve to byl zákon o odpovědnosti ministrů, podle něhož nemohl sám císař bez součinnosti ministrů vykonávat výkonnou moc. Dále to byl spolkový zákon, jenž stanovil, že není třeba založení spolku povolovat jako dosud, pouze se ohlašovalo a pokud nebyl spolek do čtyř dnů zakázán, byl pokládán za úředně povolený. Dále bylo spolčovacím zákonem zaručeno právo svobodně se shromažďovat venku i v místnostech. V prosinci pak říšská rada vydala šest zákonů, které tvořily tzv. **prosincovou ústavu** (též Beustovu).⁶⁹

Prosincová ústava stvrdila dualizaci říše, kterou napříště spojovali jen panovník a jeho a dvůr, ministerstvo zahraničí a ministerstvo války (v praxi se ještě vytvořila královská rada). Císař byl prohlášen za posvátného, neodpovědného a nedotknutelného. Měl výlučné právo zastupovat stát navenek, rozhodovat o válce a míru a velet armádě. Svolával zasedání parlamentu, rozpouštěl jej a vypisoval volby. Měl nejen absolutní právo veta, ale též právo vydávat nařízení zákonné síly, která nicméně musela říšská rada na příštím zasedání schválit, jinak pozbyla platnosti. Císař nemohl vydávat nařízení ústavní povahy. Členové dynastie byli fakticky vyňati z působnosti práva. Již bylo uvedeno, že ministři byli již v prosincové éře odpovědní parlamentu, ale zároveň též ještě císaři, který je mohl libovolně odvolat a s kterým museli konzultovat svoje rozhodnutí. V Předlitavsku byl zřízen dvoukomorový parlament – říšská rada, sestávající z poslanecké sněmovny a panské sněmovny. Jednalo se o rovnocenný bikameralismus, každý návrh zákona musely schválit obě komory, a to nadpoloviční většinou přítomných, ústavní zákony dvoutřetinovou většinou všech členů. Poslaneckou sněmovnu nadále obesílaly zemské sněmy, panská byla opět nevolená, složená z členů

⁶⁸ Tamtéž, str. 340-342.

⁶⁹ Tamtéž, str. 342

vládnoucí dynastie a dalších šlechtických rodů, dále z církevních hodnostářů (ti drželi tzv. virilní mandáty) a z členů, jmenovaných císařem za jejich zásluhy. Byla přijata zbytková klauzule, podle níž vše, co nepatří do pravomocí říšské rady, patří do gesce zemských sněmů. Jak jsme již bylo výše uvedeno, na základě prosincové ústavy byla též provedena okresní správa, s kterou počítala už legislativa z let 1848-1849.⁷⁰ Byl zřízen říšský soud, který mj. rozhodoval kompetenční spory mezi státními orgány. Součástí prosincové ústavy byl poměrně široký katalog občanských práv. V čl. 2 a 3 byla výslovně zakotvena rovnost před zákonem, v čl. 19 i rovnost národů a nezadatelné právo „chovati a vzdělávati národnost a řeč svou“, jehož projevem bylo i právo používat svůj jazyk „ve škole, v úřadě a životě veřejném“. Nikdo neměl být ve školství nucen učit se jinému než svému jazyku. Dle čl. 20 pak bylo možné některá ustanovení ústavy suspendovat (osobní svobodu, domácí právo, listovní tajemství, shromažďovací a spolčovací právo a svobodu slova), ale jen místně a časově omezeně. Prozatím nicméně přetrvávalo silně nerovné volební právo, které výrazně zvýhodňovalo bohaté a vylučovalo téměř⁷¹ všechny ženy. Konstrukce volebního práva nejenže petrifikovala dosavadní rozložení majetku, ale též zvýhodňovala Němce, neboť ti drželi v českých zemích (a jistě i jinde) více kapitálu, než Češi a jiné národy. Malý⁷² hodnotí prosincovou ústavu jako nesporně pokrokovou a významnou pro další demokratizaci státu, ovšem s řadou negativních rysů, jako bylo dosud příliš silné postavení panovníka, existence panské sněmovny či existence a význam šlechtického stavu.⁷³

V popisovaném období stojí za zmínku ještě česká návštěva Ruska, která proběhla právě v době, kdy se v parlamentu připravovala nová podoba říše. Nejprve na národopisnou výstavu v Moskvě a pak za carem Alexandrem II. se do Petrohradu a Carského Sedla vypravili F. Palacký a F. L. Rieger i J. a E. Grégrovi a F. A. Brauner. Car české zástupce přivítal jako „slovanské bratry“, což Čechy potěšilo, ač car dal mezitím diplomatickými cestami do Vídně najevo, že se nijak nehodlá vměšovat do vnitřních rakouských věcí. V české společnosti znamenala tato událost růst

⁷⁰ MALÝ, K. a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 247-250.

⁷¹ MALEČKOVÁ, J., *The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women's Movement*, str. 181.

⁷² MALÝ, K. a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 227.

⁷³ EFMERTOVÁ, M.; ŠAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 342-346. Srovnej: MALÝ, K. a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 226-230 a 242-247. Srovnej: TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 148-149.

panslovanských nálad (ačkoliv již před dvaceti lety před orientací na Rusko varoval K. Havlíček⁷⁴), ale obrazu Čechů v očích dvora i v očích německých liberálů to příliš nepřidalo. Na druhou stranu cara nikterak nepotěšila Riegrova přímluva za Poláky v ruské říši.⁷⁵

1.4 Prosincové období

Období 1867-1914 bylo zřejmě vůbec nejliberálnější érou habsburské monarchie a umožnilo největší rozkvět české politiky. Do té doby dosti málo diferencovaná politická scéna⁷⁶ se rozštěpila na nejrůznější ideologické proudy a položila základy i naší dnešní politiky – přinejmenším jedna z tehdejších stran (sociální demokracie) existuje od té doby nepřetržitě dodnes. Umožněn byl také technický a kulturní rozvoj českých zemí, z této doby pochází např. budova Národního divadla. V závěru období nicméně docházelo k dalšímu „přituhování“, jak se Rakousko muselo stále více potýkat se zahraničními rivaly i s konfliktní domácí scénou. Tento vývoj dospěl k neblahému vrcholu během první světové války, kdy byl opět pozastaven parlamentarismus a nastoupily brutální represe i za nepatrné známky nesouhlasu. Na intenzitě nabývaly též národnostní spory, které vedly až k rozpadu Rakouska-Uherska roku 1918.⁷⁷

1.4.1 Do fundamentálních článků včetně

Jak jsem již naznačil, vydání prosincové ústavy se v Čechách nesetkalo s vřelým přijetím. Zároveň vedlo k zvýrazňování štěpných linií mezi staročechy a mladočechy. Zatímco ti první (shromáždění v té době kolem listu Národní pokrok poslanec J. S. Skrejšovského) se nehodlali na protest proti nespravedlivému volebnímu systému účastnit ani říšské rady, ani českého zemského sněmu, mladší generace se domnívala, že absence na sněmu Čechům jenom uškodí. Ve skutečnosti ovšem mladočeši také ze sněmu odešli, což byla reakce na nařčení ze strany staročeského Národního pokroku, že drží mandáty jen ze zjištěných důvodů.⁷⁸ Rieger následně formuloval tzv. Českou deklaraci. Konzervativně laděný dokument, dovolávající se historicky zdůvodněného českého státního práva (zároveň ale obsahující náznaky smluvního pojetí státu),

⁷⁴ Srovnej: HAVLÍČEK BOROVSÝ, K., *Křesť svatého Vladimíra*.

⁷⁵ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 344-145.

⁷⁶ Viz výše.

⁷⁷ Viz dále.

⁷⁸ Tamtéž, str. 346-347.

podepsalo 82 českých poslanců z měšťanských kruhů, šlechtici se nepřipojili.⁷⁹ O České deklaraci blíže pojedná autor v následujících kapitolách.

Rok 1868 znamenal také výrazné „zmasovění“ politiky. Do veřejných akcí se zapojovaly široké vrstvy společnosti, což se naposledy dělo v českých zemích v letech 1848-1849. Popud k tomu dalo jednání rakouské vlády, první, jmenované dle prosincové ústavy. Češi, a to včetně šlechticů, s ní od počátku nebyli spokojeni, skládala se totiž většinou z českých Němců. Čechům vadili především premiér K. Auersperg, ministr spravedlnosti E. Herbst a ministr vnitra K. Giskra. Jejich odpor k vládě zesílil, když tato vypsalala nové daně, aby posílila státní rozpočet. Proti tomu protestoval Auerspergův odpůrce, hrabě J. Clam-Martinič, toho času okresní hejtman ve Slaném, s tím, že vláda vypisováním nových daní zasahuje do kompetencí království českého. Čeští politici svolali na úpatí Řípu na 10. května 1868 první tábor lidu (toto označení dostala lidová shromáždění až následně na návrh J. Golla, do té doby se jim po anglickém vzoru říkalo „meetingy“). Ač byl původním programem právě protest proti novým daním, tábor lidu artikuloval radikálnější a dalekosáhlejší požadavky, a to: 1) rozpuštění zemského sněmu, 2) vypsání nových voleb do něj na základě všeobecného volebního práva a 3) realizaci říše.⁸⁰ Další veřejnou manifestací masových rozměrů (účast je odhadována na 100 tis. lidí, a to v době, kdy Praha měla 270 tis. obyvatel⁸¹) bylo položení základního kamene Národního divadla dne 16. května 1868. Té se narozdíl od tábora lidu, což byla spíše mladočeská akce, účastnili i Palacký a Rieger. Rieger při té příležitosti přednesl řeč, v níž akcentoval význam českého státního práva a prohlásil Čechy za „šlechtu mezi národy“. Zřejmě narážkou na bratry Grégry, kteří v tu dobu zvažovali spolupráci s německými liberály, prohlásil Němce za „úhlavní nepřátele národa českého“.⁸²

Příležitost dát nespokojenost najevo samotnému panovníkovi se Čechům naskytla v červnu 1868, kdy císař přicestoval do Prahy u příležitosti otevření nového mostu, který nesl jeho jméno. Nejenže se na jeho stavbě nepodíleli žádní Češi, ale ještě k tomu se akce velmi nešťastně konala v den výročí poprav 27 českých „pánů“ roku

⁷⁹ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 237-238.

⁸⁰ Doslova aby nově ustavený zemský sněm vydal ústavu, která by zaručila „naši vlasti stejnou samostatnost a svobodu, jaké se těší vlast uberská“. (EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 348.)

⁸¹ Český statistický úřad, *Sčítání lidu, domů a bytů 2001: Hlavní město Praha*, kapitola 2.1.

⁸² EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 346-351.

1621. Čeští obyvatelé Prahy akci ve velké většině bojkotovali. Císař byl dle dobových zpráv viditelně rozzlobený. Hned druhý den dorazil do Prahy nečekaně Beust a jednal s Palackým a Riegre, aby tak dosáhl uklidnění situace a návratu Čechů do ústavních orgánů. Jednání nepřinesla konkrétní výsledek, protože česká reprezentace trvala na reformě prosincové ústavy a teprve potom připouštěla konec rezistence. To bylo pro trůn nepřijatelné a Beust věděl, že by to bylo nepřijatelné i pro liberální vládu. Alespoň ale rozhovory vedly k demisi neoblíbeného premiéra Auersperga, který rezignoval, protože správně pochopil vyslání Beusta do Prahy jako výraz císařovy nedůvěry. Beusta pak nahradil E. Taaffe, ministr vnitra, původně solnohradský hejtman. Císař plánoval, že na podzim pobyde v Praze celých čtrnáct dní a přesvědčí tak Čechy o tom, že o ně má zájem, cestu mu však překazilo vyhocení situace v českých zemích. Táborové hnutí bylo stále radikálnější, až došlo k ozbrojeným střetům mezi ním a vojskem na Pankráci v říjnu 1868. Vláda vyhlásila v Praze a okolí výjimečný stav. Protože ale vedení státu bylo jasné, že dlouhodobě napjatá situace v Čechách není v zájmu Vídně, začala jednání s představiteli Čechů. Zatímco liberál Taaffe se obrátil na podobně laděného Sladkovského, konzervavec Beust na Riegra. Čeští zástupci podmínili vyjednávání odvoláním výjimečného stavu a propuštěním zadržených demonstrantů, na což vláda přistoupila. Dalším úspěchem práce českých politiků byla Riegrova audience u císaře Napoleona III., která měla ohlas ve francouzském i rakouském tisku a přispěla k zviditelnění českého národního hnutí.⁸³

V září 1869 proběhly volby do českého zemského sněmu, v nichž byli opět zvoleni v českojazyčných oblastech politici, kteří hodlali sněm bojkotovat. To mělo vliv na poslaneckou sněmovnu, kterou sněm obesílal. Ve vládě tak došlo ke sporu, zda se důsledně držet prosincové ústavy a české požadavky na reformu odmítat (převážně ministři z českých zemí, jako Plener, Hasner, Giskra a Herbst), nebo zda přistoupit na kompromisy (Taaffe, Berger a haličský Polák Potocki). První skupina krátkodobě zvítězila, když tři poslední jmenovaní rezignovali a Leopold Hasner byl pověřen sestavením nové vlády. Hasnerova vláda však nevydržela dlouho. Poslanci se postavili odmítavě k její snaze zavést přímé volby do sněmovny, tj. bez obesílání zemských sněmů. Na protest proti tomu vystoupili z rady poslanci z Haliče a částečně z Tyrolska, Slovinska a Rumunska. Sněmovna už tak neměla ani dvoutřetinovou většinu, potřebnou

⁸³ Tamtéž, str. 364-370.

pro schválení návrhu ústavního zákona, a vláda v reakci na svůj neúspěch v dubnu 1870 rezignovala. Premiérem se stal Alfred Potocki, což byla pro Čechy výhra. Potocki hned získal kredit odvoláním neoblíbeného místodržitele A. v. Kollera, takže česká reprezentace projevila ochotu s Vídní opět jednat. Nejprve ovšem museli Češi vyjasnit své stanovisko mezi sebou. Šlechta, představovaná zejména J. Nosticem, J. J. Clam-Martinicem a J. Harrachem považovala Českou deklaraci, na níž stáli měšťanští politici, za příliš radikální a národoveckou. Den před plánovaným příjezdem Potockého do Prahy, dne 16. května 1870, se staročeši, mladočeši, šlechtici i představitelé moravské politiky (A. Pražák, E. Belcredi) sešli v Praze, aby zde svůj postup sladili. Šlechtici nakonec v zásadě přistoupili na cíle České deklarace, objevila se ale jiná kontroverze. Zatímco staročeši a šlechtici chtěli navázat na kabinetní list z 8. dubna 1848, v němž ještě Ferdinand Dobrotivý přislíbil jednotu českého království a to, že jeho postavení v říši vyjasní říšská rada, podle mladočechů už byl tento dokument přežitý. Mladočeši ale byli přehlasováni a rozhodlo se, že Češi vstoupí do sněmu, aby zde vyhlásili svoje státoprávní požadavky. Potockému se jevily jako příliš radikální a rozhodl se, že na rozdíl od všech ostatních zemí habsburské monarchie nevyhlásí na květen 1870 nové volby do českého zemského sněmu a ponechá tak dosavadní provládní status quo. Tento manévr mu ale zhatila nastupující prusko-francouzská válka.⁸⁴

Bismarck již dlouho usiloval o vyvolání konfliktu s Francií, tak jako se několik let předtím snažil zatáhnout do války Rakousko. Záminkou pro to se stala pruská snaha ovládnout uvolněný španělský trůn, kde dosud – do revoluce v roce 1868 – vládli původem francouzští Bourboni. Napoleon III. podporoval portugalského prince Eduarda, Bismarck chtěl dosadit Leopolda von Hohenzollern-Sigmaringen. Francie to považovala za nežádoucí pruské vměšování do španělské politiky. Leopold se kandidatury pro francouzský odpor vzdal, ale Vilém I. odmítl Paříži slíbit, že už se nikdy žádný Hohenzollern nebude o trůn ucházet. O tom také zpravil telegramem z města Emže (Bad Ems) Bismarcka. Tento dokument vstoupil do dějin jako emžská deklarace. Bismarck císařův text upravil tak, aby byl pro Francii velmi urážlivý, a nechal zveřejnit v pruském tisku. Císař Napoleon III. na provokaci přistoupil a vyhlásil Prusku válku, kterou záhy prohrál. Prusko bylo mnohem lépe připravené a na jeho stranu se na základě spojeneckých smluv přidaly i jihoněmecké státy, jako Bavorsko,

⁸⁴ Tamtéž, str. 370-372.

Bádensko a Württembersko. Pro Francii kromě národní potupy válka znamenala definitivní konec monarchie a územní ztráty (Alsasko, Lotrinsko), Prusko naopak potvrdilo svoji hegemonii na evropském kontinentě. Po jednání s jihoněmeckými státy, zejména Bavorskem, které trvalo na velké míře autonomie, bylo v pruské režii dne 18. ledna 1871 v Zrcadlovém sále ve Versailles vyhlášeno Německé císařství.⁸⁵

Pruský triumf byl nepříjemný jak pro rakouskou vládu, tak i pro Čechy, kteří, jak již bylo vícekrát uvedeno, neměli velký zájem na posilování Bismarckova Německa. Protože bylo v nastalé situaci zřejmé, že od Čechů nelze čekat velké rebelie, rakouská vláda rozpustila i český zemský sněm. Nastaly další debaty mezi mladočechy, kteří jednoznačně do sněmu chtěli, a staročechy, kteří byli zdrženliví, nicméně na Palackého popud s účastí souhlasili (s výjimkou F. Skrejšovského). 30. srpna 1870 se sešel český sněm i se zástupci měšťanské politiky a bylo přečteno poselství císaře. To bylo pro měšťanské politiky a státoprávní šlechtu zklamáním, protože neobsahovalo žádný příslib ústavní reformy, pouze vyzývalo Čechy, aby se vrátili do říšské rady. Ač po pruském vítězství u Sedanu Češi jevíli trochu více ochoty k vyjednávání s císařem, ke kompromisu opět nedošlo, a panovník raději rozhodl o přímé volbě říšské rady dle § 7 základního zákona č. 141/1867 Z. ř., o zastupitelstvu říšském (toto ustanovení přetrvávalo z únorové ústavy). V Čechách bylo zvoleno 36 zastánců státoprávní opozice a dohromady 27 německých liberálů a představitelů loajální šlechty, což byl podobný výsledek, jakého by se asi dosáhlo nepřímou volbou na sněmu. V dané situaci ostatně jako Češi, tak Němci vzhlíželi k cizím mocnostem spíše, než aby se soustředili na politický boj uvnitř Rakouska. Německé měšťanstvo vyjadřovalo sympatie k Prusku a naopak odpor vůči Potockého vládě, na což tato reagovala demisí, kterou císař nepřijal. Za zástupci Čechů zase dorazili do Prahy francouzští diplomaté A. Lefavre a E. Picot, aby získali v Rakousku na svoji stranu alespoň část veřejného mínění. To se jim podařilo, Rieger vydal v jejich prospěch prohlášení, v němž mimo jiné protestoval proti uzmutí Alsaska a Lotrinska. Riegerův manifest rozzlobil kancléře Beusta, který vzkázal Riegrovi, že Češi nemají co mluvit do rakouské zahraniční politiky, ale v Paříži vzbudil text velmi kladný ohlas a zároveň upozornil francouzskou veřejnost na českou otázku.⁸⁶

⁸⁵ MÜLLER, H.; KRIEGER, K. F.; VOLLRATH, H., *Dějiny Německa*, str. 183-184.

⁸⁶ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 372-384.

Sjednocení Německa silně posílilo německý nacionalismus v Rakousku a hrozilo otevřenými snahami o jeho včlenění do nového státu. Např. rakouskoněmečtí turneři se připojili jako XV. kraj k Německému turnerskému svazu, členové z českých zemí dokonce představovali celou třetinu jeho členů. Vídni bylo tak stále zřejmější, že se musí pokusit získat si alespoň loajalitu neněmeckých obyvatel Předlitavska. Císař přijal Potockého demisi a jeho vládu nahradil silně konzervativním kabinetem v čele s hrabětem K. S. Hohenwartem. Hohenwartova vláda (ve které byli i dva vídeňští Češi, ač ne ze státoprávní opozice) dostala od císaře mandát k ústavní reformě. Ústavní otázky dostal na starost ministr obchodu a zemědělství A. Schäffle, který se dříve nechal slyšet, že „*liberalismus napáchal již dost nepravostí*“ a že žádný národ nemá panovat nad druhým a „*od nynějška se bude vládnout skutečně rakousky*“. To se pochopitelně vůbec nelíbilo německé měšťanské reprezentaci, ale uvítali to Češi, kteří vstoupili s Schäfflem do jednání. V květnu 1871 s ním v Praze rokovali v Praze zejména J. Clam-Martinic, F. L. Rieger a A. Pražák. Shodli se na pamětním listu, který měl značně federativní charakter. Říšská rada se podle něj měla přeměnit na kongres rakouských států. Kromě ústředních státních orgánů se měly v úřadech používat místní jazyky. Měl být též obnoven úřad českého dvorského kancléře, de facto zrušený za tereziánských reforem. Po audienci u císaře v srpnu téhož roku nabídl Hohenwart Riegerovi prozatím úřad ministra jako příslib budoucího úřadu kancléřského. V září 1871 přislíbil císař českému zemskému sněmu, že se nechá korunovat českým císařem. V reskriptu panovník též uznal státoprávní tradici českých zemí a ocenil českou loajalitu vůči trůnu. Prohlásil sice, že nemůže vzít zpět rakousko-uherské vyrovnání, ale pověřil český sněm, ať připraví návrh budoucího postavení českých zemí. To bylo naprosto nepřijatelné pro německé liberály, kteří sněm na protest proti tomu opustili. Jejich absence jenom usnadnila přijetí základních českých požadavků ve formě osmnácti tzv. **fundamentálních článků**.⁸⁷

Fundamentálky vycházely z pražské dohody mezi Schäfflem a českými reprezentanty. Čeští poslanci sněmu v nich uznali rakousko-uherské vyrovnání a vzdali se požadavků jednoty českých zemí. Požadovali ale přeměnu říšské rady na kongres delegátů zemských sněmů a panské sněmovny na senát. Ústřední výkonnou moc by představovalo (samozřejmě kromě císaře) jedno společné ministerstvo pro celou říši

⁸⁷ Tamtéž, str. 384-390.

včetně Zalitavska. Měl být obnoven úřad českého dvorského kancléře a zřízena česká vláda, odpovědná zemskému sněmu. Zcela zásadní měla být změna pojetí legitimacy moci v Rakousku – propříště měly být pravomoci centrálních orgánů chápány jako delegované českými zemskými orgány. Ústřední moc by vykonávala zahraniční, vojenskou a ústřední finanční politiku. První návrh fundamentálních článků byl radikální dokonce i na mnohé poslance sněmu, a tak byl následně okruh pravomocí, které by bývala směla vykonávat ústřední moc, rozšířena o cla, obchodní právo včetně ochrany duševního vlastnictví, míry a váhy, dopravních komunikací, telegrafů atp.⁸⁸

Po schválení českým sněmem s fundamentálními články vyjádřil souhlas i ten moravský, a přidal další požadavky, jako zavedení funkce vicekancléře moravského markrabství, který by na Moravě působil vedle českého kancléře. Slezský zemský sněm, většinově německý, fundamentálky odmítl. Právě slezské stanovisko bylo argumentem pro Beusta, který se proti českým požadavkům velmi rázně postavil. Apeloval na císaře, že by schválení fundamentálních článků vedlo k rychlé radikalizaci rakouských Němců. Na stranu Beusta se postavil také uherský premiér Andrassy. Ač se ještě Clam-Martinic a Rieger snažili ve Vídni ústavní reformu ubránit, císař se nakonec přiklonil k Beustovi a Andrassyemu a dal od Čechů ruce pryč. Hohenwarth rezignoval a císař jeho demisi přijal. V novém reskriptu z 30. října se císař vrátil ke své konstantní rétorice, že je možné ústavní pořádek Rakouska měnit jen usnesením říšské rady a proto nemůže fundamentálkám vyhovět. Výsledkem bylo velmi silné pobouření české veřejnosti. Zatímco Karel III. Schwarzenberg prohlásil v českém zemském sněmu, že budou jeho členové bránit české státní právo „až do těch hrdel a statků“, J. S. Skrejšovský ve své tiskárně rovnou císařský reskript natiskl na „velmi tenký a hebký papír“ a prodával k zřejmému použití. To, že císař odvolal Beusta, udobřilo Čechy jen velmi málo. Fundamentálky představovaly poslední vážný pokus o posílení postavení českých zemí v rámci Rakouska, a jako takové selhaly.⁸⁹

1.4.2 70. a 80. léta

Krach fundamentálek nicméně neznamenal rezignaci české politiky – v závěrečné čtvrtině 19. století se naopak dál rozvíjela a se zpožděním oproti zemím západní Evropy se konečně začala jasně rozrůžňovat podle ideologického klíče. Nejprve

⁸⁸ Tamtéž, str. 384-393. Srovnej: MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 238-239.

⁸⁹ Tamtéž, str. 393-395 (Efmertová, Savický), resp. 238-239 (Malý).

se z národní strany definitivně vydělili mladočeši. Poslední společnou akcí obou větví měšťanské politiky byla petice proti tzv. volebním reformám, připravovaným Auerspergovou vládou. Roku 1872 nechal Auersperg schválit v říšské radě tzv. nouzový volební zákon, který umožňoval doplňující volby v okrscích, jejichž poslanec svůj mandát nevykonával, tj. nechodil do rady. Zároveň hodlal Auersperg zavést přímé volby do dolní komory, v čemž se těšil podpoře císaře. Volit se mělo ve čtyřech kuriích: velkostatkářské, obchodních a živnostenských komor, městských obcí a venkovských obcí. Tento návrh neměl jednotnou podporu ani v německy hovořících oblastech, v českých vyvolal přímo silný odpor. Národní strana sestavila petici, kterou podepsal celý čtvrtmilión občanů, a to za necelý měsíc. V lednu 1873 předali čeští poslanci sněmu tuto petici císařovi, ten na ni však nereagoval. V únoru 1873 byla reforma v říšské radě schválena, a to přestože pro ni nehlasovaly ústavou požadované dvě třetiny poslanců. Auersperg argumentoval, že čeští poslanci nesložili přísahu, a tak nejsou členy sněmu. Kdyby v parlamentu nebyli absentovali, návrhy by byly bývaly zamítnuty. To pochopitelně donutilo české politiky k úvahám o účelnosti jejich dosavadní strategie.⁹⁰

Dělat takto zásadní změny a neohlížet se na příliš na veřejné mínění umožnila Auerspergovi i „stabilizace“ mezinárodní pozice Rakouska-Uherska. V předchozí době se musela, jak již víme, Vídeň obávat spojení rakouských Němců s Německem, slovanských národů s Ruskem a též nedávné aliance Čechů s Francií. Všechny tyto hrozby padly s porážkou Francie v prusko-rakouské válce a s jejím odsunutím na „druhou kolej“, a s uzavřením tzv. Spolku tří císařů mezi Františkem Josefem I., Vilémem I. a Alexandrem II. v Schönbrunnu v roce 1873. Jednotlivým národnostem v podunajské monarchii tak nezbylo, než se soustředit na práci v ústavních orgánech Rakouska (-Uherska) a nečekat na pomoc zvenku.⁹¹

Na podzim 1873 proběhly první přímé volby do říšské rady. Češi se zpočátku drželi zaběhnutého postupu, tj. získat mandáty s úmyslem je vůbec nevykonávat. Překvapením však pro ně byl postup Moravanů – osm z devíti ze zvolených českých poslanců na Moravě do rady skutečně vstoupilo. Zpočátku tento krok reprezentace v Čechách jednoznačně odsoudila. Následovaly doplňující volby podle nouzového

⁹⁰ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 408-417.

⁹¹ Tamtéž, str. 416-417.

volebního zákona, v lednu a v létě 1874 se konaly nové volby. V prvních obě frakce národní strany proklamovaly pokračování pasivní rezistence. Ale v létě už mladočeši vyhlásili program „činného boje“ – a drtivě prohráli. Bylo to i proto, že staročech J. S. Skrejšovský byl v tu dobu zatčen za daňové úniky, kterých se měl dopustit, když skupoval statky, zapsané do zemských desek, aby národní strana získala více mandátů ve velkostatkářské komoře (s touto strategií ovšem přišli čeští Němci). Fakt, že měli staročechi svého politického vězně, jim přidávalo na popularitě. Bylo zvoleno 77 staročechů a sedm mladočechů. Na podzim se konaly další volby, které měly zásadní význam v tom, že mladočeši do nich poprvé vstoupili s (psaným) politickým programem, jehož hlavním autorem byl J. Grégr. Program, o kterém pojednám dále v kapitolách o mladočeském programu, měl na rozdíl od toho staročeského širší záběr. Mladočeši si uvědomili, že státní právo je pro mnoho lidí značně abstraktní hodnota, na které se už v 70. letech 19. století program stavět nedá. Na konci roku 1874 proběhl **ustavující sjezd Národní strany svobodomyslné**, jak se mladočeši oficiálně nazvali. Staročechy, do té doby nad mladočechy vítězíci, postihla rána dne 26. května 1876. V tento den zemřel v Praze František Palacký, který do té doby jasně dominoval českému politickému životu. Pro mladočechy, kteří Palackého autoritu uznávali a nechtěli proti jeho názorům otevřeně vystupovat, to znamenalo, že se mohli proti staročeskému lpění na státním právu ohradit. Grégr hned v létě adresoval Riegrovi otevřený dopis, v němž zkritizoval staročeský rigidní historismus. Proti státnímu právu, které podle něj bylo naivně odůvodňováno prastarými dokumenty panovníků, postavil přirozené právo národů.⁹²

Než autor pojedná o rakouské zahraniční politice následujících let, která vedla k opětovnému sblížení obou měšťanských stran, považuje za vhodné navázat s výkladem o politické straně, která ideologický trojúhelník v českých zemích dotvořila, a zároveň o straně vnitřně nejorganizovanější a s nejkonkrétnějším a nejradikálnějším programem, totiž o sociální demokracii. Za jejím vznikem stála prudká industrializace Rakouska (oproti západní Evropě opožděná), která vytvářela třídu městského dělnictva, i inspirace v zahraničí (v Německu aj.). V roce 1874 se v Neudörflu u Vídeňského Nového Města (tehdy již v Zalitavsku, dnes ve spolkové zemi Burgenland) ustavila

⁹² KÁRNÍK, Z., Úvaha nad dějinným posláním a nezřídka všedními, proměnlivými i krušnými osudy české sociální demokracie. Srovnej: TOMES, J.; MALÍNSKÝ, J.; Z historie české sociální demokracie.

rakouská sociální demokracie, a to za účasti deseti českých zástupců. J. B. Pecka-Strahovský byl dokonce zvolen zapisovatelem sjezdu. Týž muž pak stál v roce 1878 za založením Československé sociálně demokratické strany dělnické, tehdy ještě jako součásti celorakouské sociální demokracie. Ustavující sjezd se konal v hospodě U Kaštanu na Břevnově. První roky existence sociální demokracie v Rakousku se nesly ve znamení tvrdé perzekuce státními orgány. Na konci 80. let už nicméně bylo zřejmé, že masové dělnické hnutí není možné jednoduše potlačit silou. Zároveň došlo k vnitřní konsolidaci sociální demokracie, ve které do té doby působili i zmínění anarchisté (bylo to na sjezdu v Brně v roce 1887 a na celorakouské úrovni na sjezdu v Hainfeldu v letech 1888-1889).⁹³ Na konci 80. let se tak ČSDSD stala silnou stranou, ukotvenou v českém stranickém systému. O jejím programu pojednám v dalších kapitolách.

Zatímco se v Rakousku formovalo sociálnědemokratické hnutí, rakouská vnější politika se po vyklizení pozic ve střední Evropě soustředila na Balkánský poloostrov, dosud ovládaný chřadnoucí Osmanskou říší. Vlna povstání proti Turkům v roce 1876 a jejich brutální potlačení vedlo k zformování rusko-rakouské koalice, jejímž cílem bylo osmanská území získat. Výměnou za souhlas se znovupřipojením Batumi a Besarábie dostalo Rakousko ruské požehnání k okupaci Bosny a Hercegoviny. V dubnu 1877 vyhlásilo Rusko Turecku válku a již v únoru následujícího roku stála ruská vojska v San Stefanu, patnáct kilometrů od Istanbulu. Zde byla také uzavřena mírová smlouva, podle níž Rusko získalo rozsáhlá území na Balkáně. Zájmy Ruska a Rakouska se nicméně střetly s těmi britskými. K řešení sporů mezi mocnostmi byl hrabětem Andrássem svolán do Berlína kongres, jehož se zúčastnili zástupci Rakouska-Uherska, Ruska, Německa, Spojeného království, Turecka, Francie a Itálie. Výsledkem byl pro Rusko zisk již zmíněných Besarábie a Batumi, pro Rakousko-Uhersko přivolení k okupaci Bosny.⁹⁴

Tažení na Balkán mělo pochopitelně důsledky pro rakouskou vnitřní politiku a bylo příčinou opětovného sblížení dvou českých měšťanských stran, pokus o dorozumění s německými liberály a úplné ukončení pasivní rezistence. První jmenovaný úkaz umožnil personální změny ve staročeské straně, konkrétně nucený odchod Skrejšovského (odpůrce mladočechů a zásadového zastávce pasivní rezistence),

⁹³ Tamtéž.

⁹⁴ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 424-430.

jehož značně rusofilní názory, zesilované balkánským děním, zbytek strany popuzovaly. Pokus o smíření s Němci vypnul z parlamentního jednání o Bosně a Hercegovině. Němečtí liberálové její připojení nechtěli, neboť by vedlo k dalšímu zvýšení podílu slovanského obyvatelstva v Rakousku. Chtěli si tak v říšské radě vynutit právo ratifikovat berlínské dohody. V tuto chvíli nabyly uvolněné české mandáty na významu. Češi tušili, že by výměnou za odmítnutí berlínského kongresu mohli požadovat na německé reprezentace alespoň nějaké ústupky. Za tím účelem se sešli s představiteli německé měšťanské politiky v Emmersdorfu v Korutanech. Výsledkem jednání mezi Riegrem, liberálním německým novinářem M. Etiennem a vydavatelem A. Scharfem bylo tzv. emmersdorfské memorandum, které představovalo alespoň základní názorový průnik mezi oběma stranami. Proklamovalo podporu národnostních práv, reformu volebních řádů, a to tak, že bude zrušena velkostatkářská kurie, dále omezení zemské samosprávy na rozsah dle říjnového diplomu a závazek českých poslanců prosazovat v říšské radě liberální svobody. Bosenské tažení nakonec zapříčinilo i poslední jmenovanou změnu v české politice. Premiér Auersperg byl nucen rezignovat, neboť pro svou podporu okupace Bosny a Hercegoviny ztratil důvěry sněmovny. Bylo zřejmé, že novým premiérem bude konzervativní E. Taaffe. Česká státoprávní šlechta se rozhodla, že vstoupí do rady a podpoří ho. Když byla v srpnu 1879 Taaffeho vláda jmenována, stal se jejím členem i Albert Pražák, což byla odměna pro Moravany za jejich vstřícnější postoj k účasti na říšské radě. Staročeši tak zůstali se svou rezistencí v naprosté izolaci. Bylo zřejmé, že dosavadní strategie nikam nevede a je čas ji přehodnotit. Možnost udělat to vcelku důstojně jim poskytnul bývalý premiér Hohenwarth, který je jako vůdce parlamentní Strany práva vyzval k návratu do rady. Někdejšího aktéra pokusu o česko-rakouské vyrovnání bylo možné vyslyšet. V září 1879 se sešli v Praze poslanci české šlechty, staročeků a mladočeků a jasnou většinou odhlasovali návrat do říšské rady. Proti byl Rieger, ten ovšem „na usmířenou“ získal pozici předsedy českého poslaneckého klubu.⁹⁵

1.4.3 Taaffeho epocha a předvečer války

Následná dlouhá Taaffeho vláda (1879-1893), též někdy nazývaná „železným kruhem pravice“, znamenala pro Rakousko stabilizaci (Taaffe dokázal poněkud usmířit nejen Čechy, ale i Slovincy, kteří dosud absentovali na radě po českém vzoru, a Poláky)

⁹⁵ Tamtéž, str. 430-441

a pro Čechy jisté zlepšení jejich postavení. Taaffe, sám irského původu⁹⁶, stavěl na rakušanství místo na německví a na počátku svého vládnutí prohlásil, že žádná z národností v Rakousku nebude mít výsadní postavení. Jeho strategií bylo tlumit odstředivé tendence národnostních skupin tím, že je zapojil do soupeření o pozice v Rakousku v rámci jeho ústavních institucí. Cílem bylo udržovat národy „ve vyrovnaném stavu mírné nespokojenosti“. Prvním vstřícným krokem vůči české straně bylo zrovnoprávnění češtiny s němčinou ve vnější komunikaci úřadů (vnější obcovací řeč, tedy taková, v jaké úřady přijímaly podání a komunikovaly s veřejností) v Čechách a na Moravě. Tato reforma se označuje jako Stremayerova nařízení. Nutno však podotknout, že šlo o legalizaci zaběhnuté praxe. Česká loajalita Taaffeho vládě pramenila i z toho, že Češi doufali, že by se čeština stala i vnitřní obcovací řečí, to se však nestalo. Roku 1882 pak Taaffeho vláda prosadila snížení volebního cenzu z deseti na pět zlatých přímých daní ročně, čímž bylo umožněno volit především drobným živnostníkům, mezi nimiž v českých zemích převládali Češi. Nicméně i nevelké ústupky slovanským národům popuzovaly stále agresivnější německý nacionalismus. Jeho protagonisté, mezi nimi především G. v. Schönerer, V. Adler a H. Friedjung (pikantní je, že druzí dva jmenovaní byli židovského původu), se sešli v roce 1882 v Linci, aby zde formulovali německý nacionalistický program. Jednalo se v podstatě o oživení maloněmecké koncepce. Halič měla připadnout Polákům, Dalmácie Italům (přestože zde byli v menšině proti Chorvatům), popřípadě by tato území získalo Uhersko výměnou za podporu Němců v českých zemích. Zbylá území, tedy v podstatě alpské země, Kraňsko a české země, by se staly jasně německým státem, který by velmi úzce spolupracoval s Německem. Naštěstí pro Čechy a další neněmecké národy v Předlitavsku neměli podporu ani celé německé veřejnosti, dokonce ani národovců ne (například jeden z méně radikálních německých nacionalistických politiků, jehož jméno Taylor neuvádí, vyjádřil žádoucí německou strategii tak, že „v českých Čechách ať si Češi dělají, co chtějí, v německých Čechách si budeme dělat my, co budeme chtít“), a už vůbec se o patronát nad rakouskými Němci nezajímal Bismarck, jehož zájmem bylo naopak neutrální Rakousko.⁹⁷

⁹⁶ GEORGIEV, J., *Až do těch brdel a statků?*, str. 122.

⁹⁷ TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 169-177. Srovnej; MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 232-233, 314.

Taaffeho politika „mírné nespokojenosti všech“ vedla pochopitelně k tomu, že zejména staročeši byli kritizováni veřejností za to, že kapitulovali, když se vrátili na říšskou radu, ale nedostali za to žádné zásadní zisky. Voliči jim to dali najevo zejména roku 1889 ve volbách do zemského sněmu. Následná staročeská snaha dosáhnout úspěchu pro ně skončila katastrofou. Pod patronací vlády se staročeši, aniž by pozvali mladočechy, setkali se zástupci českých Němců a vyjednali s nimi dohodu o budoucím uspořádání českých zemí. Tzv. **punktace**, o nichž podrobněji pohovořím v následujících kapitolách, by znamenaly rozdělení českých zemí (nikoliv ústavněprávně, tj. nevytvořila by se nějaká nová rakouská země) na převážně české, převážně německé a smíšené obce a okresy, přičemž v orgánech na vyšších úrovních by si obě národnosti rozdělily vliv. Tento návrh měl jistý předobraz v Tyrolsku, kde se podobně oddělily celky německé a italské. Většina české i německé reprezentace jej nicméně příkře odmítla. Na české scéně byli vítězem punktací jednoznačně mladočeši, kteří se v podstatě zbavili tradičních staročeských rivalů (ti měli nadále významnější vliv jen v panské sněmovně, slušně byli zastoupeni i v samosprávách⁹⁸). Tento výsledek byl poněkud paradoxní, protože zatímco dříve staročeši velmi silně trvali na státním právu, mladočeši vykazovali sklony k praktičtější politice (vzpomeňme si na Grégrův výrok z roku 1876, že nevyimadatelné české státní právo „nestojí za fajfku tabáku“⁹⁹) a jevíli jistou ochotu dohodnout se i s německými liberály. Tak či onak v roce 1891 staročeši naprosto propadli, ve většině kurií vůbec nekandidovali, v městské získali jeden mandát. Na tomto místě je vhodné zmínit, že na Moravě naopak návrh podobný punktacím o několik let později, v roce 1905, uspěl. Morava byla rozdělena podle národnostního klíče a Čechům bylo zajištěno 73 mandátů na moravském zemském sněmu a Němcům 40. Taylor tento rozdíl mezi Čechami a Moravou vysvětluje tím, že ani pro české, ani pro českoněmecké národní cítění nebyla Morava klíčová, nejednalo se o jejich „hlavní provincii“.¹⁰⁰ Proti této interpretaci lze samozřejmě vznést námitky (je otázka, nakolik se tehdejší moravské politické elity považovaly bez dalšího za Čechy) a hledat i jiná vysvětlení (např. Morava nebyla tak hospodářsky významná jako Čechy,

⁹⁸ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kol., *Politické strany*, I. díl, str. 130.

⁹⁹ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 439.

¹⁰⁰ TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 214-215.

podíl národností zde byl vyrovnanější, takže se Němci tolik nemuseli obávat upozadění atp.), to však není smyslem této práce.¹⁰¹

Smrtelná byla nakonec pro Taaffeho vládu její podpora všeobecného volebního práva, k níž ministerský předseda dospěl na začátku 90. let, neboť se domníval, že by početní síla voličů z neprivilegovaných národů, jako byli Rusíni, pomohla krotit německé a maďarské nacionalisty. Proti všeobecnému volebnímu právu se postavil týž železný kruh pravice, na němž Taaffe dosud stál. Nápad se nesetkal s pochopením ani v sousedním Německu a císař, který se obával destabilizace a převzetí výkonné moci parlamentem, Taaffeho v listopadu 1893 odvolal.¹⁰²

Taaffeho vláda představovala poslední relativně stabilní epochu v rakouské politice. Následující léta se vyznačovala rychlým střídáním vlád, neboť ty se nedokázaly v silně konfliktním prostředí mnoha různých politických sil udržet. Roku 1895 byl premiérem jmenován K. Badeni, další konzervativně smýšlející šlechtic, tentokrát Polák z Haliče. Panovník si od něj sliboval uklidnění situace, výsledek byl však přesně opačný. Taylor dokonce okolnosti konce Badeniho vlády považuje za předzvěst konce habsburské říše. V roce 1897 se Badeni pokusil zrovnoprávnit češtinu s němčinou i ve vnitřní komunikaci úřadů v českých zemích. To vyvolalo obrovský odpor českoněmeckých stran, které tentokrát dokázaly oslovit Němce i v jiných částech Předlitavska i v Německu. Jazyková nařízení vyvolala násilné protesty ve Vídni, Štýrském Hradci, Solnohradě a dalších městech. Císař již nemohl dost dobře jako v letech 1848-1849 použít proti protestujícím armádu – na ekonomické síle měšťanů, kteří za protesty stáli, bylo Rakousko závislé. Taktéž obrátit se na levicové, tedy sociálnědemokratické a sociálně-křesťanské strany, které byly méně nacionalistického ražení a hlásaly sjednocení národů pod svou ideou, se císař obával, neboť by to mohlo znamenat radikální změny v rakouském státě. Raději tedy protestům ustoupil a Badeniho odvolal. Jeho jazyková nařízení byla hned po roce zrušena. Přetrvala alespoň

¹⁰¹ Jak bylo řečeno v úvodu, tato diplomová práce se soustředí spíše na politickou reprezentaci Čech. Pokud jde o popisovaný česko-německý kompromis na Moravě, lze odkázat například na publikaci *Moravské vyrovnání z roku 1905* od L. Fasory, J. Hanuše a J. Malíře (Brno: Maticе moravská, 2006).

¹⁰² TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 169-182. Srovnej: MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 240-241.

jeho volební reforma z roku 1896, která vytvořila pátou volební kurii, v níž mohli volit všichni muži starší 24 let.¹⁰³

Velká rozštěpenost politického spektra v 90. letech, kterou jsme zmínili, se projevila i v českých zemích, kde strany jednak zaplňovaly místo po staročeších, jednak i cílily na nové voliče, kterým bylo umožněno volit díky Taaffeho reformě. Byla to roku 1894 národně katolická strana, v letech 1897-1899 národně-sociální, 1897 radikálně pokroková, 1899 radikálně státoprávní, 1900 lidová (realistická) a roku 1904 křesťansko-sociální strana. O programech těchto stran viz dále. Na Moravě byl stranický systém poněkud odlišný.¹⁰⁴

Volební reformy, zavedené Taaffem a Badenim, však nebyly považovány za dostatečné a mnoho politických stran¹⁰⁵ usilovalo o zavedení všeobecného volebního práva. Ještě na počátku 90. let bylo jeho zavedení pro panovníka nepřijatelné, situace se ovšem během několika let změnila, a to na základě vývoje v Zalitavsku a v zahraničí. Na počátku (matematického) 20. století byl i maďarský nacionalismus na vrcholu, připomínala se revoluce z let 1848-1849, Lajos Kossuth atp. Pro Vídeň se stala situace nepřijatelnou, když uherští magnáti začali požadovat zrušení rakousko-uherské celní unie a zavedení maďarštiny jako jazyka uherských armádních jednotek. Vedení státu samozřejmě takovou míru dezintegrace říše nemohlo přijmout. Roku 1903 odmítl uherský sněm financování společné armády s tím, že jej neschválí, dokud jejich požadavek ohledně maďarštiny v armádě nebude splněn. Císař na to zareagoval varováním, že platnost maďarské ústavy závisí na dodržování pravidel z roku 1867. Aby odstředivé tendence zeslabil, jmenoval premiérem Zalitavska Istvána Tiszu, syna dřívějšího premiéra Kálmána. Tisza byl přívržencem dualismu. Nicméně ve volbách v roce 1905 prohrál a k moci se opět dostali separatisté. Dvůr na to odpověděl ve stylu let 1848-1849: uherský sněm obsadil vojensky a dosadil vojenskou správu v čele s G. Fejervárym. Fejerváry ohlásil plán, prosazovaný Františkem Ferdinandem d'Este (který se po smrti Rudolfa stal nástupníkem trůnu a v 90. letech se již v praxi na vládnutí připravoval) zavést již zmíněné všeobecné volební právo. To by jednoznačně oslabilo maďarské elity, neboť by je snadno přehlasovaly masy, ale oslabilo by i maďarskou

¹⁰³ TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 182-199. Srovnej: MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 315, 232-233.

¹⁰⁴ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 241-242.

¹⁰⁵ O tom viz dále v kapitole 3.

dominanci v Uhrách, neboť by volební právo dostaly velké počty Slováků, Chorvatů, Srbů, Rumunů a dalších národností – připomeňme, že v roce 1910 tvořili Maďaři jen 54 % obyvatel Zalitavska.¹⁰⁶ Toto nebezpečí vnímali Maďaři o to silněji v situaci, kdy Chorvati a Srbové prohlásili na konferenci v Zadaru spolupráci. Uzavřeli tak raději kompromis s trůnem, že se nebude realizovat všeobecné volební právo v Zalitavsku ani celní hranice a maďarština v armádě. V Předlitavsku, kde mělo všeobecné volební právo mnohem větší podporu politické reprezentace (proti byli v podstatě jenom Poláci, kteří se báli oslabení polské nadvlády nad Rusíny v Haliči) a kde se pro něj konaly masové demonstrace, by ovšem panovník těžko vysvětloval, proč zde demokratizaci volebního systému brání, když ji v Maďarsku prosazoval. Do všeho vstoupily zprávy o nepokojích v Rusku, tzv. krvavé neděli v lednu 1905, a o následném slibu Mikuláše II. zavést v Rusku všeobecné volební právo. V listopadu 1905 tak i rakouský císař svůj postoj přehodnotil a vláda oznámila, že předloží v parlamentu návrh reformy. Její realizace však pro spory v říšské radě (především o to, jak budou vypadat nové volební okresy) trvala dva roky a pracovaly na ní tři vlády (Gautschova, Hohenloheho a Beckova). Roku 1907 byl zrušen kuriátní systém a zavedeny (relativně) všeobecné, rovné, přímé a tajné volby. Volit směli muži starší 24 let, nikoliv však příslušníci ozbrojených sborů. Z 516 poslanců říšské rady připadlo na Čechy 130 (na Moravu 49 a Slezsko 15). Zemských sněmů se ale prozatím všeobecné volební právo netýkalo.¹⁰⁷

V prvních všeobecných volbách zvítězili v Předlitavsku křesťanští sociálové a po nich sociální demokraté. V Čechách zvítězili agráři, kteří měli podporu drobných zemědělců.¹⁰⁸ Praxe ukázala, že všeobecné volební právo národnostní spory neukončilo, naopak i křesťanské a socialistické strany se štěpily podle národnostního klíče. Zásadním problémem Rakouska ovšem byla hlavně stále agresivnější politika jeho armádních špiček a jejich nacionální postoje. Tento neblahý trend se projevoval zvláště od jmenování Conrada von Hötzendorfa náčelníkem generálního štábu v roce 1906.¹⁰⁹

Ač se na vzniku první světové války nepochybně podílelo větší množství faktorů a nelze ji vnímat jako pouhou obranu dohodových mocností proti imperialismu

¹⁰⁶ TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 290. Srovnej: VALENTA, A., *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*, str. 161-164, 238-239.

¹⁰⁷ TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 210-229. Srovnej: MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 232-234.

¹⁰⁸ KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, str. 292.

¹⁰⁹ Tamtéž, str. 228-234.

Spolku¹¹⁰, za koncem Rakouska-Uherska a celého mezinárodního systému, budovaného na základech vídeňské konference z let 1814-1815, nakonec stála právě zahraniční politika, prosazovaná Hötendorfem a následníkem trůnu Františkem Ferdinandem, a to vůči Srbsku. Vídeň totiž děsilo nebezpečí spojení Jihoslovanů v Rakousku se srbským státem. Výše zmíněné zadarské prohlášení obavám nahrávalo. Jejich plodem pak byla i anexe okupované Bosny v roce 1908, která měla ukončit srbské naděje na to, že by po definitivním rozpadu Osmanské říše tyto provincie Srbsko získalo. Rusko s tím souhlasilo za podmínky, že se Rakousko zasadí o otevření Bosporu a Dardanel; tvrdě proti byly Spojené království a Francie. První balkánská válka, která proběhla v roce 1912-1913, vedla k dalšímu posílení Srbska, když společně s Bulharskem, Černou Horou a Řeckem porazilo Osmanskou říši, která byla téměř vytlačena z Evropy. Pro Srbsko, podporované Ruskem, znamenala válka zisk rozsáhlých území na jihu. Dílčím úspěchem rakouské diplomacie byl jen vznik Albánie, neboť o toto území Bělehrad také usiloval. Dle Taylora se v době balkánských válek naplno projevila slabost Rakouska, které přebralo po Osmanské říši roli nemocného muže Evropy. Zatímco ještě v roce 1848 představovalo mocnost celoevropského významu, nyní bylo poníženo v podstatě na úroveň balkánské země; dokonce i kdysi slabá Itálie měla větší vojenský rozpočet.¹¹¹

Taktéž vnitřní situace v Rakousku se nevyvíjela příliš potěšitelně. Záhřebský proces s údajnými jihoslovanskými spiklenci ukázal na autoritářské tendence v říši. Maďaři se zcela nevzdali svých plánů na vlastní armádu a jejich roztržky s Vídní pokračovaly. V Čechách vedly spory mezi Čechy a Němci k ukončení zemské samosprávy. Předehrou k tomu byl sjezd německých měst roku 1906, jehož výsledkem bylo přijetí programu Německých Čech (*Deutschböhmen*), tedy nové korunní země z německy mluvící části českých zemí. To bylo nepřijatelné nejen pro Čechy, ale i pro Vídeň, pro kterou by bylo vytvoření ryze německé provincie na hranicích s Německem velmi rizikové. Pod záminkou sporu o jedno úřednické místo v úřadě zemského výboru zástupci německých stran začali bojkotovat český zemský sněm, který nebyl až do svého rozpuštění v roce 1913 schopen přijmout ani základní finanční zákony. Roku

¹¹⁰ S obvyklou představou o jednoznačně německé vině za první světovou válku polemizuje např. australský historik Christopher Clarke, který krátce před 100. výročí začátku této války vydal monografii *Náměsíčníci: Jak Evropa v roce 1914 dospěla ke válce*.

¹¹¹ Tamtéž, str. 234-250.

1913 na to premiér K. v. Stürgkh zareagoval rozpuštěním sněmu a jeho nahrazení vládní správní komisí. Toto nařízení je známé jako **anenské patenty**.¹¹²

Dne 28. června 1914 byl v Sarajevu srbskými nacionalisty z organizace Černá ruka zastřelen následník trůnu se svojí manželkou Žofíí Chotkovou. Rakousko obvinilo z atentátu srbskou vládu a zaslalo Srbsku nesplnitelné ultimátum, po jehož vypršení vyhlásilo Bělehradu dne 28. července válku. Již předtím, 25. července, byly uzavřeny říšská rada i sněmy (nikoliv rozpuštěny, protože to by znamenalo nové volby), poslanci byli zbaveni imunit, občanská práva byla suspendována a začaly tvrdé represe zejména proti příslušníkům slovanských národů.¹¹³

1.5 První světová válka

Jak již bylo řečeno v úvodu práce, samotný popis událostí první světové války a činnosti české reprezentace během ní by vystačily velmi dobře na samostatnou diplomovou práci. Proto zde válečné události popíši jen velmi stručně, aby bylo možné výklad o druhé polovině dlouhého 19. století uzavřít. V prvním odstavci shrnu válečné události v souhrnném pohledu, ve druhém se zaměříme na zásadní kroky české politické reprezentace.

Po vyhlášení války Srbsku Rakouskem následovala aktivace řady spojeneckých smluv, dojednaných v předchozích desetiletích. Na rakouské straně tak stálo Německo, Osmanská říše a Bulharsko, na straně Srbska zejména Rusko, Francie, Spojené království a v posledních měsících války Spojené státy americké. Itálie, ač vázaná spojeneckou smlouvou s Rakouskem, po jeho boku do války nevstoupila. Nabídky, které jí učinila Dohoda (Jižní Tyrolsko, Terst a severní část Dalmácie, která ovšem nakonec připadla Jugoslávii), jí zlákaly více, a roku 1915 vyhlásila válku centrálním mocnostem. Pozoruhodnou konfiguraci, která spojila nedávné rivaly (jako Rakousko s Osmanskou říší, o jejíž území Vídeň celé dekády usilovala), parodoval J. Hašek ve svém nejslavnějším románu, když Švejk v hospodě U Kalicha analyzuje, kdo zabil následníka trůnu a kdo s kým bude válčit.¹¹⁴ Ač zejména vedení německé armády očekávalo velmi rychlé vítězství, válka trvala přes čtyři roky. Přes počáteční úspěchy se

¹¹² MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 316-317. Srovnej: KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, str. 292-293.

¹¹³ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 318-320.

¹¹⁴ HAŠEK, J., *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, díl 1., str. 21.

Němcům nepodařilo – jako v roce 1871 – obsadit Paříž, a fronta se zastavila. Na východě byly postupy Němců i Rakušanů radikálnější, tam nicméně válka skončila separátním mírem po bolševické revoluci v roce 1917. Nový císař Karel I., který nahradil svého prastrýce Františka Josefa I. po jeho smrti 21. listopadu 1916, usiloval též o separátní mír Dohody s Rakouskem, ale pro odpor Německa k tomu nedošlo. Karel I. také revidoval tvrdou vnitřní politiku svého předchůdce, když opět svolal parlament a vyhlásil amnestie pro odsouzené v politických procesech. Vstup USA do války znamenal pro vyčerpané armády centrálních mocností poslední ránu. 4. října přijala Vídeň čtrnáct bodů prezidenta USA W. Wilsona, mezi které patřilo právo národů na sebeurčení. 16. října vyhlásil císař federalizaci říše, o kterou předtím usilovali desítky let čeští i jihoslovanští vůdci; jak to ovšem v audienci u císaři lapidárně vyjádřil A. Korošec, předseda Národní rady Slovinců, Chorvatů a Srbů: „*Majestät, es ist zu spät!*“.¹¹⁵ Části říše začaly vyhlášovat nezávislost, 21. října tak učinila československá vláda v Paříži. 27. října zaslal ministr zahraničí G. Andrassy nótu prezidentovi Wilsonovi, v níž prohlásil, že Rakousko souhlasí s požadavkem práva národů na sebeurčení a že je připraveno jednat s Dohodou o míru. Poliční vůdcové Čechů a dalších národů si to vyložili jako rakouské uznání jejich nezávislost; 28. října byla vyhlášena Československá republika, den poté jihoslovenský stát. Loajalitu vůči Habsburkům ale odhodili také Němci, Maďaři i Poláci, kteří též vyhlásili vlastní státy. 11. listopadu 1918 podepsali zástupci Německa v Compiègne příměří s dohodovými mocnostmi. Téhož dne prohlásil rakouský císař, že nebude vykonávat žádnou státní moc v Předlitavsku, o dva dny později totéž prohlásil o Zalitavsku a týž den opustil Schönbrunn, čímž habsburská monarchie fakticky skončila. Nikdy sice neabdikoval, byl ale následně zbaven moci zákony nástupnických států (pokusil se ještě vrátit na trůn v Maďarsku v roce 1921).¹¹⁶

Už před rokem 1914 se netěšil rakouský stát v českých zemích velké oblibě - důvody byly popsány v předchozích kapitolách. Vypuknutí války a s ním spojená bída a odvody českých vojáků proti ruským a srbským „bratrům“ ale vedly k eskalaci nespokojenosti a dokonce k tomu, že podstatná část politické reprezentace zpochybnila vůbec další existenci říše – těmto proudům vévodili radikální státoprávníci. Na druhém

¹¹⁵ HLADKÝ, L., *Slovinsko*, str. 74. (Výsosti, je už pozdě!)

¹¹⁶ TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, str. 250-271.

pólu byly katolické strany, které se stavěly za zachování rakouské monarchie. Část sociální demokracie byla též proti rozpadu státu, ale samozřejmě nechtěla zachovat status quo, nýbrž místo tvorby národních států hodlala středoevropský prostor přeměnit v mnohonárodnostní socialistický stát. O různých postojích jednotlivých stran a proudů pojednám stručně v dalších kapitolách. Zastánci české (československé) samostatnosti (T. G. Masaryk, E. Beneš, J. Dürich) vytvořili v Paříži Český komitét zahraniční, který 14. listopadu 1915 prohlásil za svůj cíl samostatný československý stát. V únoru 1916 se ČK přeměnil na Českou, později Československou národní radu. Jejím cílem bylo zastupovat Čechy u dohodových mocností a propagovat myšlenku samostatného státu. ČNR se mohla ve své argumentace opírat mimo jiné o české (československé) jednotky, které bojovaly po boku dohodových zemí – Ruska, Francie a Itálie. 29. června 1918 uznala Francie ČNR jako představitelku budoucího státu, následovaly v srpnu Spojené království a v září Spojené státy, v říjnu pak Itálie, která ji zpětně uznala od dubna 1918. Na domácí půdě pak českou věc podporovala především nelegální Maffie, složená především ze zástupců realistů a mladočechů. Dále to byl Český svaz poslanců na říšské radě, který vznikl v listopadu 1916, popularitu ztratil ale už prohlášením z ledna 1917, v němž odmítl vytvoření samostatného státu a vyhlásil lojalitu vůči trůnu. Jinak na tom byl Národní výbor, který vznikl ve stejný den jako ČSPŘR; ten hrál významnou roli při vzniku ČSR. V červenci 1918 se přeměnil na vrcholný orgán české reprezentace na domácí půdě. Po zmíněné Andrassyho nótě vyhlásil dne 28. října 1918 v Praze samostatný československý stát.¹¹⁷

¹¹⁷ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 321-327.

2. Uspořádání říše, státoprávní otázky

Tato kapitola se bude věnovat základním otázkám, před kterými byla postavena česká politická reprezentace v druhé polovině 19. století, tedy: má se český národ dále rozvíjet v rámci Rakouska(-Uherska) (víme již, že na tuto otázku odpovídala naprostá většina politické elity až cca. do roku 1915 kladně)? Jaké to má toto Rakousko být? Má být unitární, duální nebo federální stát? Jaké má být konkrétně postavení českých zemí, a mají se Čechy, Morava a Slezsko počítat jako jeden celek nebo tři části? Jaká má být role samospráv na nižších úrovních než zemských? S těmito otázkami souvisí úzce otázka ústavnosti a občanských práv a vůbec poměru státu a občana, o těch ale pojedná třetí kapitola. V rámci této druhé kapitoly zároveň na některých místech bude nutno vysvětlit některé obecné záležitosti, týkající se popisovaných politických proudů.

Zmíněná témata na tomto místě není třeba obsírně představovat, neboť o nich především hovořila první kapitola o historickém vývoji v letech 1848-1918. Rekapituluji pouze v bodech: revoluce v letech 1848-1849 směřovala i proti centralismu, který v Rakousku zavládl v tereziánské a josefínské době. Revoluce otevřela mimo jiného možnost vyjednávání o větší autonomii českých zemí, kterou česká reprezentace prosazovala. Dubnová ústava s jistými pravomocemi zemských sněmů počítala, ještě autonomističtější pak byl návrh kroměřížské ústavy, naopak březnová ústava byla silně centralistická. Ne všechny politické síly v Rakousku ovšem usilovaly o oslabení centrální moci, zejména ne němečtí liberálové, obzvlášť ne ti z českých zemí, kteří se obávali, že by se zde stali národnostní menšinou, a chtěli zachovat úzké spojení s alpskými zeměmi. Radikálnější německé představy o budoucnosti českých zemí počítaly rovnou se začleněním do německého státu (do roku 1871 zatím jen předvídaným). Neoabsolutistická éra se vrátila i k centralismu, zachována byla ovšem nově vytvořená obecní samospráva, která nahradila dřívější členění na panství.¹¹⁸ Po pádu Bachova režimu se diskuze o postavení historických zemí rychle obnovily, a to především pokud šlo o Uhry. Maďaři, jejichž reprezentace byla vlivnější než česká, dosáhli již na počátku 60. let jisté míry autonomie, Češi naopak byli s únorovou ústavou nespokojeni a vesměs ji neuznávali. Na počátku 60. let se národní strana a strana konzervativního velkostatku shodly na prosazování konceptu státního práva českých zemí, jehož základem byly historické právní dokumenty, a státní právo

¹¹⁸ O této reformě podrobněji pojednává kapitola 1.1.

vévodilo českému politickému programu po další desetiletí. Po prohrané prusko-rakouské válce musel trůn v zájmu zachování stability přikročit k ještě radikálnějšímu řešení uherské otázky, totiž k tzv. rakousko-uherskému vyrovnání, dualizaci říše, která se stala reálnou unií. To vedlo k ještě větší nespokojenosti českých zástupců, kteří se domáhali stejného postavení českých zemí. V zájmu uklidnění situace v Rakousku, které bylo na přelomu 60. a 70. let v překerní mezinárodní situaci, císař roku 1870 svolil k vyjednávání o dualizaci. Na základě jednání mezi zástupci Čechů a vládou vznikly tzv. fundamentální články, minimální požadavky, které česká reprezentace vůči Vídní měla. Fakt, že nakonec nebyly schváleny, Češi vnímali jako jasnou zradu. Od té doby už byly šance na vyrovnání minimální a česká politika se obrátila k praktičtějším otázkám, ač formálně se většina českých stran větší zemské autonomie dovolávala. Od 90. let ovládaly Rakousko silně odstředivé tendence – ať už ze strany Němců, Maďarů, Jihoslovanů, ale i části Čechů (nové radikální strany v 90. letech). V první světové válce česká zahraniční reprezentace „hrála vabank“, když vsadila na vytvoření samostatného státu; naštěstí pro ně Německo a Rakousko-Uhersko ve válce prohrály, což umožnilo vznik Československé republiky.

2.1 Aristokratická reprezentace (státoprávní šlechta)

Když se v 18. století etabloval liberalismus jako převážně měšťanská politická ideologie, reagovala na to šlechta zformulováním konzervatismu. Aristokratický původ měla většina myslitelů raného konzervatismu, ať už šlo o E. Burke, A. de Tocquevillu či F. R. de Chateaubrianda; ve středoevropském prostoru pak byl vlivný například J. Möser (1720-1794), původem z vestfálského Osnabrücku.¹¹⁹ Samozřejmě ne všichni konzervativci byli šlechtici (J. Pekař) a naopak ne všichni šlechtici byli konzervativci (R. Thurn Taxis), ale v zásadě lze říci, že její postavení šlechtu předurčovalo ke snaze zastavit či zpomalit společenské změny, které se v novověku děly. To platí zejména pro evropský kontinent; anglický konzervatismus byl ke změnám poněkud vstřícnější, americký konzervatismus je pak samozřejmě zcela jiná kapitola.¹²⁰ Pro šlechtu v českých zemích to platí též. Přesto nebyla šlechta v českých zemích jednotná, lišila se zejména v otázce, zda upřednostnit loajalitu k panovníkovi nebo ke své zemi. Tato podkapitola se věnuje druhé skupině, označované též jako strana konzervativního

¹¹⁹ GEORGIEV, J., *Až do těch brdel a statků?*, str. 40-44.

¹²⁰ Srovnej např.: HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 34, 83 an., či GEORGIEV, J., *Až do těch brdel a statků?*, str. 16-17.

velkostatku, neboť u první skupiny si lze důvodně klást otázku, zda se vůbec jedná o českou reprezentaci – tzv. ústavověrná šlechta se nehlásila ani k českému národu, ani k českým zemím.

Lpění šlechty na autonomním postavení zemí v protikladu k tereziánskému centralismu má svoji konzervativní logiku – konzervativci totiž lpěli na tradičním uspořádání a zastávali se systému dávných feudálních výsad, udělených jednotlivým zemím.¹²¹ Z tohoto pohledu lze označit *státní právo* za v zásadě konzervativní institut – namísto přirozených práv národů, akcentovaných liberalismem a nacionalismem, zdůrazňuje právní kontinuitu, platnost feudálních titulů a výsad (jako je královský titul), udělených kdysi ve středověku – české státní právo se nezdědka odvozovalo až od sv. Václava.

Lze říci, že šlechta byla jediná společenská vrstva, která mohla před rokem 1848 vykonávat politiku, přestože tradiční vliv jednotlivých šlechtických rodů umenšila centralizace říše a profesionalizace správy v druhé polovině 18. století. Právě ty byly trnem v oku české šlechtě, která se v metternichovské byrokracii cítila být upozaděná. Již před rokem 1848 podnikli příslušníci šlechty jisté akce na podporu české státnosti, z níž asi nejvýznamnější byla žádost z 11. dubna 1842, v níž žádali suspenzi zemského výboru a dovolávali se stavovských práv.¹²² Zároveň si nicméně šlechtici uvědomovali, že už nelze zcela bránit společenským změnám, které se dříve udály v západní Evropě (o postoji šlechty např. ke zrušení roboty viz dále ve třetí kapitole). Dle Georgieva měla šlechta značný vliv na formulaci první pražské petice, mezi jejíž požadavky patřilo obnovení ústavní jednoty zemí Koruny české.¹²³ Naopak Tobolka tvrdí, že šlechta se událostí ve svatováclavských lázních neúčastnila, teprve až Stadionova poradního výboru, který byl později spojen se svatováclavským výborem a vznikl tak Národní výbor.¹²⁴ Tato dvě vyjádření se nicméně nemusí vylučovat, je možné, že myšlenky šlechticů inspirovaly některé z měšťanských účastníků revolučního dění. Šlechta zpočátku podporovala Slovanský sjezd, který vzešel z měšťanských kruhů, neboť v něm viděla protiváhu frankfurtského sjezdu, s jehož národoveckou atmosférou nesouhlasila (např. na jednání s pruskými konzervativci v roce 1850 prosazovali rakouští šlechtici

¹²¹ Tamtéž, srov. dále např. GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 36 an.

¹²² KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 8.

¹²³ GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 73-80.

¹²⁴ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 44-45.

raději než jednotný německý stát volný svazek zemí¹²⁵).¹²⁶ S měšťany se však rozešla v otázce zrušení Obnoveného zřízení zemského a jeho nahrazení demokraticky přijatou zemskou ústavou, což navrhoval František Palacký a naopak odmítl nejvyšší komoří J. M. Thun – dle Georgieva byl tento Thunův postoj základem další šlechtické státoprávní argumentace. Mezi šlechtici se tehdy našli jednotlivci, kteří nad staré zemské právo stavěli moderní ústavnost (jako H. Krakovský z Kolowrat či E. Belcredi), jejich postoje se ale neseťkávaly mezi jejich kolegy s velkým pochopením.¹²⁷

Bachovský absolutismus vnímala státoprávní šlechta jednoznačně negativně právě pro jeho centralismus, ale s odporem se setkávalo i nové územní členění státu, které bylo výdobytkem březnové revoluce. Tak například v roce 1853 se J. J. Clam-Martinic neúspěšně pokoušel prosadit, aby nové okresy navazovaly na stará panství. Taktéž Bachův obecní zákon z roku 1859 (do té doby se obecní samospráva řídila prozatímní legislativou) se setkal s nesouhlasem aristokracie.¹²⁸ Není tedy překvapivé, že pád Bachova režimu státoprávní šlechta přivítala. Na rozmnožené říšské radě, svolané roku 1860, představovala stranu tzv. aristokratů, která se stavěla proti centralismu.¹²⁹ Na Clam-Martinice zapůsobil předseda rozmnožené rady, uherský šlechtic A. Szécsen, který zde prosazoval tradiční práva uherského království. Pod jeho vlivem zformuloval Clam-Martinic federální program, opírající se o historická práva všech zemí habsburské monarchie, „*velkých jakožto i nejmenších*“. Zákonodárná moc měla dle Clam-Martinice připadnout zemským sněmům, které by byly dvoukomorové, jejich první komory by se skládaly ze šlechty, duchovenstva a zástupců univerzit. Říjnový diplom, který byl výsledkem právě Szécsenovy iniciativy a který proklamoval úctu k historickým právům jednotlivých zemí, pak byl základem šlechtické státoprávní argumentace až do rozpadu Rakouska-Uherska. Zároveň představoval styčný bod mezi státoprávní šlechtou a měšťanskou reprezentací, zejména její konzervativnější, staročeskou částí. Dokonce dle Georgieva zástupci měšťanstva nejprve koncept státního práva odmítali, ale poté je o něm přesvědčil právě Clam-Martinic. Jeho spojení s Riegrem dostalo požehnání zástupců dalších šlechtických rodů (Harrachů,

¹²⁵ GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 80.

¹²⁶ EFMERTOVA, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 51.

¹²⁷ GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 73-80.

¹²⁸ Tamtéž, str. 80-82.

¹²⁹ Viz závěr podkapitoly 1.2 této práce.

Hildprandtů, Lobkoviců, Schwarzenbergů) a bylo založeno na schůzi obou politiků počátkem roku 1861.¹³⁰

Krátce po obnovení českého zemského sněmu došlo k jistým diskuzím mezi aristokracií a měšťany o jeho povaze. Zatímco šlechta v něm viděla jednoznačně zemskou reprezentaci, příslušníci strany pokroku v něm spatřovali i těleso, které by hájilo národní zájmy. Když šlechta podala státoprávní ohrazení, které se odvolávalo na stará zemská práva (a upřednostňovalo je před právy národními) a požadovalo postavení českých zemí alespoň na roveň Uher, měšťané se k tomuto nepřipojili. Palacký zamýšlel podat vlastní ohrazení, které by poukazovalo ještě na slovanskou raně středověkou samosprávu, ale jeho kolegové v čele s jeho zetěm Riegrem mu to raději rozmluvili, neboť nechtěli čerstvou alianci se šlechtou narušit. O tom, že prozatím shoda obou táborů na obhajobě zemského práva vydržela, svědčí i fakt, že se měšťané připojili k výzvě kardinála Schwarzenberga, aby se císař nechal korunovat českým králem.¹³¹

Již zmíněná kontroverze v národní straně o to, zda raději zásadově opustit parlament, který vznikl na základě ústavy, již Češi nepovažovali za spravedlivou, nebo zda na něm pragmaticky zůstat a bojovat za české zájmy, se v roce 1863 projevila i ve šlechtickém táboře. Zde vykrytalizoval rozpor mezi státoprávní a tzv. ústavověrnou šlechtou, která ústavní instituce bojkotovat nehodlala. Od tohoto okamžiku byl poměr mezi těmito tábory vyrovnaný (z 400 oprávněných voličů ve velkostatkářské kurii v Čechách přibližně pětina nevolila a zbytek se dělil asi na polovinu).¹³²

Vůdce státoprávní opozice Clam-Martinič odmítnul jako nespravedlivé i dualistické uspořádání a trval nadále na federalizaci říše. V článku pro časopis *Vaterland*, který ovládala právě státoprávní šlechta, dualizaci ostře odsoudil, označil ji za nástroj útluaku dvou privilegovaných národů nad všemi ostatními. Ve vytvoření Předlitavska spatřoval riziko včlenění tohoto útvaru do Německa. Rakousko vnímal jako společnou rodinu národů, která se vytvořila díky jejich staletému společnému boji (proti Turkům aj.). Roku 1868 se šlechtici odmítli připojit k České deklaraci, protože se jim jevila jako příliš národovecká, ale v roce 1870 svůj názor změnili, neboť měli zájem

¹³⁰ GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 82-83.

¹³¹ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 242-243.

¹³² GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 114-117.

na pokračování spolupráce s měšťany. Prioritou šlechty, která vyjednávala s premiérem Potockým a budoucnosti českých zemí, bylo postavení českého zemského sněmu a uznání jeho kontinuity s předbřeznovým.¹³³

Protože se nicméně federalizace říše ukázala být nereálnou, soustředili se čeští politici, aristokratického i měšťanského původu, alespoň na zlepšení postavení samotných českých zemí. V roce 1871 se státoprávní šlechta účastnila pokusu o trializaci říše, známého jako fundamentálky (jejich obsah je shrnut v podkapitole 1.4). Šlechta požadovala, aby je schválil český korunovační sněm. Neúspěch fundamentálek ji silně popudil. Na zasedání českého sněmu 4. listopadu 1871, kde si poslanci vyslechli panovníkův reskript, v němž fundamentálky odmítl, vystoupil Karel III. Schwarzenberg s emotivní řečí, v níž se odkázal na práva Království českého, jeho koruny a krále, ale též na věrnost habsburskému rodu. Prohlásil, že „chceme hájiti tohoto práva a chrániti je budeme, seč nám síly stačí, necht' se stane cokoliv, až do těch hrdel a statků!“¹³⁴

Přes Schwarzenbergovu bojovnou proklamaci se české šlechtě ani v následujícím období nepodařilo se státoprávními nároky uspět a její vliv naopak značně klesal v důsledku společenských změn, kterými Rakousko-Uhersko, jak již víme, v prosincovém období procházelo (např. zavedení všeobecného rovného volebního práva znamenalo pokles podílu mandátu v dolní sněmovně, které šlechtici drželi, z 23 % v roce 1878 na 5,5 % v roce 1907¹³⁵, a také v důsledku odloučení liberální mladočeské frakce z národní strany a následný úpadek staročechů, kteří dlouhodobě ve věci státního práva s konzervativním velkostatkem spolupracovali). Clam-Martinič velmi silně trval na rezistenci, kterou po neúspěchu fundamentálek aristokrati i měšťané obnovili, ale i v táboře konzervativního velkostatku se stále silněji ozývaly hlasy, že tato strategie je zcela neúčelná. Roku 1878 to seznal i Clam-Martinič, ač se obával, že návrat do rady bude znamenat konkludentní uznání prosincové ústavy. Během roku koordinoval Clam-Martinič svůj postup s Riegrem a čekali na dobu, kdy bude možné provést návrat alespoň trochu důstojně. Již víme, že tuto příležitost poskytl Čechům nový premiér Taaffe, který nahradil centralistu Auersperga. Protože federalismus či trialismus se ukázaly jako nereálný cíl, soustředil se Clam-Martinič

¹³³ Tamtéž, str. 240-248.

¹³⁴ Tamtéž, str. 248-254.

¹³⁵ Tamtéž, str. 128-129.

v závěru svého života na jiné otázky, o kterých pojednám dále v příslušných kapitolách. Roku 1879 se stal společně s Riegrelem vůdcem Českého klubu, který koordinoval práci českých poslanců z řad české šlechty a českého a českomoravského měšťanstva. Na tomto místě je zajímavé zmínit, že z moravských šlechticů do něj vstoupil jenom E. Belcredi. Zbytek moravské šlechty dal ignoraci tohoto uskupení najevo, že nestojí o ústavní spojení Čech a Moravy a před češtvím jednoznačně upřednostňují moravský zemský patriotismus. Clam-Martinicova smrt v roce 1887 znamenala pro konzervativní velkostatek ztrátu charismatického lídra a tedy další úpadek vlivu.¹³⁶

Část šlechty, sdružená kolem Františka Ferdinanda d'Este, snila i v posledních desetiletích habsburské říše o vyrovnání, ale následník trůnu tomu nebyl nakloněn. Vypuknutí první světové války mělo za následek, že část přívrženců státoprávní šlechty začala vyznávat „ústavověrnější“ postoje. Např. Heinrich Clam-Martinic, synovec Jana Jindřicha, který celoživotně kritizoval centrální moc za nerespektování českého zemského práva, byl ve válečných letech 1916-1917 premiérem Předlitavska. Z této pozice apeloval na opuštění odstředivých tendencí a věrnost mnohonárodnostnímu státu. Rozpad Rakouska-Uherska samozřejmě naprostá většina šlechty odmítala. Část uvažovala o detronizaci Habsburků a jejich nahrazení Schwarzenbergy nebo Lobkovici.¹³⁷ Různý postoj, který pak od roku 1918 zaujímali představitelé šlechty vůči Československé republice, již není předmětem této práce.

2.2 Národní strana (resp. staročěši)

Česká měšťanská či občanská reprezentace od roku 1848 tvořila tzv. národní stranu, resp. Národní stranu. Protože politické strany existovaly v Rakousku pouze jako faktické útvary, není zcela jasné, od kdy do kdy máme o existenci Národní strany uvažovat, zda už od roku 1848, nebo až od 60. let. Zvolil jsem první přístup, neboť Národní strana v 60. letech navazovala programově i personálně (Palacký, Rieger, Brauer ad.) na měšťanskou reprezentaci z let 1848-1849. Roku 1874 se od Národní strany odštěpila Národní strana svobodomyšlná (tzv. mladočeši). Staročěši pokračovali se svým názvem, a to až do roku 1918, kdy se strana rozpadla kvůli sporům o další

¹³⁶ Tamtéž, str. 255-261, 122-123 (Morava).

¹³⁷ Tamtéž, str. 125-130. Ke Clam-Martinicovi za války viz: HOTMAR, J., *Zrození republiky 1914-1918*, str. 242.

existenci Rakouska-Uherska a část jich následně vstoupila České státoprávní demokracie.¹³⁸

Protože národní strana existovala celých 70 let, výrazně déle, než jiné politické strany, a protože měla mimořádný význam, rozdělím podkapitoly o jejím programu do několika podkapitol třetího řádu.

2.2.1 Revoluční roky 1848-1849

Již při práci na první pražské petici z 15. března 1848 došlo k později typickému sporu o to, zda se mají české požadavky opírat spíše o historické zemské právo nebo o abstraktní, přirozené právo národní. První možnost prosazoval F. A. Brauner, právník, kterého členové výboru nechali k vypracování petice povolat. Brauner požadoval pravidelně zasedající zemské sněmy ve všech třech historických zemích české koruny, pevnější spojení těchto zemí a vytvoření zvláštních ústředních úřadů pro ně. Za druhou koncepcí stál jiný právník, J. M. Pinkas. Pinkasova varianta, která se výslovně na české státní právo neodkazovala (stejně jako v Braunerově návrhu v něm ale byly požadavky spojení Čech, Moravy a Slezska a pravidelné schůze jejich sněmů¹³⁹, nakonec zvítězila. Symbolický požadavek F. Palackého, aby pražskou petici nejprve schválil zemský sněm, nebyl splněn spíše kvůli tomu, že po vypuknutí povstání ve Vídni se svatováclavský výbor snažil petici odeslat panovníkovi co nejdříve. Císařovi nakonec zástupci Svatováclavského výboru dodali i Braunerovu verzi, kterou také panovník vzal za rozhodující. I přípravou druhé pražské petice byl pověřen F. A. Brauner, tentokrát byla skutečně schválena jeho verze. Požadovala opět sjednocení českých zemí, jejich „národní zastoupení“ a vytvoření centrálního úřadu pro ně. Jak je patrné z požadavku národního zastoupení, Braunerova petice se neopírala čistě jen o stará zemská práva. V druhé petici se přímo uvádí, že dosavadní český zemský sněm nemůže přetrvat ve své středověké podobě, neboť tak už nereprezentuje národ, a rozšíření o zástupce měst dle Braunera nestačí.¹⁴⁰

Když císař rozhodl prostřednictvím kabinetního listu, že bude svolán český zemský sněm, který mj. rozhodne postavení českých zemí¹⁴¹, Národní výbor připravil

¹³⁸ MALÍŘ, J.; MAREK P. a kol., *České politické strany*, díl I, str. 109-138.

¹³⁹ Viz: VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 342-345.

¹⁴⁰ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 37-38. VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 348-350.

¹⁴¹ Viz: VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 351-353.

pro tento sněm návrh české ústavy. Postavení českých zemí by v podstatě odpovídalo postavení celku ve federaci: centrální moc by vykonávala jen taxativně vyjmenované pravomoci, vše ostatní by patřilo do kompetence orgánů českých zemí. Mezi pravomoci centrální vlády by patřily vojenské věci, zahraniční politika, státní úvěr a mezinárodní obchod, dále obchodní, celní, poštovní, monetární politika a zákonodárství ohledně vah a měr, dále infrastruktura či občanské a trestní právo. Na ústřední úrovni by se schvaloval též rozpočet, který by určoval, jakou měrou se mají země podílet na financování společných politik. Zřídil by se dvoukomorový parlament pro celou říši, který by byl volen přímo, nikoliv přes zemské sněmy; o volebním právu do něj více ve třetí kapitole. Pokud šlo o ústřední výkonné orgány, mělo jít vedle císaře o ministerskou radu, skládající se z ministerstev vojenství, zahraničních záležitostí, obchodu a veřejných prací. V českých zemích měl císaře zastupovat místodržitelství s pětičlennou místodržitelstev radou, jakousi vládou Království českého.¹⁴² Kvůli vypuknutí svatodušních bouří a jejich potlačení gen. Windischgrätzem a následnému vyhlášení mimořádného stavu ke svolání českého zemského sněmu nedošlo, a tak návrh nebyl schválen.

Čeští měšťané usilovali o vyšší míru nezávislosti na Vídni, zřídka ale uvažovali o tom, že by české země součástí Rakouska být vůbec neměly. Nejenže by něco takového jistě bylo vlastizradou, ale při takovém hypotetickém oddělení by byli Češi postaveni před palčivou otázkou, čeho tedy mají být součástí. Tak malý celek jako Království české by si sotva mohlo uchovat autonomii. České země měly roku 1848 vnější hranici pouze s německými státy, poměrně blízko se pak nacházel ruský zábor Polska – včlenění do jiných zemí v podstatě nepřicházelo v úvahu. Před první možností postavilo Čechy německé integrační úsilí, jehož projevem byl parlament ve Frankfurtu. K začlenění Čech do německého státu se Češi postavili jednoznačně negativně. Poměr Čechů ke sjednocení Německa byl také zdrojem kontroverzí mezi českými a německými měšťany a, jak už jsme popsali v první kapitole, důvodem, proč měla česká měšťanská politika přinejmenším do roku 1874 značně konzervativní ladění a neprojevovala zásadní odpor vůči trůnu.¹⁴³

¹⁴² KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 53-55.

¹⁴³ Zdroje viz dále.

Ve frankfurtském parlamentu bylo vyhrazeno patnáct míst zástupcům z Rakouska, přičemž byli zvoleni samotnými poslanci parlamentu. Jedním ze zvolených byl František Palacký (kterého poslanci znali jakožto historika). Z Tobolkova líčení se jeví, že Palacký nejprve s účastí váhal, definitivně se rozhodl až pod dojmem stupňujících se německých požadavků v Národním výboru¹⁴⁴ a účast odmítl ve slavném dopise z 11. dubna 1848. Důvod, proč se nemůže účastnit svou povahou národně německého parlamentu, zdůvodnil tím, že se Němcem necítí být. „*Jsem Čech rodu slovanského, i se vším tím nemnohým, co mám i co mohu, oddal jsem se zcela i na vždy ve službu svému národu.*“ Uznal sice historickou blízkost německého a českého prostředí, odmítl však, že by členství ve Svaté říši římské znamenalo, že mají být Češi součástí národního německého státu: „*[P]anovníci [tohoto národa] účastnili se od věkův ve svazku knížat německých, národ ale sebe sám nikdy k národu německému nepočítal, aniž také od jiných po všecka století byl k němu počítán.*“ Dle Palackého o formální příslušnosti českých zemí k německé říši čeští stavové často sotva věděli. A i kdyby snad byly české země v lenním vztahu vůči Svaté říši římské, kteroužto tezi Palacký odmítl, nebyl by to podle něj důvod považovat Království české za součást Německa. Kromě toho Palacký podotkl, že se nemůže účastnit sněmu proto, že „*nevyhnutelně směřovati chcete i budete k tomu, abyste navždy zemdlili, ba nemožným učinili Rakousko co říši samostatnou, říši, jejížto zachování, celosti i upevnění jest a býti musí věcí velikou i důležitou netoliko národu mému, ale celé Evropy, ano lidskosti a vzdělanosti samé.*“ Rakousko hájil proto, že zde podle něj všechny národy i vyznání požívají rovného postavení („*práva a vážnosti*“), a že je „*strážcem a štítem před asiatskými živly všelikého spůsobu*“¹⁴⁵. Proto, jak zní další velmi známý Palackého výrok, „*kdyby státu Rakouského nebyl již od dávna, musili bychom se v interessu Evropy, ba humanity samé přičiniti co nejdřív, aby se utvořil.*“ Za odstrašující případ národně orientovaného státu uvedl Uhry, kde „*člověk musí být nejprve Maďarem a pak teprve člověkem.*“ Pozoruhodná také věta v závěru dopisu, v níž se Palacký vymezuje i proti republikanismu: „*Ode hranic říše Rakouské ale musím každou myšlenku o republice již napřed odhodlaně i důrazně zamítati. Pomyslete si říši Rakouskou rozdělenou na množství republik a republiček, jaký to milý základ k univerzální ruské monarchii!*“ Je tedy zjevné, že i podpora české autonomie v rámci říše byla u Palackého

¹⁴⁴ Tamtéž, str. 58-59.

¹⁴⁵ Zde i jinde zachovávám dobový pravopis, z dnešního pohledu chybný.

omezená, neboť příliš odstředivé tendence by mohly vést k přebírání jednotlivých celků Ruskem, k němuž sice Palacký v dopise vyjádřil sympatie, ale rozhodně odmítl, že by Češi měli být jeho součástí.¹⁴⁶

Palackého dopis je obecně považován za manifest austroslavismu. Austroslavismus (který už před rokem 1848 zastával K. Havlíček¹⁴⁷) sice v české politice převažoval¹⁴⁸, ale objevovala se i konkurenční, panslovanská koncepce. Ta se ukázala roku 1848 na Slovanském sjezdu v Praze, který byl reakcí jak na frankfurtský sněm, tak na maďarské emancipační snahy. Za svoláním sjezdu stáli příslušníci rakouských i nerakouských slovanských národů, mj. J. Kollár, Ľ. Štúr, Chorvat I. Kukuljević či Polák O. Moraczewski. Nelze říct, že by Slovanský sjezd byl od počátku panslovanským podnikem, což dokládá i účast F. Palackého v přípravném výboru. Palacký také prosazoval, aby se Slovanský sjezd týkal jenom rakouských Slovanů, kdežto zejména Polák K. Malisz chtěl, aby se zúčastnili i nerakouští Slované. Výsledné řešení, tj. že budou pozváni rakouští Slované jako účastníci a nerakouští jako hosté, byl zřejmým kompromisem mezi těmito dvěma názory. 5. května 1848 se prozatímní výbor sjezdu usnesl, že sjezd proběhne v austroslavistických intencích, s čímž nebyli spokojeni zástupci Poláků z pruského záboru. Program sjezdu, který jsme popsali v kapitole 1.1, nikterak nevybočoval z mezí loajálního austroslavismu, a i panovnická rodina ke sjezdu zaujala kladné stanovisko. Účastníci se jasně shodli na odporu k frankfurtskému parlamentu. Směřování sjezdu ale začali trochu měnit prouští Poláci, zejména jejich vůdce K. Libelt, jehož prohlášení, schválené výborem celého sjezdu, vyzývalo k tomu, aby se „Slované jako jedno plémě spojili v přirozený svůj poměr vzájemný.“ Sjezd nakonec schválil jediný významnější dokument, provolání Slovanů k evropským národům, jehož autorem byl především Palacký a který vyzýval k respektování práv slovanských národů. Plnému propuknutí sporu mezi austroslavisty a panslavisty, který by zřejmě nastal, zabránilo rozpuštění sjezdu v důsledku svatodušních bouří.¹⁴⁹

Pokud jde o první rakouský říšský sněm, Češi se k němu stavěli rezervovaně, neboť se domnívali, že by otázky jako zrušení roboty měly spadat do pravomoci

¹⁴⁶ PALACKÝ, F., *Idea státu Rakouského*, str. 79-84.

¹⁴⁷ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III, str. 59.

¹⁴⁸ Např. tamtéž, str. 67.

¹⁴⁹ Tamtéž, str. 78-100.

zemských sněmů. Nicméně zvolení čeští poslanci do Vídně dorazili a většinově patřili k tzv. pravici, tj. k federalistickému směru (levici tvořili radikální demokraté, střed byl konzervativní). Výjimkou byl např. K. Sabina, který zastával radikálně demokratické postoje. Dle Tobolky čeští zástupci výrazně nehájili české státní právo, o českých zemích mluvili jako o provincii. Zatímco si tedy Brauner si vymohl na ministru Doblhoffovi prohlášení, že kabinetní list císaře zůstává v platnosti, Trojan prohlásil na adresu Maďarů, že Češi nechtějí jako oni rušit jednotu říše a nemají separatistické tendence. Jednotní byli čeští poslanci ohledně tendencí německé „levice“ začlenit nějakým způsobem Rakousko do rodícího se německého státu. O postoji k uherským separatistickým snahám pak vypovídá fakt, že čeští poslanci odmítli, na rozdíl od levice, připuštění maďarských zástupců na sněm. Podpořili také udržení jednoty říše, když zabránili pokusu německé levice zastavit financování válečných operací v Uhrách.¹⁵⁰

V Kroměříži Češi zastávali podobné pozice, jako ve Vídni. Abdikace císaře Ferdinanda V. a nástup Františka Josefa I. přijali s nedůvěrou, ale doufali, že se jim i v nových podmínkách podaří prosadit jejich představu o uspořádání říše. Nejprve se rada zabývala vládním návrhem obecního zřízení, který se českým poslancům zdál příliš byrokratický a obecní svobodu omezující; Schwarzenberg jej i pro odpor Čechů stáhl. Druhým úkolem sněmu bylo vypracování návrhu konstituce. Na něm se podíleli samozřejmě i čeští poslanci. František Palacký vypracoval s dalšími poslanci svůj návrh ústavy, která by změnila Rakousko na federální, resp. „decentralizovaný stát se značnou zemskou autonomií“. Palackého návrh se výslovně neodvolával na státní právo, spíše se opíral o liberální přirozená práva. První verze, vypracovaná Palackým, vycházela z historických regionů, přičemž zohledňoval národnostní většiny v nich. Následně Palacký návrh přepracoval tak, že by byla říše přímo rozdělena na národnostní celky, nikoliv na historické země. Rakousko bez Uher se dle Palackého mělo skládat ze čtyř celků, a to českého, polského, německo-rakouského a ilyrského (míní se zřejmě jihoslovanského). V druhém návrhu, sepsaném pod dojmem úspěchů při potlačování uherského povstání, pak navrhl ještě více částí, a to německou, českou, polskou, ilyrskou a vlašskou (italskou) a v pozdějším Zalitavsku ještě maďarskou, rumunskou a jihoslovanskou. V prvním návrhu byly české země rozděleny dle tradice na Čechy, Moravu a Slezsko s tím, že by zemské vlády byly v Praze a Brně. Země by měly

¹⁵⁰ Tamtéž, str. 119-135. Srovnej: EFMERTO VÁ, M., SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 94-103.

zemské sněmy i zemské vlády. Zemské sněmy by obesílaly celostátní parlament. Pravomoci centrální vlády by byly vymezeny taxativně, vše ostatní by spadalo do gesce zemských orgánů. Společnými orgány pro všechny země by byli císař, říšský sněm a ministři, patrně ještě i další (např. armáda). Svoje ministry nicméně měly mít i země. Ani jeden Palackého návrh nebyl schválen jako návrh ústavodárné komise, pro nebyli ani všichni Češi. Avšak všichni čeští poslanci byli pro federální uspořádání státu. Všichni požadovali, aby měly zemské sněmy právo přijmout zemské ústavy, a všichni též souhlasili, aby se na zemských sněmech vytvořily národnostní kurie, které by měly právo veta. Pinkas a Strobach pak byli na rozdíl od Palackého a Riegra pro to, aby mohly říšský sněm obesílat nejen zemské, ale i krajské orgány.¹⁵¹

Výsledný kroměřížský návrh, který je popsán v kapitole 1.1, byl kompromisem mezi federalisty na pravici a centralisty na levici, poměr zemí a říše byl stanoven přesně opačně než u Palackého. Jak také již víme, nakonec se neprosadil ani tento návrh, méně příznivý pro jednotlivé země, a i březnová ústava, oktrojovaná císařem, byla pro mnohé konzervativce těžko stravitelná (vzpomeňme si na Windischgrätzův výrok o utopické slátanině). Čeští poslanci byli s březnovou ústavou silně nespokojeni a považovali ji za porušení slibů, daných jim císařskou autoritou, jakkoliv ji nyní zastávala jiná osoba, v kabinetním listu.¹⁵²

2.2.2 Od říjnového diplomu do fundamentálek

Další diskuzi o uspořádání habsburské říše otevřelo až svolání rozšířené říšské rady v roce 1860. Čeští občanští politici v ní nezasedali, ale odhodlali se k sestavení žádosti o povolení vydávání nezávislého českého listu, kterou adresovali panovníkovi. V ní načrtli politický program českého měšťanstva. Požadovali zde zejména obnovení zemské samosprávy, nedovolávali se však historického práva. S výsledky rozmnožené říšské rady nebyli spokojeni, neboť Uhrám bylo přiznáno výsadní postavení, což porušovalo zásadu rovnosti zemí. Rieger již v tuto dobu promýšlel, jaké postavení by pro sebe měli zástupci českých zemí žádat. Trval na Palackého návrzích z let 1848 a

¹⁵¹ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 159-163. Srovnej: EFMERTOVI, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 113-117.

¹⁵² KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 164-167.

1849, aby zemské sněmy byly doplněny zemskými vládami a aby místodržitelské orgány byly ve věcech zemské samosprávy zemím odpovědné.¹⁵³

Dalším dokumentem té doby, který lze označit za programový, byl program Národních listů z 20. prosince 1860, otištěný v tomto deníku 1. ledna 1861. Ten se už přihlásil výslovně k historickému právu českých zemí a prohlásil, že jejich právní poměry mohou být měněny jen na základě souhlasu jejich orgánů. Požadoval pro ně autonomii ve všech vnitřních věcech, tj. těch, které dle říjnového diplomu neměly náležet do pravomocí ústředních orgánů.¹⁵⁴

Společný zájem na autonomii českých zemí vedl v roce 1860 k již popsané alianci mezi národní stranou a konzervativním velkostatkem. Ještě v prosinci 1860 obě strany dělil názor na nově jmenovaný Schmerlingův liberální kabinet. Měšťanští politici ale postoj změnili, když Schmerling ohlásil plán na vytvoření předlitavského parlamentu, což by již nyní znamenalo v podstatě dualizaci říše. Čeští měšťané tak byli ochotni slevit ze svých liberálních požadavků, které se šlechtě nelíbily, aby umožnili dohodu. Clam-Martinič i Rieger se sice zcela neshodovali v tom, zda hájit zájmy pouze Království českého (jak chtěl Clam-Martinič) nebo celých českých zemí, vnitřně spojených (Riegrovo stanovisko), ale Clam-Martinič byl Riegrovi ochotný ustoupit. Na obnovení a posílení zemských sněmů se oba politici shodovali.¹⁵⁵

Strana pokroku vstoupila do zemské rady zpočátku bez státoprávního ohrazení, na rozdíl od měšťanských politiků na Moravě. Na sněmu se utvořily dva tábory podle názoru na to, zda se Češi mají účastnit říšské rady. Menšina v čele s Palackým byla pro, neboť soudila, že sice říšská rada nezajišťuje českým zemím spravedlivé zastoupení, ale bylo by zde možné dosáhnout federalizace Rakouska, tedy by měly praktické ohledy zvítězit nad zásadovým bojkotem. Většina, vedená Riegrem, byla proti, neboť chtěla jednak opravu volebního řádu a dále vyčkat, zda se sněmu zúčastní i jiné národy. Nakonec kardinál Schwarzenberg přemluvil poslance, aby se přiklonili k původně menšinovému názoru, protože jinak by mohlo dojít k dualizaci říše, které se Češi velmi obávali; zároveň se ukázalo, že se Poláci říšského sněmu účastní. Poslance říšského sněmu tedy český zemský sněm zvolil, avšak s námitkou, že únorová ústava neodpovídá

¹⁵³ Tamtéž, str. 183-203. Srovnej: CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 39-44.

¹⁵⁴ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 45-47.

¹⁵⁵ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 203-218.

slibům říjnového diplomu, proto by měla být změněna. Poslanci sněmu se ještě pokusili na návrh Riegra schválit usnesení, podle něhož by se říšská rada měla rozpustit a být znovu ustavena až po svolání zemských sněmů na spravedlivém základě, ale tento návrh neuspěl, neboť neměl podporu ani šlechty. Plénem naopak prošel návrh, iniciovaný šlechtou, aby se panovník nechal dát korunovat českým králem, což tento přislíbil.¹⁵⁶

Na říšské radě Češi opět utvořili zejména s polskými, slovinskými a německými klerikálními poslanci tzv. pravici, federálně zaměřenou poslaneckou sekci. Zde se jim ovšem nedařilo prosadit ani federalizaci, ani jiné požadavky, o kterých bude pojednáno v následujících kapitolách. Roku 1863 tak přešli do pasivní rezistence, poté co podali ohrazení, v němž protestovali proti porušování historického práva českých zemí.¹⁵⁷

Aby český postoj obšírně zdůvodnil, vydal Palacký roku 1865 v deníku *Národ* sérii článků, z nichž si můžeme udělat představu o tehdejší politickém programu strany pokroku (Palacký byl až do své smrti názorovým vůdcem staročechů a jeho autorita byla obecně uznávána). Ideu prostupuje spíše liberální než konzervativní duch. V prvním článku z 9. dubna Palacký jasně odmítl, že by měly rakouský stát a jeho vládnoucí dynastie nějakou transcendentní, „mystickou“ povahu. Rakousko podle Palackého vzniklo jako obranná hráz proti Turkům, ale poté, co turecké nebezpečí pro střední Evropu pominulo, je nutno zamyslet se znovu nad smyslem jeho existence. Z Palackého komentářů k jednotlivým názorům na tuto věc vysvítá, že Palacký by nejraději viděl Rakousko jako stát, který umožňuje důstojnou koexistenci sobě rovných národů.¹⁵⁸ Druhý článek z 12. dubna ten první rozvíjí, z hlediska uspořádání státu je zajímavá především pasáž, kde Palacký poukazuje na určitou autonomii, které se nedávno dostalo Uhrám. Palacký to schvaluje a uznává tisíciletou uherskou státnost, varuje však před maďarizací jakožto před „vředem velmi bolavým a povážlivým“.¹⁵⁹ I třetí článek zdůrazňuje mnohonárodnostní charakter Rakouska: fakt, že se středoevropské národy spojily v tento celek, považuje za „nemalé dobrodiní od prozřetelnosti božské pro ně pro všechny“. Kdyby totiž každý národ tvořil jeden stát, vedlo by to dle Palackého k četným válkám mezi nimi, které by pro některé z nich byly

¹⁵⁶ Tamtéž, str. 226-229. EFMERTOVI, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 241-243.

¹⁵⁷ Tamtéž, str. 218-238. Srovnej: EFMERTOVI, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 256-258.

¹⁵⁸ PALACKÝ, F., *Idea státu Rakouského*, str. 19-26.

¹⁵⁹ Tamtéž, str. 27-34.

likvidační. Palacký dále hájí svoji slavnou větu z roku 1848 o tom, že kdyby Rakousko nebylo, museli bychom jej vytvořit – Palacký však nehodlá souhlasit s jakýmkoliv uspořádáním tohoto státu, ale požaduje opět rovnoprávnost národů.¹⁶⁰ Ve čtvrtém článku z 20. dubna mj. obhajuje svůj návrh z Kroměříže na rozdělení Rakouska podle národnostního klíče jako nejsnáze a nejlépe uspokojujícím potřeby národů.¹⁶¹ V pátém z 26. dubna především kritizuje rozpor únorové ústavy s říjnovým diplomem – zatímco v diplomu přislíbil panovník, že státní moc budou v zásadě vykonávat země a centrálním úřadům bude svěřeno jen to, co bude taxativně vyjmenováno, únorová ústava obsahuje přesně opačnou konstrukci.¹⁶² Šestý článek z 3. května, kromě toho, že zde Palacký poprvé mluví o státním právu, které podle něj Rakousko masivně porušuje především od dob osvícenství, je pak již konkrétní kritikou dualismu, který Palacký považoval za nejhorší možné uspořádání říše, ještě horší, než centralistické. Dualismus podle Palackého povede ke germanizaci západní části říše a maďarizaci té východní, a brzy přivede rozpad celého státu.¹⁶³ O uspořádání říše hovoří asi nejkonkrétněji sedmý článek z 15. května. Dle Palackého se rakouské státní zřízení zcela odlišuje od federací, jako jsou Spojené státy americké nebo Švýcarsko, ale není to ani čistý centralismus, jako je Francie; Rakousko je dle Palackého jakousi federací *sui generis*, kde sice existují orgány jednotlivých zemí, ale jsou podřízeny centrální moci. Reforma tohoto nevhodného systému nemůže přijít shora, ale musí být výsledkem shody jednotlivých rakouských zemí. Jaká přesně bude, to Palacký nechtěl ze své pozice v podrobnostech předvídat, ale nastínil některé body. Za příklad, ale nikoliv za vzor jiným zemím se může vzít uherská ústava. Palacký oceňoval, jak energicky hájí Maďaři své staré státní právo, jakkoliv některé aspekty uherského zřízení považoval za anachronické a nevhodné do moderní doby, především dominanci maďarského národa nad ostatními v Uhrách. Stejně jako Uhry by měly ostatní země zajišťovat své vnitřní záležitosti, jako školství či soudnictví, ovšem měly by toho být i skutečně schopny, což může být problém pro malé země jako Slezsko. Palacký tedy zopakoval svoji ideu z roku 1849, aby se říše nově rozdělila nejen podle historických, ale i etnických hledisek. Dále se zamýšlel nad tím, zda mají mít jednotlivé země právě taková práva, jaká měla

¹⁶⁰ Tamtéž, str. 35-40.

¹⁶¹ Tamtéž, str. 41-46.

¹⁶² Tamtéž, str. 47-53.

¹⁶³ Tamtéž, str. 54-61.

historicky. Palacký proklamoval, že stojí na „právu přírody“, tedy přirozeném právu. Státoprávní a mezinárodní smlouvy jsou podle něj někdy kompromisem mezi tímto přirozeným právem a právem silnějšího, proto je nezavrhoval, ale na příkladu uherské armády, kterou již v této době Maďaři žádali, ilustroval, že budoucí uspořádání říše už nemůže stát zcela na historických tradicích. Uhry měly dříve svoji armádu, ovšem Rakousko nemůže připustit, aby se branná moc štěpila; kdyby byly Uhry napadeny, jistě by je nebránila jenom uherská armáda, stejně jako by české země nebránila jen česká armáda. Dále pokud jde o říšský sněm, upřednostňoval Palacký, na rozdíl od centralistů, bikameralismus, a domníval se, že jednokomorové uspořádání nepřežilo nikde více než čtvrt století. Naproti tomu případné rozdělení parlamentu na dvě části s rozdílnou územní působností, pro neuherské a uherské země, považoval Palacký za naprostý omyl. Dále pokud jde o finanční otázky, navrhoval, aby uvalování nepřímých daní bylo v kompetenci říše, kdežto přímých v kompetenci zemí, ovšem kdyby říši finance nestačily, mohly by dle určitých pravidel požádat země o mimořádné odvody do společného rozpočtu. Poslední bod Palackého argumentace polemizoval s námitkou, že je federalismus špatný proto, že „množí těžiště říše“: dle Palackého je z francouzského příkladu vidět, že státy s jedním těžištěm jsou nejen nesvobodnější, ale i nestabilnější, než státy decentralizovanější.¹⁶⁴ Poslední, osmý článek z 16. května už není z hlediska tématu této podkapitoly tak zajímavý, Palacký v něm opět polemizuje s tezí, že některé národy jsou kvalitnější než jiné, a proto by těm horším měly vládnout, a rovnocennost Čechů s Němci dokládá na historických příkladech.¹⁶⁵

V Palackého argumentaci dominovala ještě, jak jsme právě viděli, přirozená práva národů, která hlásal liberalismus. Víme také ovšem, že v 60. letech se rétorika národní strany, resp. strany pokroku, obracela ke konzervativnější ideji státního práva, což bylo mj. výsledkem sblížení se státoprávní šlechtou. Definitivní zvrát přišel dle Tobolky s Belcrediho vládou, která ukončila centralistickou liberální politiku premiéra Schmerlinga. Češi velmi uvítali Belcrediho akcent na práva historických zemí a taktéž suspenzi březnové ústavy (kterou samozřejmě formálně provedl císař, ne premiér, ale byla v souladu s novým kurzem vlády). České státní právo se českým politikům jevilo

¹⁶⁴ Tamtéž, str. 62-71.

¹⁶⁵ Tamtéž, str. 72-78.

jako ideální argumentační prostředek vůči konzervativnímu Belcredimu.¹⁶⁶ Státoprávní politiku svorně razily obě tehdejší větve české politiky i na zemském sněmu. Zde také jednotně odhlasovaly adresu císařovi, tzv. zářijový manifest, který vítal suspenzi ústavy, dále požadoval, aby se mohly k reformě ústavy vyslovit všechny zemské sněmy a jejich slovo mělo stejnou váhu, jako názor uherského sněmu, a dále opakoval požadavek, aby se císař nechal korunovat českým králem, neboť tento akt by učinil zadost prastarému právu a potvrdil „vzájemné rukojemství“.¹⁶⁷

Pro Čechy slibný kurz, který sledovalo Rakousko pod Belcrediho vedením, ukončila prusko-rakouská válka. Během ní se česká reprezentace v naprosté většině postavila loajálně k Rakousku a negativně k Prusku (sokolové či studenti a intelektuálové vytvářeli dobrovolné sbory, např. i T. G. Masaryk, muž, který „přispěl“ k zániku habsburské říše, později vzpomínal, jak jako šestnáctiletý student dokonce chtěl bojovat za Rakousko¹⁶⁸), v němž spatřovali pro sebe nebezpečí. Výjimkou byl již zmíněný J. V. Frič, kterého Tobolka zajímavě charakterizuje jako „romantika nejen v poesii“. Ač lze Friče sotva řadit do národní strany, neboť žil v Prusku a do rakouské politiky do té doby nezasahoval, je zajímavé zde jeho odchylný názor stručně zmínit i proto, že Frič se snažil na národní stranu skrze Národní listy působit. Frič spatřoval v okupaci českých zemí Prusy příležitost vystoupit z rakouské monarchie, vyhlásit samostatnost a králem nechat korunovat italského krále Viktora Emanuela II. Frič argumentoval ve spise „Pláč Koruny České čili upřímná slova Staro-Čecha propověděná milým krajanům léta bídy 1866“, že Rakousko Čechům jenom překáží, a chtějí-li skutečnou federaci, tedy by se měli od Rakouska nejprve odštěpit a potom teprve vytvořit federaci s jinými národními státy, přičemž Frič předvídal i brzké osamostatnění Uher, na základě mezinárodního práva. Fričova agitace však byla veřejností odmítnuta.¹⁶⁹

Záhy po uzavření pražského míru se většina národní strany postavila proti dualizaci, která se po válce jevila jako ještě pravděpodobnější, než před ní (výjimkou byl např. K. Sladkovský, který dualizaci vnímal jako vzor obdobného vyrovnání

¹⁶⁶ Tamtéž, str. 256.

¹⁶⁷ Tamtéž, str. 249-262.

¹⁶⁸ ČAPEK, K., *Hovory s T. G. Masarykem*, str. 42.

¹⁶⁹ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 269-279.

s českými zeměmi¹⁷⁰). Rieger ji nazval naprostým historickým i geografickým nesmyslem. V říjnu 1866 sestavil český sněm další adresu císařovi, opět podporovanou buržoazními i aristokratickými poslanci, v níž opět naléhal na dodržování říjnového diplomu a federalizaci státu. Tentokrát se navíc odvolal i na kabinetní list z roku 1848, který vydal ještě Ferdinand V. Rieger prohlásil, že tento dokument je historickým právem stejně, jako uherská ústava z roku 1848, na níž se tehdy odvolávali Maďaři. Velmi pozoruhodné bylo prohlášení, že bitva na Bílé hoře v roce 1620 je nyní již stejně historickou událostí, jako bitva u Világoše v roce 1849, tj. zřejmě pokud je přes világošskou porážku Maďarům umožněno požívat velkou míru samostatnosti, o níž v letech 1848-1849 usilovali, mělo by se to umožnit i Čechům, poraženým kdysi na Bílé hoře. Adresa byla nakonec v listopadu zamítnuta, neboť se sněmovní střed rozhodl nepřiklonit ani k ní, ani ke konkurenční centralistické adrese německých národovců.¹⁷¹

Následujících několik let po pádu Belcrediho kabinetu v roce 1867 označuje Tobolka jako dobu státoprávního radikalismu. Nový Beustův kabinet česká reprezentace od počátku odmítala. Nevybíravé provedení dualismu bylo pro Čechy naplněním jejich obav. Výrazem zklamání z macešské politiky vůči českým zájmům byla i pouť zástupců národní strany (šlechta jet odmítla) do Ruska. Nicméně zatímco na ruské straně zazněly z úst zástupců církve či univerzit jasně panslovanská vyjádření, a i carevna litovala, že všechny slovanské národy neužívají cyrilice, česká výprava neopustila meze austroslavismu, jakkoliv chápala Rusko jako možného přímluvce svých zájmů. Jinak se ovšem na věc dívala široká česká veřejnost, v níž se dle Tobolky po roce 1867 začalo silně projevovat rusofilství a vydrželo až do začátku (matematického) 20. století.¹⁷²

Dualizace vyvolala nejen aktivizaci a radikalizaci politické reprezentace i široké veřejnosti, ale též prohloubení rozkolu mezi názorovými proudy v národní straně, pro jejichž zastánce se v té době již používalo pojmů staročesi a mladočesi. Staročesi velmi silně trvali na českém státním právu, a proto se nehodlali účastnit říšské rady dle

¹⁷⁰ EFMERTOVIÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 316.

¹⁷¹ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA Z., *Česká politika*, díl III., str. 279-293. Srovnej: EFMERTOVIÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 316-323.

¹⁷² Tamtéž, str. 315-321.

prosincové ústavy, kterou neuznávali. Praktičtější stanovisko mladočechů, ve kterém se projevil trochu menší akcent na historickou tradici, popíši v následující podkapitole.¹⁷³

Ač se v národní straně projevovalo jisté pnutí mezi konzervativnější a liberálnější obhajobou národních zájmů, staročeši a mladočeši se v roce 1868 dokázali shodnout na státoprávním ohrazení, dosud nejdůraznějším, označovanému jako Česká deklarace. Poměr českých zemí k Rakousku odvozovala od korunovace Ferdinanda II. v roce 1619, kterou vnímala jako smlouvu mezi Habsburky a českými stavy. Tato smlouva, potvrzovaná dalšími korunovacemi, je podle deklarace stále platná a musí být dodržována. Ohrazení se dále dovolávalo kabinetního listu z roku 1848 a říjnového diplomu z roku 1860. Prohlašovalo, že změny v uspořádání vztahů mezi Královstvím českým a říší se mohou dít jenom novou smlouvou mezi těmito dvěma subjekty. Centrální vláda nesmí na Království české uvalovat daně ani jej zatěžovat svými dluhy bez vůle orgánů české koruny. Češi sice nemohou mluvit do toho, jakým způsobem uspořádá trůn svoje vztahy s Budapeští, ale můžou požadovat, aby jim byla přiznána stejná práva. Přenos pravomocí českého sněmu na říšskou radu, učiněný prosincovou ústavou, považovali autoři deklarace za neplatný. Ze stejného důvodu jsou usnesení říšské rady pro české země nezávazná, a tak to bude do doby, než budou mít Češi a Němci v Čechách skutečně rovné volební právo do sněmu (v tu dobu ještě byly, jak víme, nepřímé volby do říšské rady). Češi na Moravě podali též ohrazení, ale méně radikální.¹⁷⁴

Významným svědectvím o autonomistickém programu národní strany jsou pak fundamentálky.¹⁷⁵ Byly vypracovány na popud premiéra Hohenwarta českým sněmem, v němž po protestním odchodu německých zástupců převažovali zastánci českého státního práva. Jednalo se v podstatě o návrh ústavních vztahů mezi Českým královstvím a Rakouskem (požadavku ústavní jednoty s Moravou a Slezskem se čeští poslanci vzdali, pouze měl být pro české země společný královský kancléř, který by byl členem ústřední vlády).. Do společných věcí, tj. těch, o kterých měly rozhodovat centrální orgány říše, měly patřit zahraniční politika (avšak uvalování břemen na jednotlivé země nebo změnu jejich hranic by musely tyto schválit), vojenství, ale

¹⁷³ Tamtéž, str. 321-332.

¹⁷⁴ VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, st. 416-423. Srovnej: KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 332-338.

¹⁷⁵ Okolnosti, které vedly k jejich vytvoření, jsou popsány v kapitole 1.4.

nikoliv úpravu branné povinnosti, a financování společných věcí. Společné věci by obstarávalo společné ministerstvo. Společným zákonodárstvím by byl pověřen říšský sněm, obesílaný dvěma delegacemi, jednou předlitavskou a jednou zalitavskou. Způsob, jakým by byli jmenováni členové předlitavské delegace, by určily zákony jednotlivých zemí. České království by vysílalo patnáctičlennou delegaci. Delegace by měly rovné postavení, vždy by musel hlasovat za každou stejný počet jejích členů. Společné ministerstvo by bylo odpovědné delegacím a ty by ho mohly po vzájemné dohodě žalovat za porušení říšských zákonů – podrobnosti měl určit zákon. Co se týče financování společných politik, měly předlitavské země přispívat 70 procenty a uherské 30. Orgány Království českého měly rozhodovat o všem, co nenáleží do pravomoci ústředních orgánů, leda by na ně rozhodování o dalších otázkách delegovaly. I tyto otázky ale byly taxativně stanoveny, šlo vesměs o věci ekonomické povahy, např. o obchodní, celní nebo patentové zákonodárství, o měnovou politiku, nepřímé daně, o věci železnice a jiné infrastruktury, o státní dluh, dále též o branné právo. Fundamentální články obsahovaly též ustanovení o tom, že postavení Českého království se může měnit jenom s přivolením českého zemského sněmu. Jak již víme, fundamentálky se netýkaly Moravy, která se k nim připojila, ale její prohlášení bylo opatrnější. Ač byly fundamentálky výsledkem jistého kompromisu s vládou (zejména v konstrukci dvou delegací na říšském sněmu, čímž fundamentálky vytvářely jakýsi systém na pomezí federalismu a dualismu), jevíly se jako velký úspěch české politiky a jejich schválení by znamenalo splnění zásadních bodů českého programu.¹⁷⁶

2.2.3 Pozdní fáze – od návratu na radu do roku 1918

Po neúspěchu fundamentálek se důraz na autonomii českých zemí dostal poněkud do pozadí a česká politika se soustředila na dosažitelnější cíle – tato strategie se označuje jako „drobečková politika“. Do roku 1879 pokračovala politika pasivní rezistence, ale i staročeši ji roku 1879 opustili. 23. září t. r., po vstupu na říšskou radu, vydali na její půdě společně s mladočechy, státoprávní šlechtou a moravskou reprezentací další státoprávní ohrazení, ale již dosti obecné, v němž proklamovali odhodlání dále bojovat za zájmy českých zemí.¹⁷⁷ V praxi se ale staročeši záhy po návratu na sněm pustili do praktičtější a méně zásadové politiky. Punktace, uzavřené

¹⁷⁶ Tamtéž, str. 388-405. Srovnej: VESELÝ, Z., *České právní dějiny v dokumentech*, str. 431-441.

¹⁷⁷ Tamtéž, str. 388-405. Srovnej: VESELÝ, Z., *České právní dějiny v dokumentech*, str. 431-441.

mezi nimi a německými liberály, např. Taylor oceňuje jako dobrou vůli obou stran překonat národní radikalismy a učinit životaschopnou dohodu¹⁷⁸, avšak většina české veřejnosti byla jiného názoru a staročechy „odměnila“ tvrdou volební porážkou¹⁷⁹ (protože punktace neměly ovlivňovat postavení českých zemí v říši a neznamenal by rozpad Království českého na českou a německou část, pouze upravovaly jeho vnitřní poměry tak, že vymezovaly postavení obou národností, nebudeme je v této kapitole podrobně rozebírat).

V následujících letech marginalizovaní staročechi stále formálně stáli na programu státního práva, ale na rakouskou politiku to již nemělo prakticky žádný vliv, neboť dominovaly jiné strany a jiná témata. O jeho revizi se pokusil po roce 1903, kdy zemřel F. L. Rieger, nový předseda strany A. Bráf. Bráf použil podobnou rétoriku, jako měli již mnohem dříve mladočeši, totiž že program státního práva je nepraktický a neúspěšný. Bráf ovšem neměl ve straně plnou podporou, a tak byl nahrazen K. Mattušem, který představoval kompromis mezi modernizátory Bráfova ražení a konzervativci. Když tak staročeská strana roku 1906 poprvé vydala oficiální politický program, požadavek respektování historických a národních práv zemí a národů rakouské monarchie se v něm vyskytoval. Po zavedení všeobecného volebního práva v roce 1907 a porážce ve volbách roku 1911 se staročechi stali už úplně nevýznamnou politickou silou. Za první světové války se stavěli jednoznačně za existenci Rakouska-Uherska a za jeho panující dynastii. S tím ovšem část jejích členů v čele s J. Brabcem nesouhlasila, ze strany vystoupila a na počátku roku 1918 se začala sbližovat s Českou státoprávní demokracií, do níž tato frakce 27. října 1918 vstoupila.¹⁸⁰

2.3 Národní strana svobodomyslná (mladočeši)

Riegrelem vedené sbližování národní strany se stranou konzervativního velkostatku a přijetí programu českého státního práva se od počátku neseťkávalo s bezvýhradným souhlasem. Zejména bratři Grégrové a K. Sladkovský se dívali podezřívavě na Riegrovo „koketování s aristokracií“. Radikálnější část liberálního křídla národní strany, sdružená v listu Boleslavan (R. Thurn-Taxis, J. Barák ad.), dokonce v 60. letech polemizovala s tezí, na které naprosto trvali Palacký, Rieger a další

¹⁷⁸ TAYLOR, A. J. P., *The Habsburg Monarchy 1807-1918*, str. 177.

¹⁷⁹ Viz podkapitulu 1.4 této práce.

¹⁸⁰ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kol., *Politické strany*, díl I, str. 114-115, 124-128, 130-131.

konzervativnější politici, že existence českého národa je nadále možná jenom v rámci Rakouska.¹⁸¹ Spor o pasivní rezistenci se opět dostal na povrch roku 1868, kdy Sladkovský ad. o návratu do parlamentu uvažovali s odůvodněním, že se zde kromě státoprávních řeší také ekonomické otázky.¹⁸²

Odštěpení mladočechů od staročechů a jejich návrat do říšské rady roku 1874 byl definitivním potvrzením toho, že u liberálních politiků nehraje státní právo tak kardinální roli, jako u staročechů a šlechticů, ač se k němu mladočeši dále hlásili. Ustavující sjezd v prosinci 1874 přijal mladočeský program, v němž státní právo také figurovalo, ale zároveň se program věnoval řadě jiných otázek – pokud jde o téma této kapitoly, je třeba zmínit především volání po rozšíření pravomocí samospráv.¹⁸³ Po Palackého smrti v roce 1876 zazněla u mladočechů i otevřená kritika tohoto konceptu, na němž česká politika od říjnového diplomu stála. E. Grégr adresoval v létě 1876 otevřený dopis F. L. Riegrovi, v němž zkritizoval státní právo jako příliš abstraktní koncept a upřednostnil před ním srozumitelnější právo národů. Státní právo označil v souladu s liberální teorií společenské smlouvy za soubor smluv mezi českými stavy a panovníkem. Čeští politici se prý dosud těchto smluv dovolávali a „vedli politiku jako nějaký právníkový proces. Přitom ale zapomínali, že nebylo žádné vyšší instance, ku které jsme se mohli odvolávat a která by mohla a chtěla proces tento rozhodnouti.“ Jinými slovy, státní právo ztrácí smysl ve chvíli, kdy jakožto smlouva ztratí na své vážnosti. „Státní právo bez patřičné moci, která by mu dovedla zjednati platnosti, nestojí ani za fajfku tabáku.“¹⁸⁴

V pamětním spise proti puntacím tyto mladočeši odmítli i proto, že štěpí jednotu Království českého.¹⁸⁵ Jinak ovšem se u nich důraz na zemský patriotismus dále oslaboval ve prospěch nacionalismu. V Taaffeho vládě ostatně naději na nějaké česko-rakouské vyrovnání neměli, a tak se raději zaměřili na čistě národnostní otázky, jako jazykové zákonodárství, o němž bude pojednáno dále. Mladočeši proklamovali, že státní právo je konečný cíl české politiky, který ovšem nemůže být prosazen okamžitě, ale postupně pomocí drobečkové politiky v rámci ústavních orgánů monarchie. Když

¹⁸¹ EFMERTO VÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, str. 246-260.

¹⁸² Tamtéž, str. 346-347.

¹⁸³ Srovnej: CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 213

¹⁸⁴ Tamtéž, str. 417-424. Srovnej: KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 428-441. MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, str. 139-144.

¹⁸⁵ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 497-498.

nicméně v Taaffeho ani Badeniho vládě nedosáhli v těchto oblastech nijak závratných úspěchů, opět u nich, v programu z roku 1907, přijatém pod vedením K. Kramáře, zesílila státoprávní rétorika. Tento program ale zároveň obsahoval odkaz na „historická a práva a potřeby českého národa“, což byla jakási kombinace mezi historickým státním právem a ahistorickým právem národním. S Kramářem také zesílily v mladočeské straně slavjanofilní tendence, ale zatím nepřecházely v nějaký politický program panslovanství.¹⁸⁶ V parlamentní debatě o českém státním právu v roce 1893 naopak prohlásil, že české státní právo je v zájmu rakouské říše a jeho císaře, který je zároveň českým králem, a že není žádným projevem neloajality, ale naopak „zbraní proti každé velezradě“ (z velezrady byl totiž na plénu obviněn za svoje výroky o české samostatnosti Masaryk, o tom viz dále kapitolu 2.9).¹⁸⁷

Mladočeské upozadění „velkých“ otázek pramenilo i z toho, že tato strana vznikla a nadále působila v době, kdy Rakousko zažívalo jistou přechodnou stabilitu, zejména v Taaffeho éře, na rozdíl od bouřlivých 40. a 60. let (a počátku 70. let), v nichž předtím působila jednotná národní strana. Tato situace se ale změnila roku 1914. První rok války se mladočeši snažili vyhýbat jak lojalistickým prohlášením, která zaznívala od katolíků či staročechů, tak vyjádřením, která by mohla být považována za protirakouská a vést k budoucímu zhoršení postavení českého národa a českých zemí. I tak ale byli roku 1915 zatčeni K. Kramář a A. Rašín, což vedlo k rozkolu mezi jejich spolustraníky: prorakouská část (Z. Tobolka, J. Maštálka, F. Fiedler) se jenom utvrdila ve svém lojalismu, zatímco ta protirakouská (F. Sís, B. Franta, B. Bečka, J. Metelka) se v odporu vůči říši radikalizovala. Tobolka stál také za založením Českého svazu, v němž převažoval lojalismus. Roku 1917 byl Tobolka donucen k rezignaci na post předsedy, když ve straně získali navrch negativisté, i díky amnestii císaře Karla I., která stála za propuštěním K. Kramáře a dalších odsouzených mladočechů. Mladočeši se tak podíleli na vydání Prohlášení Českého svazu z 30. května, které vyzývalo k zásadní přestavbě monarchie. V druhé polovině roku 1917 se mladočeši začali sblížovat se státoprávníky, což bylo dovršeno 9. února 1918 sloučením stran mladočeské, realistické, státoprávněpokrokové a moravsko-slezské lidově pokrokové do České státoprávní demokracie.

¹⁸⁶ Tamtéž, str. 525-527. Srovnej: MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, str. 144-146.

¹⁸⁷ MALÝ, K., *České historické státní právo a státoprávní diskuze ve vídeňské Poslanecké sněmovně*, str. 51.

2.4 Československá sociálně demokratická strana dělnická

Socialistické strany se obecně stavěly k vlasteneckému nadšení 19. století vlažně až odmítavě. Stát je podle Marxe nástrojem panující třídy, proletariát k němu nemá žádný vztah. Postavení dělníka je podle Marxe v zásadě stejné v Anglii, ve Francii i v Německu, a protože moderní ekonomika je globalizovaná, musí být internacionální i dělnické hnutí.¹⁸⁸

Na svém ustavujícím sjezdu v Neudörflu přijala rakouská sociální demokracie velmi stručný program, kde se přímo vymezuje proti nacionalismu. „*V národnostním vztahu vytyčuje [sociální demokracie] právo sebeurčení národů jako zásadu, nespatřuje ale v národnostním rozčlenění svých soudruhů žádnou překážku jejich společné snaze o materiální osvobození, nýbrž naopak vidí jen v jejich bratrské součinnosti (...) jedinou záruku úspěchu.*“ O vzájemném uspořádání zemí neudörflský program vůbec nehovoří. Jednoznačný akcent je kladen na všeobecné rovné volební právo.¹⁸⁹ Na břevnovském sjezdu pak přijala ČSSDS program, podle něž „*ač hodlá působiti v rámci národním, uznává velmi dobře, že osvobození pracujícího lidu není žádnou místní ani národní, nýbrž sociální úlohou, který která všechny země obejímá*“. Čeští sociální demokraté se nicméně domnívali, že než dojde k „sloučení pracujícího lidu“, budou muset být sociálnědemokratické strany organizovány na národnostním principu. Dále opakuje doslovně výše zmíněnou větu z neudörflského programu o právu na národní sebeurčení, ale též o společném boji sociálních demokratů různých národností. O postavení českých zemí v Rakousku, tím spíše o českém státním právu, program nehovoří.¹⁹⁰ Ve stejném duchu se pak nesly další programy celorakouské i české sociální demokracie v letech 1882, 1887, 1888 (hainfeldský), 1891, 1893 i 1896.¹⁹¹

Proti státoprávní politice se pak přímo vymezuje vídeňské prohlášení české sociální demokracie z 30. března 1897. Sociální demokraté zde uvádějí, že stojí za sociálními demokraty všech národností, a dodávají: „*My protestujeme jako Čechové a jako sociální demokraté proti vyhrabávání zvetšelych historických privilegií a dokumentů. Jsme syny dnešní doby a žádáme pro sebe a pro všechny národnosti*

¹⁸⁸ Srovnej: MARX, K.; ENGELS, B., Manifest komunistické strany, kap. I.

¹⁸⁹ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878-1948*, str. 13-14.

¹⁹⁰ Tamtéž, str. 20-21.

¹⁹¹ Srovnej tamtéž, str. 22-44.

v *Rakousku instituce moderní*.“ Státoprávní boj považovali sociální demokraté za nástroj, kterým feudalita a buržoazie zaslepuje a vede za falešnými cíli, místo toho, aby tito bojovali proti existenci výsad, proti sociálním rozdílům, proti bídě i proti útlaku politickému, národnímu i sociálnímu.¹⁹² Dělnické listy se pak v březnu 1897 přímo vymezily proti posilování samostatnosti českých zemí, neboť v takovém útvaru by dominovaly pravicové síly a „Uhry by byly pravou idylou proti mladočeskému státu.“¹⁹³ Brněnský program z roku 1899 pak konečně konkrétněji hovoří o žádoucím uspořádání Rakouska. To chtěli sociální demokraté přeměnit na „demokratický, národnostní stát spolkový“ (tj. zřejmě federální). Nečlenilo by se však na historické země, ale na samosprávné etnické celky, které by se sdružovaly do svazů opět dle převažujících národností.¹⁹⁴ Tento kurz sociální demokraté udržovali, např. o deset let později schválil smíchovský sjezd za svoje stanovisko Šmeralův referát, v němž prohlásil, že česká otázka může být řešena jedině v rámci Rakouska-Uherska, nicméně tento stát musí být federací autonomních národních celků.¹⁹⁵

Toto stanovisko, z hlediska levicové teorie naprosto logické, bylo ovšem částí členů strany zpochybněno během první světové války. Na jejím počátku ještě u domácích sociálních demokratů převládala austroslovanská, resp. austromarxistická orientace. Na počátku války, 5. srpna, vydali sociální demokraté prohlášení, kde velmi prozřetelně označili Velkou válku nikoliv za souboj Rakouska s malým Srbskem, ale především dvou největších hospodářských mocností na kontinentu, Spojeného království a Německa. Prohlášení se též věnuje v té době silným proruským náladám, které čeští sociální demokraté odsoudili, neboť soudobé Rusko správně viděli jako velmi autoritářský a zpátečnický stát.¹⁹⁶ 16. srpna sepsal svoje stanovisko pro Právo lidu F. Soukup, jenž opakuje, že Češi hodlají být nadále součástí rakouské rodiny, v níž chtějí být spojeni se stejně samostatnými národy, a že mají Češi první světovou válku využít k upozornění na sebe a vylepšení svého postavení v říši.¹⁹⁷ Jinak to ovšem bylo

¹⁹² Tamtéž, str. 45.

¹⁹³ VÁVRA, J., Československá sociální demokracie a pátá volební kurie, str. 77.

¹⁹⁴ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 50.

¹⁹⁵ Tamtéž, str. 69-71.

¹⁹⁶ Tamtéž, str. 85-86.

¹⁹⁷ Tamtéž, str. 91-93.

s členy strany v exilu, kteří se účastnili již formování roty Nazdar a poté dalších akcí zahraničního odboje.¹⁹⁸

Až roku 1917 se začalo směřování strany výrazněji měnit. Vytvořila se zde národní opozice, jejímiž mluvčími byli G. Habrman, L. Pik a R. Bechyně. Dále mezi národně orientované socialisty patřili V. Tusar a samozřejmě již citovaný F. Modráček. Dle tohoto křídla strany nemá smysl pokoušet se rakouský stát jakkoliv opravovat, neboť daný poměru sil vylučuje „trvalejší vládní soustavu ve směru demokratickém a svobodomyšlném“.¹⁹⁹ Naopak na austromarxistických pozicích setrval B. Šmeral. Pod prohlášením z června 1917, které hovoří o samostatném českém státě, který by byl součástí podunajské federace, jsou ještě podepsáni kromě Šmerala také Němec a Habrman. V září 1917 národní frakce přebrala vedení strany. Od této chvíle se sociální demokracie již jasně stavěla za samostatný stát. F. Soukup se v červenci 1918 stal jednatelem Národního výboru a účastnil se vyhlášení republiky, proto bývá řazen mezi „muže 28. října“.²⁰⁰

2.5 Agrární strana

Agrární strana patřila mezi volebně úspěšné²⁰¹ politické strany, nicméně její program byl vysoce praktický, především ekonomické povahy, velké otázky budoucnosti Rakouska-Uherska v něm až do války nedominovaly.²⁰² První program České strany agrární, založené roku 1899, prohlašuje trvání na českém státním právu a jeho obranu (stejně jako jiné strany té doby jej kombinuje s přirozeným právem). Konkrétněji se hovoří o boji proti centralismu, o tom, že říšská rada je sice ustavena nespravedlivě, ale Češi by se jí měli pragmaticky účastnit, že by měla být českým zemím umožněna co nejvyšší míra samostatnosti (svězákonosti) a že by měly být rozšířeny pravomoci samospráv.²⁰³ Obdobný byl pak program České strany agrární pro Moravu a Slezsko, založené roku 1904 v Olomouci, s tím, že Moravané zdůraznili, že každé vyrovnání se musí týkat všech tří zemí Koruny české.²⁰⁴

¹⁹⁸ TOMEŠ, J., MALÍNSKÝ, J., *Z historie české sociální demokracie*, str. 4-5.

¹⁹⁹ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 104-108.

²⁰⁰ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kolektiv, *Politické strany*, I. díl, str. 231.

²⁰¹ Např. v roce 1907 vyhráli volby s 28 získanými mandáty, druzí mladočeši měli o dva méně. Zdroj: *Národní listy*, ročník XXXXVII, číslo 151.

²⁰² MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kolektiv, *Politické strany*, I. díl, str. 413-418.

²⁰³ HARNA, J.; LACINA, V., *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*, str. 55-56.

²⁰⁴ Tamtéž, str. 83-84.

Agrárníci nebyli nijak radikálními zastánci samostatného československého státu. Během války strana opatrně „lavírovala“ mezi projevy loajality a odporu – doma se vyjadřovala vesměs pro Trojspolek, zatímco v zahraničí působil agrárník J. Dürich proti němu. K jasnějšímu postoji ji přiměla až ekonomická náročnost války. V roce 1917 vystoupil v říšské radě F. Staněk s tím, že agrární strana se staví za sloučení obou větví československého národa, což mezi řádky znamenalo také přitakání plánům na vytvoření Československé republiky. V roce 1918 se agrárníci účastnili akcí na podporu samostatnosti (Tříkrálová deklarace, prvomájové shromáždění v Liptovském Mikuláši, obnova Národního výboru atd.). A. Švehla měl významný podíl na vyhlášení nezávislosti 28. října 1918.²⁰⁵

2.6 Katolické strany

Jistou politickou organizovanost projevovali katolíci již ve 40. letech 19. století, nicméně katolické politické strany vznikly až v 90. letech. Děly se na dva tábory: katolicko-národní a křesťanskosociální (programové rozdíly mezi nimi ale nebyly velké). První byl soustředěn nejprve ve staročeské straně, kde tvořil vlivnou menšinu pro svoje styky se stranou konzervativního velkostatku. V 90. letech se od ní postupně začal oddělovat, zprvu vytvářel různé spolky, v roce 1897 byla založena Národní strana katolická v Království českém. Druhá větev se vyvíjela spíše v rámci občanské společnosti. Rozhodující impuls jí dala roku 1891 encyklika papeže Lva XIII. *Rerum novarum*. Roku 1894 tak byla založena Křesťansko-sociální strana v Čechách.²⁰⁶

Jak uvádí Marek, sledovat program politického katolicismu je poměrně náročné, protože katolické hnutí bylo dosti roztržštěné a nevydávalo programové dokumenty tak často, jako např. sociální demokraté. Oba jeho proudy však měly některé zřetelné společné rysy. Katolíci byli loajální k habsburské monarchii, jejímž státním náboženstvím byl právě katolicismus. Katolické strany zastávaly jasně austroslavistické stanovisko²⁰⁷, ač v náboženské oblasti, zejména na Moravě (páter Stojan), se u katolíků objevovaly i určité panslovanské tóny, projevující se zejména jako sbližování s pravoslávím. Slovanská liturgie byla chápána jako fenomén, pomocí kterého se mohou čeští katolíci vymezit vůči Němcům. V otázce postavení českých zemí se shodovaly, že

²⁰⁵ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kolektiv, *Politické strany*, I. díl, str. 435-438.

²⁰⁶ Tamtéž, str. 255-262.

²⁰⁷ Např.: MAREK, P., *Politické programy českého politického katolicismu*, str. 50.

jednotlivé země podunajské monarchie musejí požívat vysokou míru autonomie a že musejí být respektována jejich historická práva. Konkrétně např. program křesťansko-sociální strany z roku 1897 požadoval vlastní centrální banku pro české země, úplnou samosprávnost hospodářskou, školskou, soudní a berní. Výnosy z daní nemají dle křesťanských sociálů plynout do společného říšského rozpočtu.²⁰⁸ České státní právo odvozovali katolíci zejména od sv. Václava. Vztah katolíků ke státu a zemi se dá shrnout jejich heslem „Pro Boha, vlast a krále!“. Posílení zemí nemělo být dle katolíků na úkor celé monarchie, ale naopak základem silného Rakouska-Uherska.²⁰⁹

I během války si katolické strany uchovaly svoji věrnost Rakousku-Uhersku a snažili se o prosazení prorakouského stanoviska v české politice obecně.²¹⁰ Např. společné prohlášení Katolické strany národní na Moravě a Křesťansko-sociální strany na Moravě a ve Slezsku²¹¹ provolává, že „v silném a ke všem národům spravedlivém Rakousku má [naš národ] nejbezpečnější záruku svého bytí a své budoucnosti“. Prohlášení je prodchnuté příkladnou loajalitou ke státu, „staříčkému mocnáři“ a vojsku.²¹²

2.7 Česká strana národně-sociální

Postoj k národu a zemskému patriotismu byl základní prvek, který národní socialisty odlišoval od sociálních demokratů. Národní demokrati cílili na dělníky a drobné živnostníky, kteří odmítali internacionalismus sociálních demokratů, zčásti z přesvědčení, zčásti kvůli strachu z ekonomické globalizace, která jim vytvářela ničivou mezinárodní konkurenci. Již na své zakládající schůzi odmítli příznivci nové strany, tehdy jménem Strana národního dělnictva československého, program sociálních demokratů a přihlásili se k českému státnímu právu.²¹³ V dokumentu, nazvaném „Program a zásady národně-sociální strany“, stojí: „*My (...) stojíme věrně na*

²⁰⁸ Srovnej: tamtéž, str. 50.

²⁰⁹ Tamtéž, str. 262-264.

²¹⁰ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 322. Srovnej: HOTMAR, J., *Zrození republiky*, str. 186-187.

²¹¹ V úvodu práce autor prohlásil, že se tato soustředí na politické strany v Čechách, nicméně v tomto případě původní text prohlášení nějaké katolické strany v Čechách nedohledal. Katolické strany měly z pochopitelných důvodů těžiště na Moravě.

²¹² MAREK, P., *Politické programy českého katolicismu*, str. 148.

²¹³ Tamtéž, str. 395-398.

*státoprávním stanovisku, jak Palackým do programu národa našeho pojato a českým poselstvem při zahájení nového období říšské rady opět slavně bylo osvědčeno“.*²¹⁴

Roku 1898 proběhl první sjezd strany, na kterém předložil návrh programu V. Klofáč, proto se nazýval jeho jménem. Bod A programu, nazvaný politická otázka, obsahoval požadavek nedílnosti českých zemí a obhajobu jejich státního práva. Program proklamoval, že české státní právo je prvořadým cílem národních socialistů. Národní socialisté prohlašovali, že jejich cílem je „úplné právo volného sebeurčení, samostatnost a svézákonnost“, a dále, že neoblomně trvají na nedílnosti zemí Koruny české. Kvůli cenzurním zásahům se bohužel nedochovaly asi nejradikálnější části programu, které by mohly hovořit o uspořádání Rakouska-Uherska.²¹⁵ Na II. sjezdu byl Klofáčův program v podstatě potvrzen a zároveň rozpracován. Straníci prohlásili, že budou v otázce politické samostatnosti českých zemí podporovat státoprávní stranu. Druhý program strany, schválený na jejím III. sjezdu roku 1902, ještě zdůrazňoval trvání na českém státním právu, kterému byla v programu vymezena samostatná kapitola. Ta kromě opakování požadavku úplné svrchovanosti a svézákonnosti Čech, Moravy a Slezska požadovala vytvoření společného sněmu pro tyto tři země, který by řešil nejdůležitější otázky.²¹⁶ Státoprávní orientace strany se projevila i ve faktu, že při prvních všeobecných volbách ji podporovala státoprávní strana, a roku 1911 kandidovala v koalici se staročechy a mladočechy.²¹⁷

Po začátku první světové války čelila strana silné perzekuci a v podstatě se rozpadla. Její obnovení umožnilo až uvolnění poměrů po nástupu nového císaře. V březnu 1918 se sloučila s částí obdobně orientované státoprávní demokracie, s pokrokaři a dále s částí anarchokomunistů (sic!) do České strany socialistické.²¹⁸ V jejím programu už se hovoří výslovně o československém státě.²¹⁹

2.8 Pokrokové a státoprávní strany

O pokrokovém a radikálně státoprávním směru české politiky pojedná práce na tomto místě najednou, neboť se oba značně prolínaly a šlo o strany, které nedosahovaly

²¹⁴ HARNA, J., *Politické programy českého národního socialismu*, str. 32-33.

²¹⁵ Tamtéž, str. 36-39.

²¹⁶ HAVLASOVÁ, M., Vznik, počátky a profil národně sociální strany. Srovnej: HARNA, J., *Politické programy českého národního socialismu*, str. 65.

²¹⁷ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kolektiv, *Politické strany*, I. díl, str. 409-410.

²¹⁸ Tamtéž, str. 409.

²¹⁹ HARNA, J., *Politické programy českého národního socialismu*, str. 71.

oslnivých volebních výsledků²²⁰, proto není nutné, aby byly obě vymezeny v samostatných kapitolách. Zdůrazníme nicméně rozdíly, které mezi jednotlivými pokrokářskými uskupeními existovaly, jako např. právě v otázce státního práva.

Oba tyto proudy měly podporu především středních vrstev, intelektuálů a vysokoškolských studentů, ale někdy i dělníků. Nebyly zcela jasně ideologicky vymezeny a v mnoha ohledech komunikovaly s jinými stranami, levicovými i pravicovými, s kterými se také pokrokáři slučovali a od nich odlučovali. Roku 1891 vznikla pokroková strana odštěpením od mladočechů, mezi její zakladatele patřil též V. Klofáč, který zároveň působil v národně socialistické straně. Záhy po založení se zformovala ve straně dvě křídla: Hajnovo, které bylo orientováno levicověji, a Rašínovo, orientované státoprávně. V letech 1894-1895 se pak pokrokáři rozdělili do čtyř větví: státoprávní pravice (A. Rašín, K. S. Sokol), přirozenoprávní (bratři Hajnové), dělnicko-pokrokové (A. P. Veselý) a anarchistické (F. V. Lorenc)²²¹ – o anarchistech budeme hovořit v kapitole 2.8.

Z třetího jmenovaného proudu vznikla roku 1896 **Strana pokrokových socialistů** v čele s Veselým a Modráčkem. Ta byla republikánského a mezinárodního ražení. Od počátku byla blízká sociální demokracii, s níž se hned roku 1897 sloučila. Pro SPS nebyla otázka státního práva nijak zásadní, jak přímo uvádí ve svém prvním programu, jehož autorem byl F. Modráček: „[O]tázku historického a jiného státního práva zemí koruny svatováclavské, korunovace, personální unie, otázku budoucnosti Rakouska at' si řeší jinde.“ Pokrokoví socialisté se soustředili na otázky individuální svobody i svobody národů a hranice historických zemí pro ni v tomto ohledu nebyly podstatné. Pouze vyhlásili, že je „*individualismus vede k federalismu*“, ale tuto myšlenku dále nerozvedli.²²² Druhý proud vytvořil roku 1897 **Českou stranu radikálně pokrokovou**, která hlásala obnovu českého státu. Již v programu z ustavujícího sjezdu se přihlásila k samostatnosti národa.²²³ Otázku státního práva a budoucnosti Rakouska rozpracovala v programu, přijatém na II. sjezdu roku 1898. Ten se velmi silně zaměřuje na obhajobu státního práva, které bylo chápáno nejen jako

²²⁰ Tak např. v prvních všeobecných volbách roku 1907 získali státoprávníci sedm a pokrokáři dva hlasy. Zdroj: *Národní listy*, ročník XXXXVII, číslo 151.

²²¹ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kolektiv, *Politické strany*, I. díl, str. 313-322.

²²² Srovnej: HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 27-48 (přímá citace ze str. 33).

²²³ Tamtéž, str. 50.

výsledek historického vývoje, ale i práva přirozeného, národního. ČSRP kritizovala sociálně demokratický plán národnostní federace, neboť by jednak vedl k porušení státního práva, za druhé by vedl k neustálému posouvání vnitřních hranic v důsledku demografických změn a k bojům o ně. Federace národností by ve skutečnosti dle ČSRP byla jen ústupkem centralismu a faktickým posílením rakouského státu. V dlouhodobém horizontu strana požadovala obnovu českého státu v soudobých hranicích jeho historických zemí. V krátkodobém pak federaci na zemském principu, konkrétně zřízení samostatných ministerstev pro české země v Praze, posílení samosprávy, a to i nad moc výkonnou, zřízení zemské vlády, odpovědné zemskému sněmu.²²⁴ ČSRP vydržela déle než pokrokoví socialisté a také si dokázala díky své členské základně a kvalitnímu tisku vybudovat solidní renomé. Nakonec se roku 1908 sloučila s **Českou stranou státoprávní**, což byla třetí strana, vzniklá z původního pokrokářského hnutí, a to roku 1899. ČSSt trvala na historicky utvořeném, nezrušitelném státním právu. Otevřela otázku prosincové ústavy, kterou odmítala pro její nesoulad se státním právem. Proto také neuznávala říšskou radu. Ústavu by dle ČSSt měly schválit zemské sněmy. Proklamována byla také příslušnost „*ku kmeni slovanskému*“ a vůle „*pěstovat co nejužší styky s veškerými větvemi kmene tohoto*“.²²⁵ Ani ČSSt se nicméně nedokázala dlouhodobě na politickém trhu udržet, uškodila jí i její orientace na maďarské státoprávníky.²²⁶

Česká strana státoprávně pokroková, vzniklá fúzí ČSRP a ČSSt, vydržela až do roku 1918. Není překvapivé, že i její program z roku 1912 se dovolává státního práva a samostatnosti českých zemí. Její autonomismus byl asi vůbec nejradikálnější ze všech sledovaných stran, např. i armáda měla do značné míry podléhat zemskému vedení.²²⁷ Počátek světové války pochopila strana jako vrchol dlouhodobé krize Rakouska a možnost přenést českou věc na mezinárodní fórum. Vyslovila se pro Dohodu, zejména pro Rusko. Válku vnímala jako střet germánství a slovanství. Budoucí český stát chápala jako garanta míru v Evropě.²²⁸ Již na jejím počátku přešla část členů do domácího odboje, část do zahraničního. Československý stát nakonec nevznikl zcela

²²⁴ Tamtéž, str. 59-65.

²²⁵ Tamtéž, str. 77.

²²⁶ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kolektiv, *Politické strany*, I. díl, str. 313-333.

²²⁷ Srovnej: HARNA, J.; KUČERA, M, *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 94-99.

²²⁸ Tamtéž, str. 108-109.

v historických hranicích, tak, jak si státoprávníci představovali, ale i tak byl jejich cíl v zásadě naplněn a tento proud české politiky koncem války odumřel.²²⁹

2.9 Realisté

Realisté sice dosahovali marginálních volebních zisků, ale vzhledem k tomu, že v jejich řadách byl i pozdější prezident T. G. Masaryk, který výrazně ovlivnil formování a směřování ČSR, stojí rozhodně za zmínku. Na Masaryka se také v této podkapitole zaměříme.

Realisté se zformovali poprvé roku 1886 z intelektuálů, kteří odmítali pravost tzv. rukopisů. Roku 1890 vstoupili do mladočeské strany, kde ovšem zejména T. G. Masaryk narážel na nesouhlas se svými radikálně demokratickými a sociálními názory, mj. právě na uspořádání státu, a tak ze strany s hrstkou svých následovníků záhy odešel. V roce 1895 vydal spisy *Česká otázka* a *Naše nynější krize*, přičemž především ten druhý je zajímavou ilustrací tehdejších Masarykových politických názorů. Roku 1900 stál společně s dalšími intelektuály (J. Herben, J. S. Machar, F. Veselý, E. Körner, Z. V. Tobolka, V. Bouček ad.) za vznikem České strany lidové, která existovala do roku 1905, kdy se sloučila s částí radikálních pokrokářů a vytvořilo Českou stranu pokrokovou. Ta pak vydržela do roku 1914.²³⁰

V Naší nynější krizi se Masaryk postavil za Palackého austroslavismus, neboť stejně jako Palacký odmítal Masaryk včlenění českých zemí jak do Německa, tak do Ruska.²³¹ Neodmítl sice státní právo jako takové, ale neviděl ho jako prvotní cíl českého programu: Češi již svůj stát měli a ztratili ho, protože se zpronevěřili pravdě, proto je ani v budoucnu jejich stát nespasí.²³²

Tyto premisy se projevují v prvním lidoveckém programu z 31. března až 1. dubna 1900, jehož byl právě Masaryk hlavním autorem. Program proklamuje, že jako každý člověk touží po co největší míře svobody, i každý národ se snaží o co nejvíce samostatnosti. Za dnešního stavu však není úplná česká samostatnost možná, jak seznal již Palacký (s ním ovšem program zároveň polemizuje, zejména pokud jde o jeho plán

²²⁹ MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kolektiv, *Politické strany*, I. díl, str. 336-337.

²³⁰ Tamtéž, str. 373-385.

²³¹ MASARYK, T. G., *Naše nynější krize*, 229-234.

²³² Tamtéž, str. 308-309.

přetvořit federaci na systém národnostních celků²³³), a to kvůli nevelké početnosti českého národa, nevýhodné poloze českých zemí a kvůli menšinám na jejich území. (Pozoruhodný je ovšem dodatek, že „*Nemáme práva rozhodovati státoprávním programem dnešním o budoucnosti pokolení příštích.*“). Pokud jde o zdůvodnění státního práva, realisté uznávali význam historie, ale odmítali na ní dogmaticky stát, neboť by „*bylo nesprávné, a nejen nesprávné, nýbrž i nepraktické, přítomnost a budoucnost přílišně pojímat a vytvářet podle minulosti*“. Navíc je nejasné, které doby konkrétně se má historické státní právo dovolávat, a dále české země ani historicky nebývaly zcela samostatné. Proto realisté kladli před historické státní právo přirozené právo. Z hlediska pozdějšího vývoje je též velmi zajímavé prohlášení, že případné osamostatňování českých zemí se nemůže dít bez souhlasu českých Němců, neboť vzhledem k jejich početnosti je realizace státního práva bez nich neuskutečnitelná. Program tak namísto vytvoření samostatného českého státu požadoval zaručení autonomie jednotlivým zemím a co nejvyšší míru samosprávy a na různých úrovních. Program pak také stručně odmítl politický panslavismus, ač vyhlásil co nejušilovnější pěstování vzájemnosti se slovanskými národy.²³⁴

Autorem prvního programu České strany pokrokové byl O. Hajn. Tento program, pokud jde o postavení českých zemí, byl podobně pragmatický, jako ten Masarykův z roku 1900. Státní právo uznal za platné a nepromlčitelné a chápal ho jako zbraň v prosazování českých zájmů, která se nezhazuje, ale odmítl stavět český program jen na něm a raději se opíral o přirozené právo. Hajn se přímo odvolal na Grégrův bonmot o nevymahatelném státním právu, nemajícím cenu ani fajfky tabáku. Ukončení pasivní rezistence roku 1879 viděl jako přelom v české politice, v níž přestalo být státní právo naprosto dominantním tématem a začaly se prosazovat i jiné otázky. Program realistů odsoudil negaci rakouských institucí a prohlásil pokrokový austroslavismus, tj. sebevědomé působení Čechů v rámci rakouského státu, k němuž má být prvořadým prostředkem všeobecné volební právo (o něm až dále). Realizace radikálních státoprávních požadavků by měla za následek pouze nahrazení germánského centralismu slovanským, který by si ovšem Němci nenechali líbit a požadovali by federalizaci nově vzniklého státního útvaru, což by zase Čechy postavilo do role

²³³ Viz výše kapitulu 2.2.1.

²³⁴ HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 117-122.

zastánců centralizace. (Tyto postřehy považuje autor této práce vzhledem k událostem dalších desetiletí za mimořádně pronikavé.) Proto raději realisté navrhovali dosažitelnější změny v rakouské ústavě, jako federalizaci s taxativním vymezením pravomocí ústřední vlády, odpovědnost ministrům parlamentu a zemským místodržitelů zemským sněmům, zřízení soudů třetího stupně v hlavních městech zemí či převedení nepřímých daní do gesce zemí, zatímco nepřímé by se ponechaly centru (tento program připomíná silně Palackého Ideu státu Rakouského²³⁵). Naopak správní služba by se dle realistů měla sjednotit, místo toho, aby měly Předlitavsko a Zalitavsko vlastní. Nově vzniklé federální celky by byly v Předlitavsku české země, Halič s polským Slezskem a Bukovinou, alpské země a území italská a jihoslovanská. Tato území by dále byla dělena do krajů, pokud možno jednojazyčných. České země by se dělily na celkem 19 krajů, z toho 12 českých a 7 německých. Zvláštní postavení Uher by realisté nejraději zrušili a postavili je na roveň jmenovaným čtyřem celkům, uznali ale, že to není příliš realistický návrh. Realisté dále chtěli, aby bylo možné přehlasovat císařské veto u říšských i zemských zákonů, a to tak, že by zákonodárné těleso, které by se podruhé usneslo na zákoně, vetovaném císařem, muselo rozpustit, a pokud by na tomto návrhu trval i nově zvolený sbor, císař by veto již udělit nemohl.²³⁶

Ve vyostřené parlamentní debatě v roce 1893 Masaryk prohlásil, že tváří v tvář germanizačním a maďarizačním tendencím v Rakousku-Uhersku „bojujeme [my Češi] o samostatnost“, ovšem tím se zjevně mínila samostatnost ve smyslu autonomního postavení českých zemí v habsburské říši, nikoliv naprostá samostatnost. Když Masaryka jeho oponent M. Menger za tento výrok obvinil z velezrady, Masaryk proti němu dokonce inicioval kárné řízení, které skutečně dopadlo v neprospěch Mengera.²³⁷ Změna v Masarykově postoji k Rakousku byla částečně důsledkem stále proněmečtější zahraniční politiky Rakouska, která je popsána v podkapitole 1.4.3, a rakouského imperialismu na Balkáně, který se projevil zvláště anexí Bosny a Hercegoviny roku 1908. Především Masaryka šokovaly politické procesy s údajnými spiklenci v Záhřebu; pod dojmem z nich se vzdal myšlenky, že by snad Rakousko-Uhersko bylo možné reformovat. Na počátku války se Masaryk definitivně rozhodl, že již nemá cenu lpět na

²³⁵ Viz výše podkapitolu 2.2.2.

²³⁶ HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 144-147, 152-160.

²³⁷ MALÝ, K., *České historické státní právo a státoprávní diskuze ve vídeňské Poslanecké sněmovně*, str. 48-49.

zachování podunajského státu a raději je třeba se spolehnout na vítězství dohodových mocností, které Masaryk chápal jako pokrokovější. Případné vítězství centrálních mocností považoval Masaryk za velmi nepříznivé pro český národ v Rakousku.²³⁸

Ilustraci Masarykova názorového posunu podává např. jeho spis *Nová Evropa*, vydaný roku 1920. Masaryk zde odsoudil německý imperialismus a pangermanismus, v kterém spatřoval hrozbu pro malé národy severní, střední a jihovýchodní Evropy, ovšem i pro celou Evropu, neboť ovládnutí tohoto prostoru by Německu zajistilo celoevropskou hegemonii. Masaryk tak odůvodnil vznik českého státu nejen právem českého národa na sebeurčení, ale i tím, že v českém státě, stejně jako v jiných státech mezi Německem a Ruskem, spatřoval stabilizační prvek.²³⁹ Rakousko dle Masaryka není přirozeným, ale násilně vytvořeným útvarem, a svým zpátečnictvím a autoritářstvím pozbylo morální právo existence. Odklon od Palackého austroslavismu vysvětlil Masaryk tím, že Palacký předpokládal v letech 1848-1849 i 1865, kdy napsal *Ideu*, že Rakousko uzná zásadu rovnoprávnosti národů, ale to se nestalo. Jakákoliv snaha přetvořit tento stát je dle pozdějšího Masaryka jenom snahou zastřít německý a maďarský hegemonismus a pokračovat v nich.²⁴⁰ Naproti tomu Dohoda sdružuje státy vesměs demokratické, ústavní a liberální (Rusko o to dle Masaryka nyní usiluje). Válku mezi Dohodou a Spolkem viděl Masaryk ne jako pouhý boj o moc a vliv, ale souboj idejí, „světla a tmy, práva a násilí, středověku a pokroku, minulosti a budoucnosti“ – proto by Češi měli stát na straně Dohody.²⁴¹

2.10 Anarchisté

Na rozdíl od výše jmenovaných subjektů lze u anarchistů pochybovat o tom, zda vytvořili politickou stranu i ve funkčním, neformálním rakouském pojetí. Anarchistická činnost byla v Rakousko-Uhersku samozřejmě nezákonná a stíhaná, natož aby se anarchisté dostali do parlamentu. Navíc anarchismus státní struktury, jako je parlament, neuznává. Až do roku 1914 působili čeští anarchisté v řadě různých neformálních uskupení konspiračního charakteru. V předvečer velké války, v dubnu 1914, založili útvar, který Marek politickou stranou nazývá, a to Federaci českých

²³⁸ MALÝ, K., *Tomáš Garrigue Masaryk a jeho rozchod s rakouskou monarchií*. Srovnej též s výkladem dále.

²³⁹ Srovnej: MASARYK, T. G., *Nová Evropa*, str. 62-83.

²⁴⁰ Tamtéž, str. 120-127.

²⁴¹ Tamtéž, str. 77-78.

anarchokomunistů.²⁴² Jak již bylo řečeno, na konci války se tato poněkud překvapivě sloučila s národními socialisty, státoprávníky a pokrokaři.²⁴³

Protože anarchisté vyznávali – a vyznávají – boj spíše akcí než slovem, a protože jejich hnutí bylo ze své podstaty velmi roztržité, nekoordinované, nemůžeme dost dobře citovat oficiální programy anarchistů, tak jako jsme činili u jiných stran. Prvním pokusem o definici českého anarchistického programu byl zřejmě Manifest anarchistů českých z roku 1896. V něm byl vyhlášen program zrušení státu a naprosté anarchie, v níž jenom se může realizovat lidská svoboda. Manifest se zejména vymezoval proti sociální demokracii, která chce prý útlak kapitalistickým státem nahradit útlakem socialistickým státem. Z odmítnutí veškerých privilegií je zřejmá snaha po zrušení monarchie a šlechtictví.²⁴⁴ Na zakládacím sjezdu v dubnu 1914 nepřijala Federace českých anarchokomunistů ucelený program, přijaté návrhy byly vyloženě praktického rázu.²⁴⁵ Pokud jde o postavení českých zemí a jejich státní právo, lze upozornit např. na článek S. K. Neumanna z roku 1899, v němž autor prohlásil, že nechápe, „*proč bych dle sil svých si měl dopomáhat k tomu, abych se mohl stát občanem nějakého státu českého nebo kteréhokoliv jiného nového státu, jenž by se utvořil na troskách starého.*“²⁴⁶ Tento vyhraněný postoj však část anarchistů v posledních letech existence rakouského státu byla nucena opustit.

Již založení Federace českých anarchokomunistů byla vnímána částí anarchistů kriticky jako popření anarchistické ideologie, která odmítá „kolaboraci“ se státem účastí na jeho institucích. V první světové válce se anarchisté ještě více od teorie odklonili, když začali spolupracovat s národními socialisty a usilovali o vznik samostatného státu. Nutno ovšem říct, že situace anarchistů byla velmi špatná v důsledku silných perzekucí i odvodů na frontu, proto byli anarchisté ochotní ze svých zásad ustoupit v zájmu nacházení spojenců. Rozpad militaristického, monarchistického a katolického Rakouska, a vznik demokratického, sekulárního československého státu se jim jevil

²⁴² Srovnej: MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, I. díl, 241-254. HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 191-202.

²⁴³ Viz výše podkapitolu 2.7.

²⁴⁴ Srovnej: TOMEK, V., *Český anarchismus 1890-1925*, str. 184-189.

²⁴⁵ Srovnej: tamtéž, str. 655-657.

²⁴⁶ Tamtéž, str. 276.

jako posun k lepšímu. Po roce 1918 se řada anarchistů zapojila do budování ČSR, čímž už se od učení anarchismu odchýlila úplně.²⁴⁷

²⁴⁷ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, I. díl, 252. Srovnej: TOMEK, V., *Český anarchismus 1890-1925*, str. 667-671.

3. Ústavnost, občanské svobody a postavení občana

Třetí kapitola se bude zabývat těmi částmi politických programů, které se nezabývají ani tak vztahu jednotlivých zemí k celku rakouské říše, jako spíš vztahu občana a státu. Takto široce vymezené téma samozřejmě nelze na tomto místě postihnout zcela vyčerpávajícím způsobem, zaměřím se tedy na některá témata: v teoretické rovině představám o tom, z čeho pramení legitimita státu, a tím pádem povinnosti občanů k němu a co od něho naopak můžou požadovat; v praktické rovině půjde především o otázky ústavnosti, liberálních svobod, vztahu církve a státu a volebního práva, též se pokusím o nastínění hospodářských programů jednotlivých stran, které postupně nabývaly většího významu. Naopak jazykové zákonodárství a národnostní práva vůbec budou součástí čtvrté kapitoly, věnující se národnostním otázkám.

Stejně jako v případě druhé kapitoly se tato může opřít o výklad v kapitole první, kde autor o významných ústavních a dalších změnách v Rakousku pojednal. Pro zopakování a doplnění: revoluce v letech 1848-1849 sice nedosáhla vydání stabilní liberální ústavy (ani dubnová, ani březnová neodpovídaly zcela požadavkům měšťanů, navíc byly obě odvolány), ale i tak znamenala nevratnou změnou uspořádání rakouského státu, především zřízení obecní samosprávy, zrušení poddanství, patrimoniální správy a robot. V období 50. let Rakousko ústavu nemělo a v určitých ohledech se vracelo před rok 1848 (proto se toto období nazývá neoabsolutismem), vnitřní i vnější problémy státu si ale roku 1860 vynutily opětovnou liberalizaci a roku 1861 vydání nové, únorové ústavy, na níž navazovala řada poměrně liberálních zákonů. Únorovou ústavu nahradila roku 1867 prosincová, která byla především reakcí na dualizaci říše. Rakousko, resp. Rakousko-Uhersko, nicméně ani po roce 1861 zcela neodpovídalo modernímu liberálnímu státu, což se projevovalo zejména drastickou společenskou nerovností. Zatímco zlomek populace, šlechta, měl zásadní politický vliv (šlechta ovládala nevolenou panskou sněmovnu, císař mohl libovolně odvolávat vlády a rozpouštět parlament a zemské sněmy a též měl právo absolutního veta), většina lidí v důsledku velmi nerovného volebního práva o svojí budoucnosti vůbec rozhodovat nemohla. Posledně jmenovaný nešvar byl postupně eliminován. Roku 1882 byl snížen majetkový cenzus v kurii městské a v kurii venkovských obcí na 5 zlatých přímých daní ročně. Roku 1896 byla zavedena pátá volební kurie, ve které mohli volit všichni dospělí

muži. Roku 1907 pak byl zrušen kuriátní systém a volby byly nadále všeobecné a rovné, účastnit se jich ale nesměly ženy. Popisovaný vývoj se navíc netýkal obecních, okresních a zemských samospráv, kde se až do konce Rakouska-Uherska udržel kuriátní systém s volebními cenzy.²⁴⁸

Deficity demokracie a liberalismu se projevovaly i v jiných oblastech: tak například až do konce existence habsburské říše nebylo zrušeno značně represivní císařské nařízení z roku 1854, tzv. výpraskový patent, který policii (namísto nezávislého soudu) umožňoval trestat některé lehčí trestné činy, ač od roku 1867 už nikoliv tělesnými tresty.²⁴⁹ Tisková cenzura také přetrvávala i po skončení bachovského absolutismu.²⁵⁰ Zásadní nedostatky mělo též trestní právo hmotné i procesní: existovaly feudální zločiny jako urážka císařského majestátu, trestní zákoník chránil společenské nerovnosti, když přísně trestal např. účast na stávkách (do roku 1870), nebo přísněji posuzoval krádež, pokud se jí dopustil zaměstnanec na zaměstnavateli. Trestní soudnictví bylo v zásadě porotní, tuto zásadu bylo ale možné obcházet vyhlášením výjimečného stavu, v porotách také nesměli zasedat dělníci a ženy. Do trestu se nezapočítávala doba výkonu vazby a vězeňství bylo velmi zastaralé.²⁵¹ Ve správně-trestním soudnictví ani neplatila zásada *nullum crimen sine lege*.²⁵² Pokud jde o civilní proces, jeho negativními rysy byly především formalismus, zdlouhavost a nákladnost.²⁵³

Staré Rakousko též nelze označit za příliš sociální stát. Až do 80. let 19. století v podstatě neexistovala žádná ochrana zaměstnanců. Přibližně od poloviny 80. let se přijímaly některé ochranné normy, např. v roce 1884 byla pracovní doba zkrácena na dvanáct hodin. Roku 1888 bylo zavedeno nemocenské pojištění, na které si pojištěnci přispívali; nárok ale na něj mělo jen živnostenské dělnictvo.²⁵⁴

Roku 1914 byly říšský sněm a i zemské sněmy rozpuštěny a stát zahájil brutální represe vůči svým odpůrcům. Jisté uvolnění přišlo po roce 1916, kdy nový císař Karel I. vyhlásil amnestie, svolal opět parlament a usiloval o uzavření míru. Tím však již neodvrátil zánik monarchie.

²⁴⁸ MALÝ, K, *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, str. 232-235.

²⁴⁹ Tamtéž, str. 272-273.

²⁵⁰ Tamtéž, str. 308.

²⁵¹ Tamtéž, str. 284-286, 281-282.

²⁵² Tamtéž, str. 284.

²⁵³ Tamtéž, str. 283.

²⁵⁴ Tamtéž, str. 294-295.

3.1 Aristokratická reprezentace

Vzhledem k již zmíněné neformálnosti šlechtické organizace je poměrně těžké popsat nějaký oficiální postoj strany konzervativního velkostatku k otázkám, jako jsou lidská práva, demokracie či role církve. Přesto lze určité zásady, šlechticům v zásadě společné, přibližně pojmenovat: jsou to odpor k demokracii a liberalismu v osvícenském pojetí, trvání na tradičních státních strukturách a na silné roli církve ve státě.²⁵⁵

Odmítání ústavy v moderním pojetí bylo výsledkem odporu většiny šlechty k francouzské a dalším měšťanským revolucím. Jediný legitimní způsob uspořádání společnosti spatřovala šlechta v tom, který se vyvinul historicky a byl již také prověřen časem. Ústavu, jakou požadovali měšťané, chápali šlechtici jako ahistorický dokument, který vychází z mylného osvícenského přesvědčení, že takový složitý systém, jako je společnost, lze lidským rozumem obsáhnout a nadiktovat jí nejsprávnější rámeček. Ústava, přijatá po americkém nebo francouzském vzoru, nemusí vůbec vyhovovat rakouským poměrům. V lidovládě pak spatřovala aristokracie nebezpečí tyranie lidu, jakobinismu. Například J. Buquoy viděl v liberálním hnutí let 1848-1849 pouze snahu pod záminkami prosazení lidských práv a rovnosti a zrušení výsad prosadit ambice určitých lidí a zajistit jim vládu nad jinými. J. J. Clam-Martinič považoval ústavu za fetiš.²⁵⁶ K. Wolkenstein zase v dopise L. Thunovi tvrdil, že odmítnutí přirozené nerovnosti mezi lidmi, kterou prosazuje revoluční hnutí, je chybné. Měšťané prý chtějí zrušit šlechtické výsady jenom proto, aby je získali sami pro sebe nebo pro své děti.²⁵⁷

Nicméně aby pro sebe negativní dopady revoluce zeslabila, popř. i proto, že s některými požadavky, jako s již popsanou otázkou autonomii zemí, souhlasila, účastnila se přinejmenším část šlechty revolučních institucí. Např. Clam-Martinič působil ve Schwarzenbergově vládě jako náměstek ministra Stadionu²⁵⁸, F. A. Harrach se zase zúčastnil Slovanského sjezdu.²⁵⁹ Dalším příkladem českého šlechtice působícího během revolučních let, ovšem značně protidemokraticky, byl F. Schwarzenberg.²⁶⁰

²⁵⁵ Viz dále.

²⁵⁶ GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 47-50.

²⁵⁷ Tamtéž, str. 87-89.

²⁵⁸ Tamtéž, str. 186-187.

²⁵⁹ Tamtéž, str. 303-304.

²⁶⁰ Viz podkapitolu 1.1. Srovnej: KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 146-147.

Prioritou šlechty v letech 1848-1849 bylo zajistit, aby se plánované zrušení poddanství a robot uskutečnilo za náhradu; Clam Martinic také ještě v 50. letech působil ve vyvazovací komisi v Bachově vládě, kde dohlížel na vyplácení náhrad šlechtě. Pokud šlo o novou správu, ústupkem šlechtě měly být v původním návrhu obecního zřízení obsažené župní obce, jejichž území by kopírovalo dřívější panství. Ministerská rada ale nakonec na návrh ministra financí Brucka župní obce nahradila obcemi okresními, jejichž obvody byly vymezeny nově. V roce 1853 se Clam-Martinic jako člen zemské organizační komise pro provedení správní reformy (do té doby existovalo prozatímní rozdělení) snažil alespoň prosadit, aby soudní okresy odpovídaly patrimoniím, ale ani to se mu to nepodařilo.²⁶¹

I po pádu Bachova absolutismu se šlechta postavila k moderní ústavnosti negativně. Pamětní list z roku 1860, jehož autorem je dle J. Redlicha právě Clam-Martinic, se proti konstitucionalismu vymezuje. Prává ústava má být podle pamětního listu výsledkem smlouvy mezi panovníkem a stavy. Pamětní list také brání silné, historicky podložené zemské stavy, které by byly založeny na korporativním principu, tj. by zde mělo být zastoupeno duchovenstvo, zemskodeskoví velkostatkáři, měšťanstvo, průmyslníci a nakonec selský stav. Prohlášení v prvním vydání listu Vaterland potom varuje před „francouzstvím“, tj. opakováním vzorů francouzské revoluce v Rakousku, jinak hrozí demoralizace a odstranění Bohem daného řádu. Zároveň se ale prohlášení zastávalo zaručení co nejširšího okruhu práv jednotlivcům a přirozeným společenstvím – tím se pochopitelně měla na mysli především šlechta a její feudální výsady.²⁶²

Tyto názory si aristokracie uchovala i v dalších letech. Jak říká Georgiev²⁶³, politika šlechty se – podobně jako politika českých měšťanů – soustředila po roce 1870 (po krachu fundamentálek, které však nejsou předmětem této kapitoly) na menší otázky. Trnem v oku jí samozřejmě bylo rozšiřování volebního práva. Ač Clam-Martinic připustil jeho jisté reformy v důsledku měnících se společenských poměrů, byl naprosto proti všeobecnému volebnímu právo jakožto proti „umělé teoretické konstrukci“.

²⁶¹ GEORGIEV, J., *Až do těch hrdel a statků?*, str. 188-191.

²⁶² Tamtéž, str. 88-90. Srovnej: KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 187-191.

²⁶³ Tamtéž, str. 94-95.

Volební právo by podle něj mělo vycházet z „vnitřní spravedlnosti“.²⁶⁴ Další bodem aristokratického programu byla obrana církevních zájmů, např. v 70. letech bojovali proti podřízení církve státu²⁶⁵, v 80. letech se zase Clam-Martinič stavěl proti sekularizaci školství.²⁶⁶

Začátek první světové války šlechtu do určité míry rozdělil v otázce loajality ke státu. Zatímco část šlechtických předáků poněkud podvratně debatovala o detronizaci Habsburků a jejich nahrazení Schwarzenbergy, jiná, jako například Otakar Czernin, inklinovala k silně autoritářským postojům – např. právě Czernin, který nenáviděl demokracii a svůj politický ideál spatřoval v cézarském absolutismu, naléhal ještě v roce 1918 na císaře Karla, aby odvolal vládu a nahradil ji opět vojenskou diktaturou.²⁶⁷

3.2 Národní strana (resp. staročesi)

3.2.1 Revoluční roky 1848-1849

Měšťanstvo bylo v 19. století obecně nositelem liberálních myšlenek²⁶⁸. Tak tomu v zásadě bylo i v českých zemích. Čeští měšťané však byli konfrontováni s převahou těch německých, též národně smýšlejících, což znamenalo značně ztíženou možnost prosadit jakékoliv národní požadavky, v krajním případě nebezpečí včlenění českých zemí do Německa a tím pádem germanizaci Čechů. Aby se proti německým liberálům vymezili, přijímali čeští liberálové, jak uvidíme, postoje více či méně ovlivněné konzervatismem. To jim kromě ideových nástrojů (české státní právo, viz podkapitulu 2.2) otevíralo cestu k alianci s aristokracií a, jak doufali, i s trůnem, ale zároveň vytvářelo vnitřní pnutí a vedlo postupně k rozdělení české měšťanské politické reprezentace na konzervativnější a jasně liberální.

Liberální myšlenky rezonovaly v pražském měšťanstvu již před březnovou revolucí. Před rokem 1848 je šířil především K. Havlíček, který redigoval Pražské noviny.²⁶⁹ Jím byli také inspirováni radikální demokraté, kteří zasedali ve svatováclavském výboru. Výsledný text první pražské petice, který byl dílem zejména

²⁶⁴ Tamtéž, str. 258.

²⁶⁵ Tamtéž, str. 95.

²⁶⁶ Tamtéž, str. 257.

²⁶⁷ MECKLING, I., *Die Aussenpolitik des Grafen Czernin*, str. 68-70 a 86.

²⁶⁸ HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str.

²⁶⁹ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA Z., *Česká politika*, díl III., str. 19-25.

F. A. Braunera, do konečné podoby upravený A. M. Pinkasem, nebyl zcela podle jejich představ (radikální demokraté například požadovali zrušení policie a převod jejich pravomocí na obce, či zmenšení armády), ale i tak odpovídá liberálnímu dokumentu. Petice požadovala ústní a veřejná soudní jednání, svobodu tisku, svobodu vyznání, ozbrojení měšťanstva, snížení daní, zrovnoprávnění češtiny s němčinou ad. Fakt, že některé liberální požadavky členové výboru nakonec vypustili, byli spíše výsledkem opatrnosti, aby se panovníkovi nejevila petice jako příliš radikální, než toho, že by o nich měšťané nebyli přesvědčeni.²⁷⁰ Druhá pražská petice pak trvala na požadavcích první, kromě toho se v ní, pokud jde o téma této kapitoly, objevila žádost o rychlé zřízení národních gard a o to, aby příslušníci úřadů a vojska přísahali na ústavu.²⁷¹

Při přípravě volebního řádu pro ústavodárný český zemský sněm byli co do obsazení parlamentu a vymezení volebního práva členové Národního výboru vázáni poměrně podrobným kabinetním listem. Nad jeho rámeček rozhodl Národní výbor o tom, že se bude hlasovat systémem relativní většiny a že druhý kandidát v pořadí se stane náhradníkem prvního. Ne zcela liberální, ale zjevně praktický byl požadavek, aby na venkově musel ve volební komisi vždy zasedat duchovní (česká vesnice poloviny 19. století ještě nebyla zcela gramotná, duchovní však byli). Úředníci, ustavení do svých funkcí před revolucí, by bývali nesměli být voleni v okresech, kde působili; tento požadavek však vídeňské ministerstvo zamítlo.²⁷²

Na říšském sněmu ve Vídni se čeští poslanci podpořili Kudlichův návrh zrušení poddanství a robot, v této otázce spolupracovali s „levicí“. S ní se nicméně rozešli v otázce náhrad. Zatímco levice chtěla zrušení bez náhrad, čeští poslanci podpořili stanovisko kabinetu. V tomto ohledu se opět spíše než o přesvědčení jednalo o kalkul, neboť Češi obecně vládu podporovali proti centristické levici²⁷³. Část národní strany nicméně hlasovala s levicí proti náhradám.²⁷⁴

Při přípravě poslaneckého návrhu ústavy na kroměřížském sněmu stáli čeští poslanci za liberálními svobodami. F. L. Rieger byl členem tříčlenné komise, která sestavila ústavní katalog lidských práv. Ten vycházel z amerického a francouzského

²⁷⁰ VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 342-345.

²⁷¹ Tamtéž, str. 348-350.

²⁷² KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 46-47.

²⁷³ Viz podkapitulu 2.2.1.

²⁷⁴ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 130-132.

vzoru. Rieger jakožto referent definoval základní premisu katalogu tak, že „Každý člověk je svoboden, každý má stejné právo rozmnožovati blaho své hmotné i duševní.“²⁷⁵ Katalog lidských práv byl dostatečně široký, obsahoval dokonce zákaz trestu smrti, dále ústava rušila institut šlechtictví.²⁷⁶ Odporem vlády k znění § 1, podle něhož veškerá moc vychází z lidu, byli čeští poslanci nepříjemně překvapeni, a vedl k tomu, že nadále spolupracovali spíše s radikálně liberální „levicí“ než s konzervativním středem.²⁷⁷ V diskuzích o návrhu na plénu čeští poslanci katalog hájili a požadovali i jeho prohloubení, například zrovnoprávnění všech náboženství a odluku státu od církve a jeho laicizaci.²⁷⁸ Způsob, jakým byla vydána březnová ústava, i některé její obsahové náležitosti, čeští poslanci kritizovali, stejně jako rozpuštění parlamentu. Proti tomu sepsal F. L. Rieger společně s F. Pillersdorfem petici.²⁷⁹

O liberálním programu českých měšťanských politiků na konci 40. let si lze udělat představu též z článku F. Palackého z Národních novin dne 21. prosince 1849. Ten hovoří především o rovnosti národů v Rakousku, nicméně obsahuje i myšlenky o rovnoprávnosti lidí vůbec, kterou také Palacký rovnoprávnost národů odůvodňoval. „Svoboda vůbec jen tam možná jest, kde všickni účastníci společnosti požívají stejná práva, kde nikdo není rodilým pánem, nikdo rodilým otrokem druhého (...). V svobodném konstitučním státě platí zákonové všem občanům stejně; co jednomu právo jest, musí být právem také druhému, aniž kdo ze zákonu a práva obecného vyloučen býti smí.“²⁸⁰ 21. prosince 1849 ještě vyšel v Národních novinách Palackého článek, v němž kritizoval březnovou ústavu pro její centralistický charakter. Dle Palackého je nepřijatelný každý systém, kde jeden národ utlačuje druhý. Bude-li rakouský stát pokračovat v útlaku některých národů jinými, což se dělo před rokem 1848 a březnová ústava k tomu opět směřuje, bude to znamenat jeho zánik.²⁸¹

3.2.1 Od říjnového diplomu

Po pádu neoabsolutistického režimu se česká měšťanská reprezentace vrátila i k hájení liberálních principů. Program Národních novin se hlásí k zásadě „stejná

²⁷⁵ Tamtéž, str. 151-152.

²⁷⁶ Více viz v podkapitole 1.1.

²⁷⁷ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 152-153

²⁷⁸ Tamtéž, str. 156-158.

²⁷⁹ Tamtéž, str. 165-167. Srovnej: EFMERTOVIÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 117-130.

²⁸⁰ PALACKÝ, F., *Idea státu Rakouského*, str. 85-94.

²⁸¹ Tamtéž, str. 85-94.

břemena, stejná práva“, a z toho důvodu vyhláší požadavek zrušení stavovských výsad v zájmu zavedení rovnosti před zákonem, připouští však užívání šlechtických titulů. Požadoval rozšíření samosprávy s tím, že „[n]a místo všudybylé úřadovlády vstoupí nyní v rozumné míře samočinnost občanů.“ Dalšími programovými body byly zavedení veřejného a ústního soudního řízení, svoboda tisku a náboženského vyznání. Poměrně opatrné bylo vymezení vůči církvi, která se měla v představách autorů programu vrátit ke starému synodálnímu zřízení, a která měla uznat liberální ústavu.²⁸²

Únorová ústava nebyla co do liberálních práv zcela podle představy českých měšťanských politiků (zejména pokud jde o velmi nerovné volební právo, ohledně toho však česká komise v na zemském u sněmu rozhodla, že nevyžaduje akutní opravu²⁸³), ale i tak k ní zaujali v tomto ohledu v zásadě kladný postoj, neboť proměnila Rakousko v ústavní a relativně liberální stát.²⁸⁴ Do voleb šla strana pokroku s programem, který akcentoval již zmíněné liberální hodnoty, jako rovnost před zákonem či svobodu vyznání.²⁸⁵ V souladu s tím pak Češi pracovali i na říšské radě, např. v otázce porotního soudnictví se projeví jako liberálnější než většina poslanecké sněmovny.²⁸⁶ Nelibost v české měšťanské straně vyvolával volební řád, který byl na základě ústavy přijat, a to proto, že jeho konstrukce zvýhodňovala dle jejich názoru Němce proti Čechům.²⁸⁷ Adresa českého sněmu z 20. března 1866 nikterak nepolemizuje s existencí kuriátního systému, naopak ji považuje za vhodnou modernizaci starého stavovského zřízení. Existenci velkostatkářské kurie nejenže neodmítá, ale naopak kritizuje fakt, že jsou vlastníci malých pozemků a dále též vlastníci pozemků teprve nedávno nabytých (jde o zjevnou reakci na chabrusy) stavěni na roveň velkým, historickým pozemkovým vlastníkům. Pokud jde o poměr kurií měšťanské a průmyslových měst a obchodních komor, kritizují sněmovníci nadreprezentaci té druhé (jejich argumentace je tentokrát liberální, totiž že členové měšťanské kurie odvádějí na jednoho svého poslance mnohem

²⁸² CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 45-47.

²⁸³ EFERTO VÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, str. 248.

²⁸⁴ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA Z., *Česká politika*, díl III., str. 224-225.

²⁸⁵ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 47-48.

²⁸⁶ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA Z., *Česká politika*, díl III., str. 233.

²⁸⁷ Tamtéž, str. 236, 241. Srovnej: EFERTO VÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, str. 242.

Srovnej: CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 106.

více daní) vůči té první, a v rámci té první jim vadí zvýhodňování německých měst nad českými.²⁸⁸

I v dalších letech se národní strana zastávala občanských práv²⁸⁹, nicméně vývoj v říši, stejně jako již popsaná aliance se stranou konzervativního velkostatku, ji vedl k tomu, že u ní začaly dominovat státoprávní a národnostní otázky.²⁹⁰ To byl také důvod počínajícího rozkolu s mladočeskou formací.²⁹¹ V programu Národa z 15. prosince 1863 již byl položen jasný důraz na státní právo Království českého a jeho autonomii a na rovnoprávnost národů. Pokud jde o šlechtu, byly prý její výsady již moderní dobou zrušeny (její privilegovaností např. ve volebním systému se program nezabýval) a „jenom šílenec mohl by se pokoušet a o jich obnovení“; naopak je patrné jasné vymezení proti radikálním liberálům, a to v prohlášení, že se autoři programu (Palacký, Rieger, Brauner ad.) nebudou „honiti po populárnosti zvučnými frázemi, nebo probouzením klamných fantazií a vášní neplodných, neli nebezpečných.“ Tím zjevně mířili na radikální demokraty (sociální demokracie ještě roku 1863 neexistovala), neboť program pokračoval: „Strašně klame sebe i jiné kdožkoli se domnívá sloužiti svobodě, když vždy jen jednu třídu proti druhé, nižší proti vyšší popuzuje: šlechtu proti měšťanstvu, velké průmyslnictvo proti řemeslnictvu, a má za to, že jenom tehdy jest liberální, když sedláka štve proti velkému statkáři, chalupníka proti sedlákovi, baráčníka proti chalupníkovi a proletáře proti domkáři.“²⁹²

Míra, v jaké se staročeši přiklonili v 60. letech ke konzervativnějšímu světonázoru, se samozřejmě lišila. Palacký byl liberálnější než Rieger²⁹³, což se projevilo v Ideji státu Rakouského. Nejzřetelněji se Palackého liberalismus ukazuje v prvním článku, v němž se autor viditelně hlásí k pokroku, demokracii a liberalismu, k rovnosti všech lidí i národů (tu mj. odůvodňuje, podobně jako J. Locke²⁹⁴, tím, že všichni lidé jsou syny²⁹⁵ jednoho Boha), ke smluvní teorii státu, zkrátka k osvícenství.

²⁸⁸ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 109-112.

²⁸⁹ Viz např. program Národa z 15. prosince 1863: CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 73-75.

²⁹⁰ Viz např. MALÍŘ, J.; MAREK, P. a kol., *Politické strany*, díl I, str. 111-112.

²⁹¹ Viz podkapitulu 3.3.

²⁹² CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 73-75.

²⁹³ EFMERTOVIČ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, díl I, str. 250.

²⁹⁴ LOCKE, J., *Dvě pojednání o vládě*, str. 141.

²⁹⁵ Nemělo by zůstat bez povšimnutí, že Palacký hovoří o synech a nikoliv též o dcerách. Názory české politické reprezentace na vztah mužů a žen by bylo též velmi zajímavé zkoumat, v zájmu rozumného rozsahu této práce od toho ale autor již opustil.

Patrné jsou i Palackého sympatie k reformaci a kritika rakouského rigidního katolicismu, který se dle Palackého snažil zamrazit vývoj v 15. století, a který odmítal osvícenské výdobytky.²⁹⁶

Na revizi volebního práva, ale opět spíše z národních než „třídních“ důvodů, trvali Češi i v předvečer dualismu.²⁹⁷ Konzervativnější směřování staročeské frakce národní strany se projevilo i jejím odmítnutím účastnit se mladočeských protestů proti usazení italských jezuitů v Praze.²⁹⁸

Prosincovou ústavu kritizovali staročeši jednoznačně z důvodu jejího nerespektování práv české koruny, otázka liberálních práv byla u starší generace upozaděna. Na rozdíl od antiklerikálních mladočechů se staročeši díky prosincové ústavě dokonce sblížili s katolickou církví.²⁹⁹ Státoprávní otázky naprosto dominovaly i volebním prohlášením z let 1869 a 1870.³⁰⁰ Konzervativnější ladění staročechů zjevně postřehli kromě mladočechů i němečtí liberálové; je to patrné z prememoria z 8. prosince 1870, v němž se národní strana cítila potřebu ohradit se proti obviňování ze zpátečnických a feudálních úmyslů. Dle prememoria Němci pouze chtějí Čechy diskreditovat, protože se tito odmítají uznat umělou vládu jednoho národa nad druhým.³⁰¹

Fundamentální články, ač byly mimořádně důležité, nepotřebují z hlediska tématu této kapitoly nějaký rozbor, neboť by neměnily ani tak rozsah lidských práv, jako rozložení pravomocí v monarchii; i když je pravda, že například pravomoc delegací, které by plnily funkci společného parlamentu, žalovat členy společných ministerstev pro porušení ústavního zákona, připomíná impeachment a jistě by posílila veřejnou kontrolu státní moci v Rakousku.³⁰² Za zmínku stojí též návrh doprovodného zákona, který by měnil volební systém, a to tak, že by zvýšil počet zástupců venkovských obcí na úkor kurie měst, ve které by se snížil cenzus na pět zlatých. Poněkud anachronický byl návrh zvýšení počtu poslanců ve velkostatkářské kurii a zákaz majorizace vlastníků největších velkostatků těmi menšími. Všechny tyto návrhy

²⁹⁶ PALACKÝ, F., *Idea státu Rakouského*, str. 19-26.

²⁹⁷ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 294.

²⁹⁸ Tamtéž, str. 294-295.

²⁹⁹ Tamtéž, str. 321-324.

³⁰⁰ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 147-148, 152-153.

³⁰¹ Tamtéž, str. 164-167.

³⁰² Srovnej: VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 431-438.

byly samozřejmě motivovány národnostně spíše než ideologicky (Češi žili více na venkově, ve městech tvořili chudší vrstvy, české historické šlechtě konkurovali noví velkostatkáři německého původu).³⁰³

Kritika volebního řádu z důvodu jeho údajné národnostní nespravedlnosti pokračovala u staročechů i v dalších letech. Poněkud se posunulo stanovisko vůči velkostatkářské kurii: Rieger seznal, jak vyplývá z jeho návrhu sněmovní adresy z roku 1878, že tato neplní svoji zamýšlenou stabilizační funkci, což je dle Riegra způsobeno volebním kompromisem mezi státoprávní a ústavověrnou šlechtou (každé volební období se tedy politický kurz této kurie výrazně mění).³⁰⁴ Tento obrat potvrdilo emmerdorfské memorandum, v němž byli staročeši ochotní v zájmu koalice s německými liberály jít proti zájmům svých dosavadních aristokratických spojenců a privilegium velkostatkářské kurie zrušit.³⁰⁵

Na počátku 80. let kandidovali staročeši společně s mladočechy. Jejich společné volební programy obsahovaly i liberální požadavky, jako snížení volebního cenzu na 5 zl. či modernizaci soudnictví a trestního práva.³⁰⁶

Po opětovném rozchodu staročechů a mladočechů se staročeši vrátili ke spíše konzervativnímu kurzu, např. v programu z roku 1891 se opět stylizují do role moudrých, zkušených a umírněných politiků v protikladu k mladočeské nerozvážnosti, která „*může přinést našemu národu následky osudné*“. Procírkevní stanovisko je patrné z bodu programu, v němž staročeši oceňují kladný vliv náboženského vyučování na mládež a požadují zvýšení platů kněží.³⁰⁷

Roku 1904 vyhlásil předseda A. Bráf „pokrokově-konzervativní“ program, což stranu sblížilo s katolickou reprezentací. Nesouhlasili s ním naopak liberálnější členové jako J. Šátek, V. Beneš-Šumavský nebo K. Žák, kteří odešli k mladočechům. K všeobecnému volebnímu právu se stavěli staročeši spíše negativně, a to jak z ideologických³⁰⁸, tak také z praktických důvodů, neboť jim bylo zřejmé, že jejich

³⁰³ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 392-393.

³⁰⁴ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 244-245.

³⁰⁵ Tamtéž, str. 247-248.

³⁰⁶ Tamtéž, str. 262-263, 269-271

³⁰⁷ Tamtéž, str. 321-323.

³⁰⁸ Např.: VALENTA, A., *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*, str. 162.

podpora u široké veřejnosti nebude velká. Konzervativní směřování staročechů dosáhlo vrcholu za první světové války, kdy tito hlásali loajalitu ke státu a panující dynastii.³⁰⁹

3.3 Národní strana svobodomyslná (mladočeši)

Zatímco se národní strana postupem času vlivem výše popsaných faktorů přesouvala do konzervativnější části politického spektra, mladočeši se profilovali jako jasní liberálové. To se projevilo již v jejich prapočátcích v 60. letech, kdy protestovali proti značně nerovnému volebnímu řádu či hájili právo Poláků na odpor proti carské despotii. R. Thurn-Taxis chtěl již v této době prosadit všeobecné volební právo, to ovšem bylo i pro liberálnější část národní strany dosud nepředstavitelné, což bylo také důvodem pro odložení secese mladočeské frakce.³¹⁰

Jiná ovšem byla situace roku 1874, kdy mladočeši s požadavkem všeobecného volebního práva³¹¹ jako první česká strana vystoupili – kuriátní systém i virilní mandáty měly být zrušeny. Program však výslovně neříká, že by měl být volební systém zároveň zcela rovný. Kromě toho mladočeši požadovali rozšíření pravomocí samospráv a obhajobu konstitučních práv a vyhlásili boj veškeré reakci, která by chtěla navrátit absolutistické poměry.³¹²

Vymezení proti aristokracii a církvi je patrné také v prohlášení mladočechů k volbám do zemského sněmu roku 1876, v němž se prohlašuje, že „*živlové feudální a klerikální kořistí vydatně z úpadku národního života*“. Spoluviníky měli být i konkurenční staročesi: „*Nauky zpátečnické a klerikální pod záštitou staročeské politiky již tak povážlivě rozbujněly v české společnosti, že počaly kaliti zrak i velké části třídy vzdělanější a osvícenější*.“ Tyto myšlenky program dále nerozvíjí, pouze slibuje, že

³⁰⁹ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 126-128.

³¹⁰ EFMERTOVÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, str. 246-256. Viz též podkapitulu 1.3.1.

³¹¹ P. Cibulka, který zpracoval citovanou sbírku politických programů českých národních stran, dovozuje z poznámky o připuštění dosud neoprávněných voličů k volbám to, že mladočeši nechtěli zcela všeobecné, pouze širší právo (viz pozn. 2 na str. 215). K tomu lze poznamenat to, že žádný volební systém není naprosto všeobecný, ale pouze relativně všeobecný (např. volební systém po roce 1907 vylučoval ženy, dnešní volební systém vylučuje – aniž by to chtěl autor odsoudit – mladší osmnácti let či občany, kteří nejsou k výkonu volebního práva svéprávní). Bližšímu rozboru toho, co mladočeský program 1874 mínil všeobecným volebním právem, se na tomto místě nebudeme věnovat, ale je to zajímavý námět pro budoucí článek.

³¹² CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 213-215.

mladočeští poslanci budou proti těmto tendencím bojovat.³¹³ Rezoluce k obeslání říšské rady z roku 1879 se nese ve stejném duchu jako předchozí dokumenty.³¹⁴

Na počátku 80. let se mladočeši se staročechy opět sblížili a kandidovali ve společné volební formaci, což pochopitelně znamenalo utlumení mladočeského vymezování se proti staročeskému konzervatismu. Dočasná jednota skončila v závěru 80. let.³¹⁵ Programové prohlášení IV. sjezdu NSS v roce 1887 se přihlásilo k Havlíčkovu programu Národnost a svoboda. Zopakovalo požadavek všeobecného a nyní již výslovně také rovného hlasovacího práva. Dále se zastávalo neomezené svobody slova, tiskové svobody a svobody spolčování a vyšší míry samosprávy.³¹⁶

Pozoruhodné je vyjádření k punktacím, v němž se mladočeši chopili naopak poměrně konzervativní argumentace, když prohlásili, že rozdělení českých zemí na české a německé okresy „*trhá jednotné tisícileté ústrojí našeho království*“; dovolávání se historických práv v témže dokumentu je poněkud v rozporu s radikálním liberalismem a praktičností raných mladočechů („*nevymahatelné státní právo nestojí ani za fajfku tabáku*“).³¹⁷ Když následně vstoupili do vlády, posunuli se vůbec do konzervativnějších pozic – kromě toho, že se ukázalo, že v Taaffeho vládě se budou muset spokojit s méně zásadními zisky („drobečky“), měl patrně také vliv vznik nových stran nalevo³¹⁸ od mladočechů, takže tito museli svoji „image“ poněkud změnit, aby si udrželi voličstvo z vyšších a vyšších středních tříd. Na konci 90. let to vedlo k tomu, že se staročechi a mladočeši začali opět sblížovat, při odhalení pomníku F. Palackému roku 1898 prohlásil dokonce Rieger, že mladočeši začali dělat staročeskou politiku.³¹⁹ Je ale pravda, že program obrany liberálních svobod a sekularismu a boje za všeobecné volební právo mladočechům zůstal. Pokud šlo o to poslední, mladočeši usilovali při zavádění všeobecného volebního práva o takové volební obvody, které by zvýhodňovaly městské obyvatelstvo (elektorát mladočechů) proti venkovskému.³²⁰

³¹³ Tamtéž, str. 226-227.

³¹⁴ Srovnej: tamtéž, str. 253.

³¹⁵ Viz např.: KUCERA, K., Pokus o smír v „národním táboře“ po Palackého smrti.

³¹⁶ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 272-274.

³¹⁷ Tamtéž, str. 306-313.

³¹⁸ V tomto případě již mám na mysli běžné chápání pojmu levice, nikoliv centralistické a liberální „levice“ z let 1848-1849 a následně 60. let.

³¹⁹ FABINI, P., *Spolupráce Národní strany s mladočechy v letech 1890-1907*, str. 59.

³²⁰ VALENTA, A., *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*, str. 163.

K výše popsaným mladočeským liberálním hodnotám se hlásil i program z roku 1907. Konkrétně hájil svobodu projevu, svobodu spolčovací, shromažďovací, tiskovou, svobodu víry (a rovnost všech vyznání), vědy a učení. Protestoval proti dobovému nešvaru, který spočíval v obcházení parlamentu výkonnou mocí. Požadoval zeštíhlení státní správy a vytvoření nezávislého správního soudnictví, rozmnožení počtu škol (zejména zřízení české univerzity na Moravě), modernizaci trestního procesu (mj. demokratizaci porot) a tiskového zákona. Většina pozornosti byla věnována ekonomickým otázkám, přičemž přímo přiznaná je snaha zaujmout všechny společenské vrstvy – nacházíme požadavky subvencování zemědělských podniků, podpory družstevnictví, snižování zadlužení zemědělců a „příznivější“ rozdělení půdy, ale i zlepšení předpisů na ochranu dělníků atp.³²¹ Přes to, že byl mladočeský program z roku 1907 poměrně moderní a snažil se cílit na široké vrstvy – nebo právě proto, nebyl příliš úspěšný. Agráři získali více hlasů, než mladočeši se staročechy dohromady, a sociální demokraté téměř tolik.³²² Mladočeši tak museli přehodnotit svůj program v tom smyslu, že vzdali snahu cílit na všechny vrstvy národa a stali se stranou vyšších vrstev, zejména podnikatelů. V posledních letech existence podunajské monarchie se mladočeši soustředili především na ekonomické otázky a na hájení zájmů českého kapitálu.³²³

3.4 Československá sociálně demokratická strana dělnická

Pokud jde o vztah občana a státu, v původní marxistické politické filozofii je stát chápán jako nástroj panující třídy, která skrze něj prosazuje svoje zájmy. Proto se dle Marxe nemůže dělnická třída s buržoazním státem smířit a nemá pro ni smysl usilovat o prosazování svých požadavků v rámci jeho orgánů, protože drobné ústupky dělnictvu jenom zakrývají vykořisťovatelský charakter státu. Jedinou cestou je jej svrhnout a nahradit beztřídní společností, která státní struktury potřebovat nebude.³²⁴ Tento postoj však nebyl pro sociální demokraty úplně praktický, a proto začali časem svůj radikalismus oslabovat a do ústavního systému se sociálnědemokratické strany stále více integrovaly. To byl i příklad rakouské sociální demokracie, v níž umírněné proudy (K. Kautsky) převládly nad radikálními na sjezdu v Brně-Lužánkách v roce 1882. Od té doby neusilovali sociální demokraté o svržení státu, ale o jeho reformu ve stát

³²¹ Národní strana svobodomyšlná, *Program Národní strany svobodomyšlné*, str. 47-70.

³²² *Národní listy*. Ročník XXXXVII, číslo 151

³²³ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, I. díl, 143-146.

³²⁴ HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 140.

socialistický, a to parlamentní cestou. Tento kurz byl potvrzen na VIII. sjezdu v roce 1901, kde byla kritika parlamentarismu jakožto nástroje vládnoucí třídy úplně vypuštěna. Sociální demokraté se dále soustředili zejména na všeobecné volební právo, osmihodinový pracovní den, sociální zákonodárství, prohloubení liberálních svobod, úplnou sekularizaci a zrušení stálé armády.³²⁵

Programový vývoj ČSSDSD, která byla součástí celorakouské sociální demokracie, tomuto vývoji odpovídal. Její první, břevnovský program vycházel z neudörflského programu (a ten zase z eisenašského programu německých socialistů).³²⁶ Vyhlášoval boj za osvobození dělnické třídy, konec monopolu jedné třídy na vlastnictví výrobních prostředků a spravedlivé rozdělování plodů práce. K tomuto boji hodlali čeští sociální demokraté využít všech *zákonitých* prostředků, je však otázka, nakolik byla tato proklamace výsledkem strachu z případného postihu strany. Konkrétně požadoval břevnovský program všeobecné, rovné a přímé volební právo pro všechny občany starší dvaceti let, úplnou svobodu tisku, spolčování a shromažďování, stejně jako svobodu odborů, oddělení církve od státu a školy od církve, bezplatné a povinné základní vzdělávání, zřízení obrany lidu místo armády, referenda o všech parlamentních zákonech, přísné zákony o zodpovědnosti zaměstnavatelů za úrazy dělníků, způsobené nedbalostí zaměstnavatelů, zavedení desetihodinové, resp. pro nebezpečné závody osmihodinové pracovní doby, zrušení všech nepřímých daní a zavedení jediné, progresivní daně z příjmu a dědictví, převzetí všech komunikačních prostředků a bank státem nebo obcemi, nezávislost a bezplatnost soudnictví s lidem volenými soudci či zrušení vyšetřovací vazby a trestu smrti.³²⁷

Brněnský program celorakouské strany z roku 1882 poněkud oslabil obecné požadavky osvobozené dělnické třídy, nicméně konkrétní programové body jsou téměř shodné, jako v neudörflském programu. Chybí zestátnění komunikačních prostředků a bank (tento požadavek však vyplývá z úvodu, v němž se dovozuje, že převedení výrobních prostředků do soukromého vlastnictví dělníků není možné, proto je nutné vlastnictví společné), naopak je výslovně přidáno odstranění veškerých výsad stavu,

³²⁵ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 216-218.

³²⁶ Tamtéž, str. 216-217.

³²⁷ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 20-22.

držby [výrobních prostředků], rodu a vyznání.³²⁸ O zavedení společensky organizované výroby hovoří i brněnský program české sociální demokracie z roku 1887.³²⁹

Program rakouské sociální demokracie se ustálil na hainfeldském sjezdu v roce 1901, přičemž hainfeldský program byl až do roku 1914 základem i českého sociálnědemokratického programu. V ideové rovině je zajímavé především přihlášení se k živnostníkům i maloročníkům. Jako nové programové body přibýly k již dřívějším zrušení zákonů, omezujících svobodu pohybu, tj. především zákonů o tuláctví, dále požadavky zavedení státní a obecní organizaci zdravotní služby a bezplatné poskytování lékařské pomoci a léků, povinný občanský sňatek, výchova k všeobecné brannosti, odstranění všech zákonů, které diskriminují ženy na úkor mužů, a to ve veřejné i soukromé oblasti, a osvobození družstev od „všech břemen a omezení“. Požadavky v oblasti pracovního práva program specifikoval, objevil se například nejméně 36-hodinový nedělní klid, zákaz noční práce žen a mladistvých, zákaz dětské práce (pod 14 let) či zřízení továrního inspektorátu.³³⁰

Naprostou prioritou české sociální demokracie bylo do roku 1907 zavedení všeobecného volebního práva, neboť sociální demokraté předpokládali, že pomocí něj potom budou moci prosadit další své požadavky. Badeniho reformu volebního práva nejprve sociálnědemokratický tisk odsoudil, ale nakonec na ni sociální demokracie z praktických důvodů přistoupila, s tím, že ji vnímá pouze jako mezikrok a nevzdává svůj boj za všeobecné volební právo.³³¹ Poté, co jej bylo dosaženo, vyhlásili sociální demokraté cíl všeobecného rovného volebního práva i do zemského sněmu³³², a později i do obecních samospráv.³³³

V 10. letech se sociální demokraté značně zaobírali národnostní otázkou, jíž se do té doby mnoho nevěnovali (o tom dále v podkapitole 4.4), a také kritikou stále militarističtější rakouské zahraniční politiky, což se přenášelo i do vnitřní politiky – politické rezoluce X. sjezdu z roku 1911 kritizují zvyšování daní v zájmu zbrojení a označují to za zločin na lidu. Kromě toho sjezd potvrdil cíl všeobecného volebního

³²⁸ Tamtéž, str. 24-25.

³²⁹ Tamtéž, str. 26.

³³⁰ Tamtéž, str. 56-59.

³³¹ VÁVRA, J., *Československá sociální demokracie a pátá volební kurie*, str. 67-74.

³³² PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 68-69.

³³³ Tamtéž, str. 70.

práva do zemského sněmu.³³⁴ Ve stejném duchu, avšak ostřejší, jsou pak závěry XI. sjezdu, které kromě kritiky militarismu obsahují výzvu k tomu, aby se Rakousko vyprostilo z „teroru feudalismu, agrarismu a klerikalismu“.³³⁵ Po vypuknutí první světové války socialisté odsoudili nastolení autoritářského režimu (prohlášení z 25. července 1915 mluví o absolutismu).³³⁶ Ve válečných letech se pak programové dokumenty ČSSDS soustředily na otázku budoucího uspořádání Evropy a na to, zda má či nemá vzniknout samostatný československý stát.³³⁷

3.5 Agrární strana

Na počátku českého agrárního hnutí, před vznikem České strany agrární a ještě v jejích prvních letech, nemělo toto propracovaný program, soustředilo se toliko na ekonomické zájmy zemědělců, které byly poněkud neorganicky doplněny českým státním právem.³³⁸ První program agrárníků z roku 1899 byl velmi stručný, požadoval všehovšudy odmítnutí „uherského vyrovnání“³³⁹, nezvyšování potravních daní, obhajobu českého státního práva³⁴⁰ a nezkracování práv Království českého.³⁴¹

První ucelenější program, který se hlouběji zabýval i vztahem státu a občana, byl dílem J. P. Pražáka a byl přijat roku 1903. Tento program zajímavě ukazuje ideologickou nevyhraněnost agrárníků, neboť se v něm mísí jak liberální, tak levicové i konzervativní prvky. Tak například úvod, který podává agrárníckou interpretaci české historie, je poměrně liberálního ražení a připomíná názory soudobých měšťanských stran, zejména mladočechů. Idealizuje údajně idylickou slovanskou předstátní společnost, dále kladně vnímá husitské revoluce, osvícenské reformy (zrušení nevolnictví) a demokratizaci po roce 1848, kterou však nepovažuje za dostatečnou. Liberální je i požadavek svobodného vědeckého bádání, uměleckého vyjádření i tisku, dále též slibovaná obrana samospráv (agrárníci chtěli také zřídit nový stupeň samosprávy, župy), zjednodušení státního aparátu a omezení byrokratismu či zavedení smírčích soudů. Agrárníci také proklamovali, že neuznávají „žádného kastovnictví,

³³⁴ Tamtéž, str. 75-77.

³³⁵ Tamtéž, str. 78-80.

³³⁶ Tamtéž, str. 85-86, popř. dále ve zdroji další protiválečná vyjádření.

³³⁷ Viz podkapitolu 2.5.

³³⁸ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 416. Srovnej: HARNA, J.; LACINA, V., *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*, str. 29-43.

³³⁹ Patrně šlo o spor o maďarskou armádu, viz podkapitolu 1.4.3.

³⁴⁰ K agrárníckému programu ve státoprávní otázce viz podkapitolu 2.5.

³⁴¹ HARNA, J.; LACINA, V., *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*, str. 44.

výsad a nadvlády jedněch nad druhými“). Levicového ražení je kritika ekonomického liberalismu, nazývaného „lžiliberalismem“, který je prý nemravný a decimuje český venkov („*půda, kterou otcové jeho i za hrozných dob pobělohorských uchrániti mu [rolnictvu] dovedli, nyní v době svobod konstitučních pod nohama mu mizí*“). Agráři kritizovali vzrůstající nerovnost a chudobě chtěli čelit mj. zřízením státních fondů pro chudé, zároveň ovšem požadovali zákaz „tuláctví a vagabundáže“ a hájili právo obcí zakázat na svém území „*cikány a potulné lidi vůbec*“. Silně konzervativní je pak představa nezkaženého venkova, v němž má každý svoje místo; škola měla dle agrářiů pěstovat lásku k půdě, vlasti a jazyku, občané měli působit „*k uchování zdravé družnosti, dobrých starých zvyků, čistého jazyka, kde možno i dobrého lidového kroje, krátce všeho poctivého starého češství, v němž kotvila síla a dobrá mysl statečných našich předků*“. Ne zcela vyhraněný je pohled na roli žen, které se sice prohlašují za rovnoprávné s muži a vyzývají se k vyššímu vzdělání, je ale též patrné, že je žena vnímána primárně jako mužova společnice a přítelkyně a „*strážkyně rodinného štěstí*“.³⁴²

3.6 Katolické strany

Katolické strany byly zřejmě nejkonzervativnější složkou českého politického spektra na konci 19. století – byly konzervativnější než staročeši, mezi nimiž k politickému katolicismu inklinovala jenom část strany³⁴³, navíc u katolíků se jednalo o určitý druh konzervatismu, autoritářský konzervatismus, který velmi silně zdůrazňuje autoritu státu i církve.³⁴⁴ Programové odlišnosti mezi křesťanskými sociály a křesťanskými národovci ve skutečnosti nebyly tak zásadní, jak by se mohlo zdát. Oba dva proudy se shodovaly na odporu k liberalismu, který podle nich eroduje křesťanské hodnoty, a tak ničí společnost po mravní, národní, společenské i hospodářské stránce. Katolíci neuznávali smluvní pohled na společnost a hlásali naprostou věrnost císaři, panujícímu z boží vůle. Stejně tak odmítali ženské hnutí a na roli ženy se dívali zcela konzervativně. Jejich pohled na společnost byl korporativní: jednotlivé stavy, skupiny obyvatel plnily svoji roli ve společnosti. Tomu také měl odpovídat volební systém, který měl být založen na stavovském principu (ovšem katolíci nechtěli zachovávat soudobý kuriátní systém). Chudým vrstvám se mělo pomáhat na základě křesťanské

³⁴² HARNA, J.; LACINA, V., *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*, 45-71.

³⁴³ Viz podkapitulu 3.1

³⁴⁴ Srovnej: HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 97-99.

lásky, a to jak charitou, tak ze strany státu, např. zákony na ochranu dělníků, ale socialismus katoličtí politici zavrhovali stejně, jako liberalismus (a tyto dva fenomény vnímali jako příbuzné). Privilegované postavení samozřejmě mělo připadnout církvi, konkrétně Římskokatolické. Katolíci byli pro silné samosprávy, ale měly být kontrolovány státem.³⁴⁵

Takto podané shrnutí můžeme konfrontovat s programovými dokumenty katolíků. Tak například první program Křesťansko-sociální strany z roku 1894 hovoří o tom, že strana hodlá působit k tomu, aby „*veškeren život v rodině, obci i státu byl prodchnut duchem křesťanským.*“ Proto odmítal „bezkonfesiolnost školy“ i „nevěrecko-liberální zákonodárství“. „Zdravý organismus společnosti“ se měl skládat z různých částí (společenských tříd), ale ty kapitalisty, kteří pouze vykořisťují dělnictvo, katolíci neuznávali. Společnost se měla organizovat na stavovském principu, každý stav zvlášť, přičemž hlasovací právo měl mít každý svéprávný muž starší 24 let (vzhledem k prosazované stavovské reprezentaci však zjevně nešlo o volební právo všeobecné rovné). Program se nejvíce věnoval ochrannému zákonodárství pro dělníky, požadoval 36-hodinový pracovní klid o nedělích a svátcích (stejně jako sociální demokraté³⁴⁶), zlepšení bezpečnosti a ochrany zdraví při práci, zákaz práce žen ve velkopřumyslových závodech a továrnách, zaručení důstojných příjmů (v řemeslné výrobě měly cenu zboží stanovovat cechy, jinak se měla minimální mzda určovat na základě kolektivního vyjednávání mezi zaměstnanci a zaměstnavateli), zřízení bratrských hornických pokladen a zavedení povinného úrazového pojištění hornictva a dělnictva, na nějž by musel přispívat zaměstnavatel.³⁴⁷ Spíše obecné programové cíle Katolické strany národní na Moravě z roku 1896 si poněkud protiřečí, když zároveň požadují, aby se zákonodárství řídilo křesťanskými zásadami a aby křesťanský duch prostoupil soukromý i veřejný život lidí, a zároveň cituje Ježíšovo heslo „Dejte císařovo, co je císařovo, a dejte Bohu, co je boží!“³⁴⁸

Vrbův program z roku 1897 v úvodu opět útočí na liberály, které spojuje se svobodnými zednáři a za jejich „děti“ označuje pokrokáře, realisty i sociální demokraty. Samotný program je pak v souladu s korporativistickým pohledem na společnost

³⁴⁵ MAREK, P., *Politické programy českého politického katolicismu*, str. 32-34.

³⁴⁶ Viz podkapitulu 3.4.

³⁴⁷ MAREK, P., *Politické programy českého politického katolicismu*, str. 41-44.

³⁴⁸ Tamtéž, str. 49-51.

rozdělen na program rolnický, živnostnický, dělnický a obchodnický. Všechny části obsahovaly převážně ekonomické požadavky, ale opakovalo se například zastavení sekularizace školy. Další části programu se zabíraly např. ženskou otázkou: ženy měly dle katolických sociálů zůstat doma a starat se o rodinu místo toho, aby pracovaly. Silně antiliberální orientaci prozrazuje poslední kapitola, nazvaná „Národní sebeobrana“, ta je popsána v podkapitole 4.6.³⁴⁹

Následující programy, volební provolání a podobné dokumenty katolických stran se nesly ve stejném duchu. Pokud jde o všeobecné hlasovací právo, moravští katolíci sice trvali na svém návrhu stavovského zastoupení, ale protože si uvědomovali, že „v nynější dezorganizované společnosti [ho] v nejbližší době zavésti nebude možno“, souhlasili s tím, aby pro přechodnou dobu fungovalo.³⁵⁰ Po vypuknutí první světové války zdůrazňovali předáci křesťansko-sociální strany oddanost státu a trůnu.³⁵¹

3.7 Česká strana národně-sociální

Národně-socialistická strana neměla zvlášť vytríbený ideologický základ, který by nějak originálně formuloval vztah občana a státu (jako měli třeba sociální demokraté marxismus či katolíci autoritářský konzervatismus). Jejich světonázor byl formulován poměrně negativně, jako kontrapozice k jiným stranám, zejména pak k sociálním demokratům.³⁵² Národní socialisté odmítli marxismus, na němž v té době stála sociální demokracie, a hlásali praktickou tvorbu programu, dle aktuálních potřeb. Zatímco u sociální demokracie nebyl vztah ke státu v prvních desetiletích zcela ujasněn³⁵³, národní socialisté byli zcela reformistického, nerevolučního ražení.³⁵⁴

V prvních letech své existence panovala mezi národními socialisty v řadě otázek neshoda (kromě toho, že má jít o stranu vlastenecky cítící), což vedlo i k odlivu členů po roce 1900.³⁵⁵ Dokument ze zakládající schůze strany toliko stanovil, že národní socialisté chtějí hájit svobodu a pokrok a jsou proti „zastaralým a nepřírozeným řádům a privilegiím“.³⁵⁶ První program z roku 1898, tzv. Kľofáčův, obsahoval (kromě

³⁴⁹ Tamtéž, str. 52-67.

³⁵⁰ Tamtéž, str. 98-99.

³⁵¹ Tamtéž, str. 148.

³⁵² Viz dále.

³⁵³ Viz podkapitulu 3.4.

³⁵⁴ HARNA, J., *Politické programy českého národního socialismu*, str. 15.

³⁵⁵ Tamtéž, str. 18.

³⁵⁶ Tamtéž, str. 33-34.

národních a státoprávních) ekonomické a sociální požadavky (zespolečenštění podniků, sloužících veřejnému zájmu, jako plynáren, vodáren, lázní ad., ochrana práv odborů, poskytování levných státních úvěrů obcím, státní podpora odbytu a vývozu výrobků, zavedení jediné, progresivní daně z příjmu, omezení dědictví jen na nejbližší příbuzné), dále demokratické (všeobecné volební právo pro všechny svéprávné muže i ženy, zásadně většinové rozhodování s ochranou menšin, které měly být vybaveny právem veta, stanovení volebního období všech volených orgánů na tři roky a zakotvení jejich odpovědnosti lidu, úplná svoboda shromažďování a sdružování, svoboda vyznání a jejich rovnost), justiční (bezplatné a moderní soudnictví, zrušení trestu smrti), školské (postavení mimo jakýkoliv církevní či politický vliv) a dále též požadavek úplné rovnosti mužů a žen.³⁵⁷

Ideologická linie, ražená Klofáčem, se postupně ve straně prosadila, což vedlo k její stabilizaci. Program z roku 1902, tzv. Chocův, byl v podstatě jen prohloubením Klofáčova programu a vydržel straně až do roku 1918.³⁵⁸ V něm stojí za zmínku např. požadavek volení soudců „a ostatních úředníků“ lidem, požadavek opuštění militarismu, zavedení spoluautorského práva dělníka k jím vyrobenému zboží místo „námezdního práva“ (zde je zřejmé, že národní socialisté byli přeci jenom inspirováni i marxismem, tento programový bod patrně vychází z Marxovy teorie nadhodnoty), zavedení osmihodinového pracovního dne a minimální mzdy, posílení samosprávy škol atd.³⁵⁹ Program z roku 1911, který byl v zásadě opět jen doplněním Chocova programu, hovoří přímo o postupném zrušení velkostatku a rozdělení půdy „mezi skutečné zemědělce“.³⁶⁰

3.8 Pokrokové a státoprávní strany

Pokrokové a státoprávní strany se ve své ideologii lišily, ale společný jim byl právě důraz na pokrok. Představa, že dějiny směřují k pokroku, ke společnosti lepší, než byla ta dřívější, a víra, že tento pokrok lze racionálně popsat a zdůvodnit, je vlastní liberálům a příznivcům levice, kdežto konzervativci jsou buď v této věci zdrženliví a změny chtějí přijímat opatrně, nebo je chtějí přímo zvrátit.³⁶¹ Je tedy zřejmé, že

³⁵⁷ Tamtéž, str. 36-39.

³⁵⁸ Tamtéž, str. 18.

³⁵⁹ Tamtéž, str. 62-68.

³⁶⁰ Tamtéž, str. 69.

³⁶¹ HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, 51-52, 129-133, 86-88, 99-100.

program pokrokářů a státoprávníků bude spíše liberální nebo levicový, nebo bude kombinací těchto proudů (liberální levice).

Poslední jmenovaný termín asi nejlépe vystihuje program **Strany pokrokových socialistů**. Ten v sobě kombinoval prvky sociální demokracie, anarchismu, klasického liberalismu a Masarykovy filozofie.³⁶² Velmi silný byl u pokrokových socialistů étos svobody, jak čteme z velmi expresivní formulace prvního programu SPS: „*Heslo: odstraniti každý zbytek historického útlaku bouřilo nám všemi nervy, vyplňovalo naše tužby i naše jednání. Milovali jsme tu svobodu tím více, čím více byla šlapána. Svoboda – toť byl ten idol, ke kterému jsme se modlili venku i v žaláři. (...) Celá budova našeho učení, celý náš politicko-sociální program spočívá na základě jediného principu, nejvznešenějšího a nejsvětějšího pod sluncem – na principu dokonalé volnosti.*“ Tuto ideu stavěli do protikladu k soudobému Rakousku, byrokratickému a kapitalistickému. Pokrok vnímali jako morální imperativ („*Lepší fysická smrt než zpronevěření se této úloze [usilovat o dokonalou lidskou společnost]!*“) a jako stálý proces, který neustále rozvrací již překonaná uspořádání. Člověk usiluje o co největší blaho, a aby ho mohl dosáhnout, potřebuje svobodu – svoboda pak plodí pokrok, v pudu po svobodě spatřovali pokrokáři jako hnací motor dějin. Svobodě a pokroku podle nich v Rakousku bránila poroba dvojího druhu, hospodářská a politická. Aby překonali porobu hospodářskou, usilovali pokrovní socialisté o zespolečenštění výrobních prostředků; v kolektivismu neviděli ohrožení individuální svobody, ale její ochranu, neboť kolektivismus je založen na povinnosti bližního k bližnímu. K překonání politické poroby se měla zaručit co největší úroveň lidských práv (ale zároveň je vymáhat kolektivně, nikoliv individuálně, protože ne každý má k tomu prostředky) a co nejdokonaleji provést idea, že státní moc má vycházet z vůle lidu. K těmto cílům konkrétně požadovali pokrovní socialisté všeobecné, rovné, přímé a tajné volební právo, úplnou shromažďovací a spolčovací svobodu a svobodu tisku, odstranění militarismu, zavedení odpovědnosti úředníků, porotní soudnictví pro všechny trestní věci, sekularizaci státu i školy, samosprávu škol, zřízení univerzity na Moravě, zaručení stejných práv ženám, jako mužům, zavedení jediné, a to progresivní daně z příjmů,

³⁶² HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 14. Harna a Kučera nezmiňují klasický liberalismus, ale je to patrné z pokrokářských programů, např. z jejich předpokladu, že každý člověk má mít právo usilovat o co největší míru štěstí, či z jejich přihlášení se k francouzské revoluci (viz tamtéž, str. 29).

zestátnění lékáren a prodej léků za výrobní ceny, zaručení minimální mzdy, zavedení osmihodinové pracovní doby, zákaz dětské práce, zavedení zemského pojištění pracujících pro případ stáří a pracovní neschopnosti, vzestupnou dědickou daň či zrušení panské sněmovny a všech výsad šlechty. Všech těchto požadavků chtěli dosáhnout výlučně evoluční, ne revoluční cestou.³⁶³

Poněkud méně nalevo byla **Česká strana radikálně pokroková**, která cílila spíše na střední vrstvy. Akcentovala „*co nejvyšší míru osobní svobody a sebesprávy*“ Požadovala odpovědnost úřednictva, konec militarismu, sekularizaci, úplnou svobodu „osoby“, slova, shromažďování i spolčování, všeobecné přímé volební právo pro všechny muže i ženy starší 21 let, a to do všech zastupitelských sborů, s tím, že menšiny budou mít zajištěné zastoupení, odstranění všech privilegií a zrušení panské sněmovny, úplnou samosprávu škol atp. Tyto programové body byly velmi totožné nebo velmi podobné SPS, ale strany se lišily v ekonomických otázkách. ČSRP odmítala marxismus (jakož ale i laissez-faire), nežádala zespolečenštění výrobních prostředků jako SPS, její požadavky byly méně radikální: omezení pracovní doby, zrušení nepřímých daní na základní životní potřeby, ekonomická rovnost obojího pohlaví, zákaz dětské práce či „zveřejnění pomoci lékařské a lékáren“ (tedy zřejmě jejich poskytování státem“) atp.³⁶⁴

Od programu ČSRP se v občanských ani ekonomických výrazně nelišil program **České strany státoprávní**, spíše u ní byl silnější státoprávní (viz podkapitolu 2.8) a národnostní (4.8) étos. Liberální požadavky úplného práva spolčovacého, shromažďovacího, tiskového, náboženského, zavedení všeobecného rovného volebního práva, zrušení privilegií, zrušení trestu smrti či odluky církve od státu jsou v podstatě totožné, jako u předchozích dvou stran. Podobný, ale popracovanější je program podpory samospráv – program prorocky poznamenává, že „*Obec řádnou správou svých věcí vychová již nás k příští státní samosprávě v našem státě.*“ Obec měla mít široké politické, kulturní a sociální pravomoci, měla svobodně hospodařit s majetkem, ale neměla být vedena „duchem prostého výdělkářství“. Její pravomoci nejenže se měly rozšířit na úkor státní správy, ale dokonce měly samosprávy být pojistkou proti zásahům státní moci do občanských práv. Spíš konzervativní pohled měli státoprávníci na ženy, jejichž hlavní místo mělo být v rodině, ovšem zároveň jim měla být umožněna každá

³⁶³ Tamtéž, str. 27-48.

³⁶⁴ Tamtéž, str. 49-59.

práce, které jsou schopny. Politická práva měla být přiznána každé **hospodářsky samostatné** ženě. Pokud jde o hospodářský program, ČSSSt výslovně odmítla třídní boj a naopak požadovala „zdravou volnost“ pro obchod. Byla však pro tvrdé stíhání „nemravné konkurence a každé nesolidnosti“. Daňový systém chtěla stejně jako dvě předchozí strany zjednodušit na jednu progresivní přímou daň. Životní podmínky chudých vrstev navrhovala mimo vzdělávání zlepšit omezením pracovní doby, ustavením minimální mzdy a životního minima, osvobozeného od daně, rozšířením nemocenského a úrazového pojištění, opatřením levných bytů pro dělníky atp.³⁶⁵

Právě ideová blízkost mezi Českou stranou radikálně pokrokovou a Českou stranou státoprávní umožnila sloučení těchto stran a zformování společného programu pod hlavičkou **Strany státoprávně pokrokové** v roce 1912 (ještě předtím, v prvních všeobecných volbách, kandidovaly tyto strany v koalici ještě s národními socialisty). Ta programové body ČSRP a ČSSSt v podstatě jen rozvinula. Přibyl např. požadavek osvobození živitelů dělnických, živnostenských a rolnických rodin od činné vojenské služby či vymanění škol nejen z vlivu církve, ale i „rakouské státní myšlenky“.³⁶⁶

3.9 Realisté

Ideové zakotvení prvního programu České strany lidové (realistické) z roku 1900 předurčil fakt, že jeho autorem byl T. G. Masaryk. Masarykův světonázor v sobě spojoval prvky liberalismu (humanismus, demokratismus, zdůrazňování „self-governmentu“), evolučního, etického socialismu a křesťanské, zejména protestantské etiky.³⁶⁷ Demokracii vnímal Masaryk jako „politickou organizaci na mravním a humanitním základě“, v níž se lidé řídí argumenty a ne násilím, v níž jsou si rovni a kde člověk nevykořisťuje člověka, kde je státní moc kontrolována lidem a kde není militarismus³⁶⁸, za vzor považoval demokracii v USA.³⁶⁹ S demokracií spojoval liberalismus, ovšem kritizoval soudobé propojení liberalismu s nacionalismem.³⁷⁰ Socialismus považoval za jedno „z četných hnutí mravních“ a podporoval např. socializaci základní infrastruktury, ale odmítal marxismus pro jeho materialismus, revolučnost a požadavek absolutní rovnosti; Masaryk upřednostňoval spíše

³⁶⁵ Tamtéž, str. 77-85.

³⁶⁶ Srovnej tamtéž, str. 94-108.

³⁶⁷ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 377-378.

³⁶⁸ In: DRESLER, J., *Masarykova abeceda*, str. 58-59.

³⁶⁹ Tamtéž, str. 25.

³⁷⁰ Tamtéž, str. 102-104.

předmarxovský, „utopický“ socialismus, který chápal jako etický a křesťanský.³⁷¹ Křesťanství považoval Masaryk za základ mravnosti³⁷², ale negativně se stavěl k církvím, které považoval za oporu absolutismu³⁷³, a domníval se, že „pravý křesťan může být jenom protestantský“, neboť organizace protestantských věřících je velmi volná a protestant se řídí pouze Biblií a Kristem, a ne papežem.³⁷⁴ Proto také byl pro úplnou odluku církve od státu.³⁷⁵

V souladu s těmito postoji tak lidovecký program vyzývá k zajištění co nejvyšší míry samosprávy, a to mj. jejím zřízením na krajské úrovni. Státní správa měla podléhat větší kontrole volenými zástupci lidu. Volby do parlamentu měly být všeobecné (i pro ženy) a rovné. Lidovci žádali plnou svobodu myšlení a slova, vyznání, umění, tisku, spolčování a shromažďování, dále rozšíření a zlidovění porotního soudnictví a zrušení trestu smrti. Ekonomický program lidovců byl dosti nevyhraněný a obecný, za základ ekonomické prosperity považovali lidovci vzdělávání, hlásili se k hospodářské soběstačnosti českých zemí, k ochraně malých a středních rolníků před velkým kapitálem, posílení ochranného zákonodárství pro dělníky, zavedení důsledně progresivních daní, jakožto i daní z majetku atp. Školství mělo být nezávislé na církvi, byrokracii a dogmatice a mělo vychovávat (vedle rodiny) národ k tělesně, rozumově i mravně.³⁷⁶

Program z roku 1905, jehož hlavním autorem byl O. Hajn, byl formulován v podobném duchu, jako ten Masarykův. Opakoval požadavek všeobecného rovného volebního práva a také revizi rakouské ústavy směrem k federalizaci (viz podkapitolu 2.9) a demokratizaci: měla být zrušena všechna sociální a politická privilegia rodu a majetku (tím i panská sněmovna), armáda měla být podřízena parlamentu, nikoliv panovníkovi, a v dlouhodobém horizontu proměněna v lidové ozbrojené sbory. Dále požadovali realisté omezení panovníkova veta na odkladné (tedy zvrátitelné

³⁷¹ Tamtéž, str. 192-194, 171-172. MASARYK, T. G., *Otázky humanitní...*, str. 13-22.

³⁷² MASARYK, T. G., *Otázky humanitní...*, str. 56.

³⁷³ In: DRESLER, J., *Masarykova abeceda*, str. 47.

³⁷⁴ Tamtéž, str. 157-158. (V citaci změněn slovosled.)

³⁷⁵ Tamtéž, str. 138-139.

³⁷⁶ HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 117-144.

parlamentem), panovníkovi měl být dokonce být odňat titul „z boží milosti“, neboť není v souladu s moderní ústavní teorií.³⁷⁷

Autoritářský režim, nastolený v Rakousku po vypuknutí války, vedl Masaryka k definitivnímu rozchodu s tímto státem.³⁷⁸ Masarykův světonázor se samozřejmě promítnul i do jeho představ o uspořádání nového československého státu, např. v roce 1917 prohlásil Masaryk v Kyjevě, že má být republikánský.³⁷⁹ Podrobnému rozboru Masarykova ideového vlivu na nově vzniklou Československou republiku se však autor pro rozsáhlost tohoto tématu nebude na tomto místě blíže věnovat.

3.10 Anarchisté

Vztah anarchistů ke státu byl již popsán v podkapitole 2.10. Vzhledem k tomu, že anarchisté existenci státu vůbec neuznávali a hlásali naprostou svobodu, nemá smysl nějak opětovně rozebírat vztah občana a státu v anarchistickém pojetí. Existenci jakýchkoliv státních struktur zkrátka anarchisté vnímali – a vnímají – jako útlak a pokusy o jejich reformy považovali za nesmyslné. Manifest českých anarchistů z roku 1896 dokonce odmítnul všeobecné volební právo, neboť ho považoval za zastírání státního útlaku. Považoval však za přijatelné využívat pro svůj prospěch těch liberálních svobod, které jim stát garantoval, jako svobodu slova, tisku a shromáždění (nutno říct, že jiný závěr snad anarchisté ani učinit nemohli, protože pokud se odmítali účastnit volebního boje, neměli jinou možnost než šířit svoje myšlenky slovem, tiskem či pomocí demonstrací).³⁸⁰ Fakt, že část českých anarchistů svůj názor během první světové války změnila a de facto anarchismus opustila, byl již v této práci rovněž popsán.

³⁷⁷ Tamtéž, str. 144-166.

³⁷⁸ Viz podkapitulu 2.9.

³⁷⁹ DRESLER, J., *Masarykova abeceda*, str. 167.

³⁸⁰ TOMEK, V., *Český anarchismus 1890-1925*, str. 185-189.

4. Národnostní otázky

Jak již autor předeslal v úvodu práce, březnová revoluce přišla krátce po dovršení českého národního obrození. Měšťanstvo se již v českých zemích identifikovalo jako české či německé (popř. i jiné). Češi i Němci pracovali s takovým výkladem historie, který měl odůvodnit nárok právě jejich skupiny na dominantní vliv v českých zemích, a tak bylo dosažení konsenzu obtížné. Německá strana věc ještě komplikovala vzhledem k německému státu – do roku 1871 jenom zamýšlenému – a hrozbami včleněním do něj, což by nepochybně pro Čechy znamenalo v národním a značně autoritářském státě tvrdou germanizaci. Mezi Čechy se naopak vážně míněné tužby o včlenění do všeslovanského státu z vícera důvodů výrazně nerozšířily, proto jejich reprezentaci nezbývalo, než „hrát na notu rakušanství“ a zdůrazňovat mnohonárodnostní povahu Rakouska a žádat pro sebe jazyková a kulturní práva v rámci tohoto státu. Trendy jako dualizace říše nebo mocenský vzrůst Německa pro ně však byl velmi neblahé. Nové strany jako sociální demokraté nebo křesťanští sociálové se snažily národnostní konflikty překlénout společnými idejemi (v případě sociální demokracie třídního boje, v případě katolíků společné křesťanské identity a boje proti liberálním neřádům), jejich snahy však nebyly úspěšné a národnostní konflikty se stupňovaly a byly jedním z důvodů první světové války a rozpadu Rakouska-Uherska.³⁸¹ Nepřítelství mezi Čechy a Němci nicméně zdědila i Československá republika a jeho další dopady jsou všeobecně známé.

Pokud jde o konkrétnější popis problému, je třeba rekapitulovat právní vývoj, týkající se postavení národů, a zejména jejich jazyků, v rakouské říši. Požadavky českých měšťanů byly provedeny v dubnové ústavě, která zaváděla jazykovou rovnoprávnost ve státní správě i ve školství. Březnová ústava již pouze obecně proklamovala rovnost národů. Čeština byla s němčinou fakticky rovná až do počátku bachovského absolutismu. Roku 1851 přestala být používána ve vnitřní činnosti úřadů, mohla být používána jen v komunikaci občanů se soudy. Schmerlingova ústava národnostní a jazykové otázky neupravovala, ale otevřela cestu pro to, aby mohly být případně realizovány v rámci parlamentní činnosti. Prosincová ústava opět výslovně rovnost národů uznala. Uskutečnění fundamentálních článků, o kterých budeme hovořit

³⁸¹ Viz výše.

dále v podkapitole o programu národní strany, by znamenalo i faktické zrovnoprávnění češtiny s němčinou. Po jejich neúspěchu se česká reprezentace snažila o jazykové vyrovnání dále – tento cíl se jevil jako realističtější, než ústavní vyrovnání českých zemí s rakouskými -, ale neuspěla. Nejbližší dohodě se zástupci Němců byli nejspíše staročesi roku 1890 (punctace, o nichž také promluvíme dále), ale ty opět zkrachovaly pro odpor české i německé veřejnosti. Čeští politici alespoň dokázali blokovat snahy německých národovců o prohlášení němčiny za úřední jazyk českých zemí. Stremayerova nařízení z roku 1880 právně ukotvila dosavadní praxi vnějšího a vnitřního úředního jazyka. Pokusem o jazykové vyrovnání „seshora“ bylo Badeniho jazykové nařízení z roku 1897, které by zrovnoprávnilo češtinu ve vnitřním úřadování, ale hned následujícího roku muselo být pro odpor německých nacionalistů zrušeno. Stejně tak ztroskotaly pokusy o jazykovou reformu premiéra E. v. Koerbera (1898 a pak formou oktroje znovu roku 1900).³⁸² Vzrůst nacionalismu na konci 19. století vedl německé národovce ke stále radikálnějším požadavkům (Svatodušní program z roku 1899 chtěl učinit z němčiny naprosto dominantní jazyk), takže byla dohoda mezi Čechy a Němci v Čechách stále méně pravděpodobná. V roce 1913 přivodily národnostní spory ochromení českého zemského sněmu německými poslanci.³⁸³ Jiná byla situace na Moravě; vzhledem k tomu, že se práce zabývá českou politickou reprezentací v Čechách, se jí blíže nebudeme zabývat.

4.1 Aristokratická reprezentace

Chápání národa bylo u šlechty obecně jiné než u měšťanů. Liberální nacionalismus, vzešlý z filozofie J. J. Rousseaua a dalších osvícenských myslitelů, který byl spojen s velkou francouzskou a dalšími buržoazními revolucemi, šlechta zejména v počátcích odmítala. Zatímco liberální nacionalisté kladli důraz na rovnost v rámci národa, na národní mobilizaci (všeobecná vojenská služba) a na národní stát, šlechta upřednostňovala politický, stavovský národ, utvořený historickým vývojem, a vytváření nových národních států vesměs odmítala.³⁸⁴ Postoj české šlechty v Rakousku byl poněkud jiný v tom, že centralismus, nastolený Marií Terezií a Josefem II., kromě autonomie jednotlivých zemí potlačoval i národnostní práva. Z tohoto důvodu se část

³⁸² VALENTA, A., *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*, str. 159-160.

³⁸³ MALÝ, K., *Dějiny českého a československého práva*, str. 312-317. VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 395-407.

³⁸⁴ Srovnej: HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 160 an., 92-94.

šlechty identifikovala s českým národem, který vnímala jako spjatý s českými zeměmi.³⁸⁵

Zástupci státoprávní šlechty tak byli ochotní určité národnostní požadavky měšťanů podpořit, i když v aristokratickém programu měly zemské zájmy vždy navrch nad národními. Už 1. dubna 1848 sestavilo třináct zástupců české šlechty petici císařovi, v níž žádali zrovnoprávnění češtiny s němčinou.³⁸⁶ V roce 1850 vyšel v listu *Union* anonymní článek, jehož pisatel vyjádřil ochotu aristokracie přijmout za své některé národnostní požadavky měšťanů, pokud oni uznají jejich privilegia. Na tuto nabídku zareagoval celkem souhlasně i radikální demokrat K. Havlíček.³⁸⁷ V 60. letech pak proces sblížování šlechty s národním programem pokračoval (připomeňme alianci mezi národní stranou a stranou konzervativního velkostatku), což ovšem vedlo k nesouhlasu části šlechty, v podstatě té tzv. ústavověrné.³⁸⁸

S češtvím se identifikovali zejména Schwarzenbergové, Lobkovicové a Clam-Martiničové.³⁸⁹ Zástupce posledního ze jmenovaných rodů a zároveň neformální vůdce strany konzervativního velkostatku, J. J. Clam-Martinič, dokonce roku 1883 vyzval na českém zemském sněmu k předložení zákona, který by zaváděl povinnost vyučovat na středních školách druhý zemský jazyk.³⁹⁰ Poměrně příznivý vztah k českému národnímu hnutí měl i B. Schönborn, který se již během svých studií na právnické fakultě stavěl za národnostní rovnoprávnost, ale nikoliv za cenu rozštěpení českých zemí.³⁹¹ V roce 1870 vydal spisek *Čechy a Rakousko (Böhmen und Österreich)*, kde podřadil národní zájmy pod společný zájem říše, ale národní práva Čechů uznával. Dle Schönborna nesmí žádný z národů Rakouska získat výsadní postavení, což se podle něj ve skutečnosti děje (Němci, Maďaři). Pozoruhodné je, že Schönborn nejenže odsuzoval tereziánskou a josefínskou germanizaci, ale měl jisté pochopení pro husitství, které jinak ve své době konzervativci naprosto odmítali.³⁹² Schönborn byl pak ministrem spravedlnosti v době punktací. Zde svoje zásadové postoje poněkud přizpůsobil praktickým možnostem, a tak jeho nařízení k provedení předběžné dohody o vrchním zemském soudě nestálo

³⁸⁵ Srovnej: GEORGIEV, J., *Až do těch brdel a statků?*, str. 109-117.

³⁸⁶ Tamtéž, str. 77.

³⁸⁷ Tamtéž, str. 79.

³⁸⁸ Viz podkapitulu 1.3.

³⁸⁹ GEORGIEV, J., *Až do těch brdel a statků?*, str. 111-113.

³⁹⁰ Tamtéž, str. 258.

³⁹¹ Tamtéž, str. 269.

³⁹² Tamtéž, str. 270-271.

na úplné rovnosti češtiny s němčinou, nýbrž vyžadovalo znalost obou jazyků u 26 soudců, zatímco u zbylých patnácti měla stačit němčina – Schönborn to odůvodnil jednoduše tím, že všichni soudci se stejně česky nenaučí. S tím pochopitelně nebyli spokojeni mladočeši a Schönbornovo nařízení odsoudili.³⁹³ Asi nejnárodněji zaměřený byl J. Harrach, který se identifikoval kromě češtví i se slovanstvím. Harrach byl naprostý austroslavista, ale zastával se kromě Čechů i dalších slovanských národů, zejména jihoslovanských proti turecké nadvládě. Byl též pro spravedlivá jazyková nařízení, na rozdíl od měšťanských politiků však i on uznával výsostné postavení němčiny jakožto vnitřního úředního jazyka v zájmu soudržnosti říše.³⁹⁴

Po vypuknutí první světové války někteří dříve celkem národně smýšlející aristokraté svoje postoje přehodnotili a jak zemské, tak národní vlastenectví opustili ve prospěch věrnosti trůnu.³⁹⁵

4.2 Národní strana (resp. staročeši)

4.2.1 Revoluční roky 1848-1849

Pro národní stranu byly, jak napovídá její název, národnostní požadavky naprosto stěžejním bodem programu. Dominovaly již první pražské petici, která požadovala rovné postavení Čechů s Němci v českých zemích, zejména v úřadech a školách. Všichni úředníci měli umět oba zemské jazyky.³⁹⁶

Již zmíněný dopis F. Palackého do Frankfurtu vyjadřoval jasné vymezení se Čechů proti němectví a jejich identifikaci se slovanstvím, ač Palacký, jak již víme, nežádal nějaké politické spojení s jinými slovanskými národy.³⁹⁷ Palackého stanovisko bylo přijímáno nejen českou politickou reprezentací, ale i širokou veřejností.³⁹⁸ Sebeidentifikaci Čechů se Slovany potvrdil Slovanský sjezd, který si kladl za cíl koordinovat postup slovanských národů v Rakousku za účelem zlepšení jejich politického i kulturního postavení.³⁹⁹

³⁹³ Tamtéž, str. 280-281.

³⁹⁴ Tamtéž, str. 308-320.

³⁹⁵ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I., str. 80.

³⁹⁶ VESELÝ, Z., *Dějiny českého státu v dokumentech*, str. 342-345.

³⁹⁷ PALACKÝ, F., *Idea státu Rakouského*, str. 80.

³⁹⁸ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 62.

³⁹⁹ Srovnej: EFMERTOVIÁ, M.; SAVICKÝ, N., *České země 1848-1918*, str. 54-55.

Národnostní program prosazovali čeští poslanci i na říšském sněmu ve Vídni.⁴⁰⁰ Jejich orientace na Slovanstvo byla patrná i z jasně odmítavého postoje k maďarské revoluci, ač artikulovala liberální požadavky a naopak její protivník bán Jelačić byl silně konzervativní.⁴⁰¹ V Kroměříži utvořili čeští poslanci s rusínskými a slovinskými a částečně polskými kolegy Slovanský klub, který si vzal za cíl prosazovat úplnou národnostní rovnoprávnost.⁴⁰² Svobodu a rovnost všech národů v Rakousku také měla zaručovat kroměřížská ústava, na jejímž katalogu lidských práv se podílel F. L. Rieger.⁴⁰³ Již jsem též zmínil⁴⁰⁴ Palackého návrh, aby se české země rozdělily na českou a německou část a k té první byla připojena území, na nichž žili Slováci. Tento návrh v podstatě znamenal upřednostnění národnostních zájmů nad zemskými.⁴⁰⁵

4.2.2 Od říjnového diplomu do fundamentálek

Bezprostředně po uvolnění politického života se Češi začali opět hlásit o svoje národnostní práva. Ta se promítla i do žádosti císaři o povolení vydávání nezávislých českých novin z 14. června 1860, v níž její autoři F. L. Rieger a J. Macháček žádali o revizi germanizačního kurzu, který podle nich nabrala vláda Marie Terezie a Josefa II., a o přiznání práv českému národu. Žádost též kritizovala českou šlechtu za to, že se odcizila národu tím, že rezignovala na národní cíle.⁴⁰⁶ Program Národních listů z prosince 1860 požadoval úplnou rovnoprávnost češtiny s němčinou ve veřejném životě, zejména v úřadech a školách. Ty měly být „v krajínách českých české, právě tak jako v krajínách německých německé“. Každý vzdělanec měl znát druhý zemský jazyk v zájmu svornosti a spolupráce obou národů. Program vyjádřil naději, že provedení českých národnostních požadavků bude možné bez toho, aby se čeští Němci cítili být diskriminováni – za tím účelem měli Češi německým hejtmanům dělat „slušné koncese“. Češi a Němci byli chápáni jako krajani, jejichž „zásluhy a utrpení splynuly s našimi ve společném jméně českém.“ Program Němce nabádal, aby se vzdali tužeb na

⁴⁰⁰ KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 130.

⁴⁰¹ Např. tamtéž, str. 135. O postoji Čechů k maďarské revoluci jsme hovořili již v podkapitole 1.1.

⁴⁰² KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 142.

⁴⁰³ Tamtéž, str. 152.

⁴⁰⁴ Podkapitoly 1.1, 4.2.1.

⁴⁰⁵ Tamtéž, str. 160. Srovnej s podkapitolami 1.1, 3.2.1.

⁴⁰⁶ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 39-44.

včlenění do německého národního státu, neboť ani Češi nežádají včlenění do státu všeslovanského.⁴⁰⁷

V následujících letech vlivem již zmíněné aliance se šlechtou došlo u staročeské větve národní strany k tomu, že se národnostní požadavky spojovaly se státním právem. Tak tomu je např. v programu Národa z 16. prosince 1863, kterému státoprávní požadavky vévodily, zároveň se ale dovolával zásady rovnosti národů, odvozené z osvícenské zásady rovnosti lidí. Dovolával se jazykové rovnoprávnosti a hlásil se i k respektu k právům menšinové němčiny.⁴⁰⁸

Jak již bylo řečeno, v 60. letech se od státoprávní orientace staročechů poněkud odchyloval Palacký, který stále akcentoval především přirozené národní právo. V Ideji státu Rakouského jsou zájmy národa patrně největší prioritou: Palacký zde prohlásil feudální, stavovské chápání pojmu národ (šlechtici, mající politická práva a tvořící politický národ) za anachronismus a přihlásil se k modernímu, masovému pojetí národa. Národy mají podle Palackého přirozené právo se rozvíjet, které jim pozitivním právem nemůže být odňato; proto i v Rakousku si musejí být všechny národy rovné, což se přes proklamace dle Palackého neděje.⁴⁰⁹ Státoprávní ohrazení z roku 1868, pod kterým jsou podepsáni jak Palacký, tak Rieger, se dovolává kromě státního práva i národnostních práv; hovoří o tom, že čeští poslanci na sněmu reprezentují nejen české země, ale i českou národnost.⁴¹⁰

Uskutečnění požadavků fundamentálních článků by nepochybně znamenalo výrazné zlepšení pozice českého jazyka a české kultury, neboť všechny oblasti výkonu veřejné moci mimo zahraniční politiky, vojenství a společných financí by připadnul orgánům Království českého.⁴¹¹ Jako záruku proti útlaku německé menšiny vypracoval Rieger návrh zákona na ochranu národností, jednalo by se o jakýsi ústavní zemský zákon. Riegerův návrh spočíval na zásadě rovnoprávnosti národů a poněkud připomínal pozdější punktace. České země by se rozdělily na samosprávné a správní okresy pokud možno podle etnické skladby. Obce, v nichž by nějaká menšina tvořila alespoň 20 % obyvatelstva, by byly prohlášeny za dvojjazyčné. Okresy by byly dvojjazyčné tehdy,

⁴⁰⁷ Tamtéž, str. 45-47

⁴⁰⁸ Srovnej s programem Národa z 15. prosince 1863, tamtéž, str. 73-75.

⁴⁰⁹ PALACKÝ, F., *Idea státu Rakouského*, str. 27-34.

⁴¹⁰ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 132-135.

⁴¹¹ Srovnej s textem fundamentálek (op. cit.).

pokud by se v nich nacházela alespoň jedna obec s jiným jazykem, než jaký byl v daném okrese většinový. Zeměpanské úřady by byly vždy dvojjazyčné a na zemském sněmu by byla zřízena německá kurie s právem veta. Němcům by bylo též obecně zaručeno právo na vzdělávání v jejich jazyce.⁴¹²

4.2.3 Pozdní fáze – od návratu na radu do roku 1918

Po neúspěchu státoprávní politiky, kterou staročeši de facto uznali návratem do parlamentu v roce 1878, se jejich zájem opět více obrátil k zájmům národa než českých zemí, ač, jak víme, formálně staročeši na státním právu vždy trvali. Ve značně národním duchu je například Riegrův článek o volebním programu staročeků, otištěný v Pokroku v lednu 1878. Staročeský návrat na sněm odůvodnil Rieger právě národními potřebami.⁴¹³

Součástí emmersdorfských ujednání mezi českými a německými měšťanskými stranami byl i článek o rovnoprávnosti národů.⁴¹⁴ Podrobněji rozpracovali zástupci obou měšťanských stran české národnostní požadavky v memorandech Českého klubu ze 17. listopadu 1879. Ta požadovala rovnoprávnost češtiny a němčiny v Čechách a na Moravě, ve Slezsku by ještě k těmto jazykům přibyla polština. Zrovnoprávnění by spočívalo v tom, že by úřadovací jazyk u místních úřadů a soudů (těch, které tvořily první článek soustavy) byl jazyk většiny obyvatel daného místa, u vyšších by to pak byla čeština i němčina. Zároveň by každý mohl komunikovat s úřady svým jazykem, zachována by byla praxe, že jazyk jednání se řídí jazykem podání. Z těchto důvodů by úředníci museli umět oba jazyky (ve Slezsku patrně všechny tři). Pokud šlo o univerzitu, požadovala memoranda, aby mohly být stání i rigorózní zkoušky vykonávány dle volby zkoušeného česky nebo německy, a dále aby byli soukromí docenti napříště jmenováni jen na základě česky psaných vědeckých prací. Pozvednout se mělo také české střední školství, neboť počet českých středních škol byl ve zjevném nepoměru k podílu českého obyvatelstva; toho se mělo dosáhnout tak, že státní prostředky, určené na české školy, by v poměru k německým školám odpovídaly

⁴¹² KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 393-394-

⁴¹³ Srovnej: CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 236-238.

⁴¹⁴ Tamtéž, str. 247-248.

poměru početnosti obou etnických skupin. Obdobné požadavky pak byly vyjádřeny pro živnostenského školy.⁴¹⁵

Ve volebním svolání pro volby do českého zemského sněmu v roce 1889 přislíbili staročeši smírné řešení národnostních sporů, samozřejmě za podmínky národní rovnoprávnosti.⁴¹⁶ O alespoň částečné řešení se pokusili ve spolupráci s německými liberály a vládou v rámci Vídeňských dohod, tzv. punktací, uzavřených v lednu 1890. Obsahem dohod bylo zajištění rovného postavení Čechů a Němců na vrchním soudě, v zemské školní radě a zemědělské radě, povinnost státu zakládat menšinové školy a dále úprava soudních okresů tak, aby byly pokud možno jednojazyčné. Nebylo však sjednáno, zda je možné obracet se na soudy a úřady i v druhém jazyce, v tomto ohledu se strany smlouvy pouze dohodly, že o tom budou po reformě okresů dále jednat. Volební systém do českého zemského sněmu se měl opravit tak, že by kurie měst a venkovských obcí byly nahrazeny českou a německou kurií. Zvolení poslanci v kuriích obchodních komor by se museli po zvolení do jedné z těchto kurií též přihlásit. Obě národnostní kurie by pak měly právo veta. Velkostatkářská kurie by se ponechala, ale s tím, že by se alodiální velkostatkáři rozdělili do několika volebních sborů. Dále bylo ujednáno zřízení nové obchodní komory v převážně českých východních Čechách, což by též ovlivnilo volby.⁴¹⁷

Jakkoliv se snažili staročeši punktace hájit s tím, že se nejedná o žádné rozdělení českých zemí, mladočeské národně a zemsko-patrioticky laděné kritice (viz podkapitulu 4.3) se dostatečně ubránit nedokázali. Ani v následujících letech nechyběl ve staročeském programu požadavek zrovnoprávnění českého národa s německým, v Bráfově éře doplněný požadavkem „rovnomocnosti“ ekonomické.⁴¹⁸

4.3 Národní strana svobodomyslná (mladočeši)

Fakt, že mladočeši upřednostňovali od svých počátků národ nad státním právem, popř. jim státní právo splyvalo s národem (což se ovšem v některých případech dělo i u staročešů), byl již v této práci několikrát zdůrazněn, proto není nutné jej opět rozebírat. Pozornost tedy bude raději věnována konkrétnějším programovým bodům mladočechů.

⁴¹⁵ Tamtéž, str. 254-260.

⁴¹⁶ Tamtéž, str. 281-284.

⁴¹⁷ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 300-305.

⁴¹⁸ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, I. díl, str. 114-115.

V prvním programu mladočechů z prosince 1874 je požadavek pozvednutí českého národa postaven na první místo. Za tím účelem hodlali mladočeši usilovat o rozšíření pravomocí samospráv a obranu politických svobod, vydání zákona na ochranu národností, dále též o zřízení (ryze) české univerzity a obecně pozvednutí českého školství, mj. na základě lepšího financování. V zájmu české věci bylo samozřejmě i zavedení všeobecného volebního práva, mladočechy již v 70. letech požadovaného, neboť Češi patřili obecně k méně majetným vrstvám obyvatelstva.⁴¹⁹

Program z roku 1887 považoval za důležité pro rozvoj národa pozvednutí českého školství, a to jak investicemi do něj, tak i bojem za co největší nezávislost pedagogů. S národním programem spojil taktéž sociální program, neboť ve středních a chudších vrstvách českého obyvatelstva spatřoval zásadní a nedoceněný přínos pro blaho celého státu.⁴²⁰ Rezoluce pro volby do zemského sněmu z roku 1889 výslovně zmiňuje boj za zrovnoprávnění češtiny s němčinou.⁴²¹

Právě akcentace národního programu umožnila mladočechům roku 1890 již natrvalo upozadit své tradiční rivaly. Prohlášení z 20. února 1890 sice ujišťuje, že mladočechům jde též o trvalý klid a mír mezi oběma národy v zemi, ovšem podle nich „porady vídeňské k tomuto cíli ani nesměřovaly“. Dle prohlášení ve skutečnosti punktace potvrzují nadvládu Němců, neboť vnitřním úředním jazykem bude nadále němčina, a to i v českých okresech, zatímco v německých okresech českých zemí bude Čech „odkázán na tlumočnicka, jako každý cizinec“. V opravách volebního systému viděli mladočeši zvýhodnění Němců, nikoliv Čechů, ve vytvoření kurií s právem veta znemožnění budoucího prosazení jakýchkoliv národních požadavků, a v paritním rozdělení vlivu ve vysokých zemských orgánech zase nespravedlnost, neboť poměr českého a německého obyvatelstva v českých zemích byla 3:2, nikoliv 1:1.⁴²² Nutno podotknout, že některé mladočeské výtky byly poněkud demagogické - např. ve fundamentálkách se ve skutečnosti nerozhodlo podrobně o úředních jazycích, obě strany pouze přislíbily ochotu o nich v budoucnu dále jednat.⁴²³

⁴¹⁹ CIBULKA, P., *Politické programy českých národních stran*, str. 213-215.

⁴²⁰ Tamtéž, str. 272-274.

⁴²¹ Tamtéž, str. 284-288.

⁴²² Tamtéž, str. 306-313.

⁴²³ Viz podkapitulu 4.2.3.

Národnostní zájmy hájili mladočeši až do konce své existence, nacházíme je např. v již citovaném programu z roku 1907, v němž se opakuje požadavek jazykové rovnoprávnosti a povinnosti úředníků umět oba zemské jazyky.⁴²⁴ Otázka jazykové legislativy však byla natolik konfliktní, že mladočeši neměli, vzdor poměrně příznivému postoji některých vlád, šanci své požadavky prosadit.⁴²⁵ Při zavádění všeobecného volebního práva mladočeši usilovali o to, aby nově vzniklé volební okresy co nejvíc zvýhodňovaly české obyvatelstvo.⁴²⁶ Národnostní program mladočechů za světové války je v podstatě možné ztotožnit s jejich bojem za samostatný český stát, proto si dovoluji odkázat v této věci na podkapitulu 2.3.

Nakonec pokud jde o dobově rozšířený antisemitismus, v mladočeských oficiálních programech ho nenalzáme (na rozdíl třeba od národních socialistů, o nichž bude řeč dále), u členů však trpěn byl⁴²⁷, židovství bylo např. spojováno se sociální demokracií pro její vlašný vztah k nacionalismu.⁴²⁸

4.4 Československá sociálně demokratická strana dělnická

O národním programu rakouské a české sociální demokracie částečně pojednávala již podkapitola 2.4, neboť toto téma nebylo dost dobře možné oddělit od postoje sociální demokracie ke státnímu právu. Na tomto místě je vhodné zdůraznit, že zásada práva na sebeurčení národů byla do neudörflského programu přidána právě na návrh českých účastníků sjezdu.⁴²⁹ V břevnovském programu prohlašuje česká sociální demokracie, že uznává mezinárodní charakter boje za osvobození pracujícího lidu, ale *„nežli se sloučení pracujícího lidu bez rozdílu národnosti a náboženství provede, musí být každá strana dle národnosti zorganizována“*.⁴³⁰

Pro údajně protinárodní charakter byla sociální demokracie kritizována řadou konkurenčních politických proudů, ať to byli mladočeši⁴³¹, národní socialisté⁴³² či

⁴²⁴ Národní strana svobodomyšlná, *Program Národní strany svobodomyšlné*, str. 47-70.

⁴²⁵ Viz podkapitulu 1.4.3 a úvod k této kapitole.

⁴²⁶ VALENTA, A., *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*, str. 162-163. Lze odkázat též na vzpomínky samotného K. Kramáře: KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III., str. 732-742.

⁴²⁷ VALENTA, A., *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1918*, str. 185.

⁴²⁸ VÁVRA, J., *Československá sociální demokracie a pátá volební kurie*, str. 79.

⁴²⁹ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, str. 216.

⁴³⁰ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 21.

⁴³¹ VÁVRA, J., *Československá sociální demokracie a pátá volební kurie*, str. 79. Popř. v pamětech K. Kramáře: KRAMÁŘ, K.; TOBOLKA, Z., *Česká politika*, díl III, str. DOPLNIT!!!

⁴³² HARNA, J., *Politické programy českého národního socialismu*, str. 33-35.

radikální státoprávníci.⁴³³ Byly to zřejmě právě útoky konkurenčních stran, které vedly nejen české sociální demokraty po roce 1897, kdy byla zavedena pátá volební kurie a politické strany soupeřily o množství nových voličů z dělnických a rolnických vrstev, k většímu zájmu o národní otázku. VI. sjezd Sociálně demokratické strany v Rakousku přijal roku 1897 program národnostní federalizace Rakouska.⁴³⁴ Tomu odpovídaly rezoluce III. sjezdu ČSSDSD z roku 1898, které vyzývaly k tomu, aby čeští sociální demokraté propagovali mezi veřejností stranický postoj k národnímu sebeurčení, národní rovnoprávnosti a samosprávě.⁴³⁵ Program národnostní federace potvrdil VII. sjezd celorakouské strany v roce 1899, když proklamoval, že udržováním národnostních konfliktů upevňují vládnoucí třídy ve státě svoje postavení, neboť brání tomu, aby se dělnictvo věnovalo svým skutečným zájmům.⁴³⁶ Roku 1902 odsoudil V. sjezd ČSSDSD Koerberův návrh jazykové reformy s tím, že potvrzení němčiny jako vnitřního jazyka úřadů je nepřijatelný.⁴³⁷

Roku 1909 přijal IX. sjezd ČSSDSD vůbec nejobsáhlejší národnostně-jazykový program, jehož autorem byl B. Šmeral. Šmeralův program silně spojoval národnostní otázky, jak bylo u sociálních demokratů zvykem, s otázkami ekonomickými. Národnostní politika sociální demokracie má dle Šmerala sledovat dva hlavní cíle: zpřístupnění národní kultury všem členům národa a rovnoprávnost všech národů. Pokud jde o první cíl, „plnosti národní kultury“ nemůže být dosaženo v kapitalistickém státě, neboť v něm je podstatná část národa z účasti na kultuře fakticky vyloučena – proto pouze svržením kapitalistické nadvlády bude možné tohoto cíle dosáhnout. Nespravedlivá dualistická ústava plně vyhovuje německé a maďarské nacionální buržoazii, kterou tato stále posiluje.⁴³⁸ Program se do značné míry věnoval projektu národnostní federace, o níž už byla řeč v podkapitole 2.4. Kromě toho požadoval hospodářský rozvoj, který umožní rozvoj národní a kulturní. Za krátkodobější cíle si stanovil prosazení všeobecného volebního práva do zemského sněmu a obecních

⁴³³ VÁVRA, J., *Československá sociální demokracie a pátá volební kurie*, str. 81.

⁴³⁴ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 45-46.

⁴³⁵ Tamtéž, str. 47.

⁴³⁶ Tamtéž, str. 50-51.

⁴³⁷ Tamtéž, str. 60.

⁴³⁸ Tomuto stanovisku by bylo možné namítnout, že u Maďarů zdaleka nebyla buržoazie tak významnou složkou, jako u Němců. Uhry byly málo urbanizované a jejich hospodářství bylo orientované na zemědělství. Srovnej: RUMPLER, H.; URBANITSCH, P., *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*, Band IX, 2. Teil, str. 208-209.

výborů, což opět pomůže prosazování českých národnostních požadavků, a dále zřízení české školy ve Vídni. Právo vzdělávat se ve vlastním jazyce považoval Šmeral za „*naprosté existenční minimum každého národa*“.⁴³⁹

Nicméně určitý příklon k národnostní politice, ač umírněné, se setkal s nesouhlasnou odezvou části členů sociální demokracie, zejména na Kladensku, Brněnsku a Ostravsku, kteří sveřepě trvali na zásadovém internacionalismu a odmítání nacionalismu.⁴⁴⁰ Tito tzv. centralisté z ČSSDSD na protest proti Šmeralovu programu vystoupili a založili novou stranu, Českou sociálně demokratickou stranu dělnickou v Rakousku. Její program z května 1911 obvinil ČSSDSD z přeceňování národní otázky, v čemž spatřovali centralisté ustupování „nacionalistické demagogii“. Nacionalismus označili za konstrukt vládnoucí třídy, sloužící k upevňování její moci. Národnostní boj podle nich nebyl součástí sociálního boje, ale jeho oddalováním a zastíráním; případné jazykové a kulturní požadavky je dle centralistů možné dobýt až po převzetí politické moci proletariátem.⁴⁴¹

Po začátku Velké války zdůrazňovaly sociálnědemokratické programové dokumenty zásadní význam této události pro český národ.⁴⁴² Celkově je opět postoj sociální demokracie k národnostním otázkám za války neoddělitelná od jejich postojů k budoucnosti Rakouska po válce, které jsou popsány v podkapitole 2.4.

4.5 Agrární strana

Národnostní požadavky byly součástí i agrárnických programů, které byly specifické tím, že češství spojovaly se zemědělstvím (selský stav byl dle agrárníků srdcem národa). První program z roku 1903 proti sobě postavil údajně mírumilovné, spravedlnost milující češství a násilné, voluntaristické němectví. Němce agrárníky vinili z rozložení původní české rodové společnosti a jejího nahrazení utlačovatelským feudalismem, stejně tak jako „německý lžiliberalismus“ z poškozování zájmů českého rolnictva. Obdobně jako jiné strany žádali agrárníci jazykovou rovnoprávnost a další rozvoj českého národa. V národním zájmu také měla být provedena volební reforma. Jako podmínku národního rozvoje jmenovali agrárníci hospodářskou samostatnost a

⁴³⁹ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 69-71.

⁴⁴⁰ TOMEŠ, J., *Z historie české sociální demokracie*, str. 4.

⁴⁴¹ PROKŠ, P., *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické*, str. 74-75.

⁴⁴² Například tamtéž, str. 92.

vzdělávání. Plédovali též za posilování národního kulturního života „zezdola“ (agrární program byl místy spíše apelem na spoluobčany než představením toho, čeho chtějí agrárníci v politice dosáhnout). Národnostní menšiny pak měly mít možnost vést „nerušený život“, měly požívat ochrany a mít zaručené zastoupení.⁴⁴³

4.6 Katolické strany

Stejně jako ostatní české strany se jak křesťanští sociálové, tak křesťanští národovci hlásili k českému národu a požadovali rovnoprávnost národů.⁴⁴⁴ Nejeví se ale, že by národní věc hrála v katolických programech prim: dominuje obrana zájmu církve a sociální požadavky, otázky národnosti spíše stojí v pozadí (podobně jako u sociálních demokratů) a dosti splývají se státním právem (na rozdíl od nich). Rovněž o poměru k Němcům se mnoho v programech nemluví, výjimkou je např. provolání moravských katolíků k zemským volbám roku 1902, v němž se prohlašuje: „*Smíru národnostního na Moravě si přejeme, ale smíru opravdového a upřímného, jemuž však nemůžeme obětovat nic ze svých historických, politických a národnostních práv.*“⁴⁴⁵ Trochu více se národními otázkami zaobírají dokumenty satelitních organizací, např. programové zásady Sdružení katolických zemědělců v Království českém odmítá „*německé násilnictví v jakékoliv formě*“.⁴⁴⁶

Zatímco v česko-německém sporu byli katolíci zjevně mnohem zdrženlivější, než třeba národní socialisté, k Židům chovali fanatickou nenávisť. Vrbův program z roku 1897 obsahuje požadavky, které silně připomínají norimberské zákony nacistického Německa (rozdíl byl ovšem v tom, že nacistický antisemitismus byl rasového rázu, kdežto ten katolický náboženského rázu, o čemž svědčí „*velkorysý*“ křesťanskosociální svolení k tomu, aby byly děti pokřtěného žida považovány za rovnoprávné křesťany). Dle křesťanských sociálů by židé neměli zaměstnávat křesťany a v židovské domácnosti by neměly být křesťanské služby a kojné, židovské obchody a noviny by měly být viditelně označeny, všichni židé by museli mít jasně židovská jména a nesměli by je měnit, židovští advokáti by měli zastupovat jenom židy, židovští bankéři by se nesměli podílet na státních úvěrech. Kuplířství považovali křesťanští sociálové za výlučně židovský fenomén a měl být trestán smrtí. Obecně měla vláda

⁴⁴³ HARNA, J., LACINA, V., *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*, str. 45-61.

⁴⁴⁴ MAREK, P., *Politické programy českého politického katolicismu*, str. 41, 49, 76 ad.

⁴⁴⁵ Tamtéž, str. 97.

⁴⁴⁶ Tamtéž, str. 101.

zakázat židům stěhování do Rakouska-Uherska a u těch stávajících usilovat o to, aby odešli.⁴⁴⁷ Ač byl antisemitismus v Evropě na konci 19. století značně rozšířený a projevoval se i u jiných českých stran, než u křesťansko-sociální, takto otevřené výzvy k segregaci a perzekuci nikde jinde nenalzáme.⁴⁴⁸

4.7 Česká strana národně-sociální

Jak je patrné z jejího názvu a z důvodů jejího vzniku, nacionalismus byl zcela zásadní složkou národně-socialistického programu. Už v dokumentu z ustavující schůze prohlásili národní socialisté, že jim jde o blaho **českého** dělníka, že rozeštvávání jednotlivých tříd proti sobě škodí národu.⁴⁴⁹ Klofáčův program z roku 1898 prohlásil, že národní socialisté budou usilovat o úplnou rovnost s Němci a o co největší rozvoj českého národa (dále byl program zcenzurován, takže zřejmě nejradikálnější národnostní požadavky se nedochovaly). Zároveň ovšem uznávali práva menšin, která měla mít ve všech zastupitelských sborech právo veta proti „*brutálnímu zmajorisování a proti destruktivním útokům na jejich existenční podmínky*“.⁴⁵⁰

Národní orientaci strany vysvětluje článek Václava Klofáče „Proč jsme národními socialisty?“ z roku 1900. Dle Klofáče se národní socialisté rozešli ideově se sociální demokracií proto, že se „*vlivem židovsko-německého vedení stala beranem ve službách židovsko-německé politiky a postavila se s dětinskou umíněností proti všemu, co jakkoliv posíliti by mělo českou věc*“. Národní socialisté se naproti tomu hodlali inspirovat levicovými národoveckými proudy v Německu, Polsku, Finsku a jinde dokázat, že „*dělník může být výborným socialistou, aniž by při tom zradil českou věc*“. Národ vnímal Klofáč jako jedno z třetice přirozených společenství rodina-národalidstvo. Identifikaci s ním považoval za podmínku, nikoliv opak mezinárodnosti. Tvrdil, že národovectví nespočívá v nenávisti k jiným národům, a že „*poctivý Němec je nám právě tak milý, jako poctivý Čech, a jistě milejší, než nepoctivý Čech*“. Národní a sociální boj se podle Klofáče doplňují, např. je nutné pomoci cel bránit domácí výrobu před zahraniční konkurencí.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Tamtéž, str. 66-67.

⁴⁴⁸ Srovnej např. s podkapitolami 4.3, 4.7.

⁴⁴⁹ HARNA, J., *Politické programy českého národního socialismu*, str. 33-34.

⁴⁵⁰ Tamtéž, str. 36-39.

⁴⁵¹ Tamtéž, str. 49-53

V Chocově programu z roku 1902 stály národní požadavky na prvním místě. Jeho cílem byla rovnoprávnost národů, „zákonná a skutečná“ rovnoprávnost češtiny s němčinou (tedy mj. aby všechny úřady používaly oba jazyky a aby všichni úředníci oba uměli, ve Slezsku ještě k tomu polštinu). Též školy se měly vyprostit ze svého nečeského ducha a zrušit povinnou výuku němčiny. Vysoké školy měly být „tvrzí“ národní kultury, nikoliv „přípravnou pro nepřátelské potřeby vlády“; národní socialisté usilovali také o českou univerzitu na Moravě.⁴⁵²

U národních socialistů se poměrně silně objevoval antisemitismus. Již zmíněno bylo Klofáčovo obvinění sociální demokracie z toho, že slouží židovsko-německým zájmům. V témže dokumentu sice prohlašuje, že „*netřeba nenáviděti židů*“, zároveň je ovšem demonizuje: židé jsou z povahy individualisté, sobci, nacionalisté, nemohou být pravými socialisty, jako nejsou „*tesaři, horníky, zedníky*“. Špatné vlastnosti mají dle Klofáče židé v krvi, a „*výnimky nedokazují, že je pochybené celé pravidlo*“. Národní socialisté prý „*ctí přirozeně i v židovi člověka, ale nikdy neuvěří, že jedná se mu poctivě o socialismus*“. To je také důvod, proč židy ovládaná sociální demokracie ve skutečnosti socialismus neprosazuje.⁴⁵³

4.8 Pokrokové a státoprávní strany

Jednotlivé pokrokářské frakce se lišily v pohledu na české státní právo⁴⁵⁴, ale národnostní práva uznávaly všechny. **Strana pokrokových socialistů** ve svém programu z roku 1896 vyhlásila, že jejím cílem je „*samosprávný a svobodný rozvoj našeho národního organismu v každém směru života lidského*“. Národní otázku pojímala za součást sociální.⁴⁵⁵ Program **České strany radikálně pokrokové** z roku 1897 prohlásil, že štěstí jednotlivce lze dosahovat pouze v rámci „*přirozeného svazku zvaného národ*“. Požadoval národní rovnoprávnost se zaručením práv menšin. Samostatnost národa spojoval s autonomií českých zemí a s federalismem (viz podkapitolu 2.8). Vyzýval k pěstování styků „*se všemi podobnými stranami ostatních národností v Rakousku, zejména slovanských*“. Pokud jde o Židy, radikální státoprávníci prohlásili, že jejich strana „*nezaujímá v otázce židovské zásadního antisemitismu*“, avšak české Židy kritizovala za jejich smýšlení (toto však není blíže popsáno) a vyzývá

⁴⁵² Tamtéž, str. 62-68.

⁴⁵³ Tamtéž, str. 58-59.

⁴⁵⁴ Viz podkapitolu 2.8.

⁴⁵⁵ HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické program českých „pokrokových“ stran*, str. 45, 48.

je, aby se přičinili o to, aby Češi neměli k antisemitismu důvod. Čechy naopak nabádali, aby svou podnikavostí překonali ekonomickou závislost na Židech.⁴⁵⁶ Nutno říci, že toto na svou dobu umírněné stanovisko vedení strany neměla její jistá část, která k antisemitismu tíhla – tato také požadovala integraci ČSRP se značně antisemitskou ČSNS.⁴⁵⁷ Nejsilněji národní zabarvení měla **Česká strana státoprávní**. V podstatě všechny části jejího programu byly provázané s národnostními požadavky a byly od nich odvozené – např. hospodářská politika měla směřovat k ekonomické soběstačnosti českého národa, školská k jeho rozvoji, samosprávná k prosazování národních požadavků a k politické výchově pro budoucí český stát atp.. Rozvoj českého národa chtěli státoprávníci nejen v českých zemích, ale i mimo ně. Český jazyk měl být v českých zemích na prvním místě, Němcům měla být zajištěna menšinová práva, ale výměnou za menšinová práva pro Čechy v německých oblastech. Státoprávníci chtěli pěstovat co nejužší styky s ostatními slovanskými národy a očekávali příchod „rozhodného zápasu mezi Němectvem a Slovanstvem“.⁴⁵⁸ ČSSt byla také z trojice pokrokařských stran nejvíce tíhla k antisemitismu, zdůrazňovala národní sebeobranu proti Němcům a Židům, odpor k Židům se u ní vystupňoval za hilsneriády.⁴⁵⁹ **Strana státoprávně pokroková** pak opakovala národnostní požadavky svých dvou předchůdkyň a formulovala některé nové, např. aby čeština byla s němčinou rovnocenná i v armádě.⁴⁶⁰ Za první světové války protestovala proti protičeské politice rakouské vlády⁴⁶¹ a jako jedna z prvních začala usilovat o samostatný český stát.⁴⁶²

4.9 Realisté

Národní složka nechyběla ani v realistickém programu, realisté zejména chtěli větší míru národní samosprávy. Snažili se však (zejména Masaryk) dívat na národnostní spory v Rakousku pokud možno objektivně a projevovali ochotu uznat oprávněné požadavky i jiných národností. Proto například realisté nepožadovali, jako třeba mladočeši, národní socialisté nebo některé pokrokové formace⁴⁶³, aby všechny úřady v českých zemích byly dvojjazyčné, tedy aby i úředníci v německých provinciích

⁴⁵⁶ Tamtéž, str. 49-59.

⁴⁵⁷ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 325-326.

⁴⁵⁸ HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 77-85

⁴⁵⁹ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 330-331.

⁴⁶⁰ HARNA, J.; KUČERA, M., *Politické programy českých „pokrokových“ stran*, str. 94-109.

⁴⁶¹ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 336.

⁴⁶² Viz podkapitulu 2.8.

⁴⁶³ Viz příslušné podkapitoly výše.

museli úřadovat i česky, neboť realisté nepovažovali za nutné, aby se Němci v českých zemích museli přizpůsobovat Čechům (a samozřejmě *vice versa*).⁴⁶⁴ Takový postoj byl výsledkem i toho, že realisté upřednostňovali přirozená práva národů před státním právem, tedy vycházeli spíše z aktuálních etnických než historických zemských hranic.⁴⁶⁵ Masaryk považoval národ za přirozený celek a domníval se, že národy mají svá určitá specifika mravní, náboženská i intelektuální. Stejně jako vše ostatní poměřoval Masaryk národní cítění s mravností, proto chtěl, aby láska k národu byla pozitivní, aby byla založena na práci pro národ, a nikoliv na vymezování se vůči jiným národům, či dokonce nenávisti vůči nim. Masaryk též trval na rovnocennosti a rovnoprávnosti všech národů.⁴⁶⁶

Lidovecký program z roku 1900 byl v národnostní oblasti založen na prohlášení, že český národ má právo na existenci, na svůj jazyk, na svoji kulturu, samostatnost a nezávislost. Možnost realizace českého národního programu, ale i příležitost pro mírové soužití národů, spatřovali především v rozšíření pravomocí samospráv. Místní úřady i školy měly být přizpůsobeny požadavkům místního obyvatelstva (proto také realisté odmítali unifikující dvojjazyčnost). Program výslovně prohlásil, že realisté souhlasí s faktickým rozdělením českých zemí na národnostní části, ale neviděl v tom jejich rozbíjení, nýbrž „*možnost pravé, organické součinnosti*“. Správní obvody („zeměpanské, samosprávní i jiné veřejné“) se měly dle výsledků sčítání lidu rozdělit na jednojazyčné a smíšené, ve smíšených by úředníci museli být dvojjazyční, v jednojazyčných nikoliv, ale i v jednojazyčných obvodech (program užívá termín obvody místo okresy) by měly úřady a soudy povinnost navenek komunikovat s občany jejich jazykem (je tedy zřejmé, že by se podobně jako dnes užívalo služeb překladatelů a tlumočnicků). Vnitřní jazyk by se ve dvojjazyčných obvodech určoval vždy jazykem podání, v jednojazyčných by se obecně používal většinový jazyk. Obdobná pravidla měla platit pro kraje, které by se též rozdělily podle převažující národnosti a pro potřeby té menšinové by se na úřadech a soudech zřizovala menšinová oddělení, resp. senáty. Pokud by jeden úřad komunikoval s jiným, byla by každá zpráva vypravena v jazyce adresáta, ovšem české zemské úřady by komunikovaly s centrálními česky, a čeština by

⁴⁶⁴ MALÍŘ, J.; MAREK, P., *Politické strany*, díl I, str. 377-378.

⁴⁶⁵ Srovnej s podkapitolou 2.9.

⁴⁶⁶ MASARYK, T. G., *Ideály humanitní...*, 67-84

se stala jedním z oficiálních jazyků říše.⁴⁶⁷ Kromě jazykové reformy realisté kladli důraz na školskou a kulturní politiku, které měly přispět k povznesení národa.⁴⁶⁸

Program z roku 1905 především kritizuje údajnou redukci mladočeské národnostní politiky na jazykovou otázku. To prý postačovalo v době národního obrození, ale ne v současnosti. Mladočeši svým postupem způsobili dle realistů více škody než užitku, protože před Badenim byla na úřadech čeština s němčinou prý fakticky téměř rovnoprávná, což mladočeská politika zmařila. Realisté považovali za podmínku česko-německého vyrovnání především národně spravedlivý volební systém, a dále vydání zákona na ochranu menšin. Samotné jazykové vyrovnání pak chtěli nadále provést na principu reciprocit (rozdělení českých zemí na územní celky dle dominantního jazyka a zajištění práv menšinovému národu, ne na zásadě přísné dvojjazyčnosti). Dosavadní neúspěchy pokusů o česko-německý smír přičítali německému nacionalismu, ale též konzervativní české politice, z které vzešla nedůvěra německých liberálů k Čechům. Táž česká konzervativní politika pak škodila dle realistů i jiným slovanským národům, jejichž zájmem byla především demokratizace Rakouska. Svůj postoj vůči ostatním slovanským národům nazývali realisté pokrokovým austroslavismem.⁴⁶⁹

Realisté také důrazně odmítali antisemitismus. Sice připouštěli, že u Židů se obecně projevuje určitý negativní vztah k jiným národům a jiné neblahé trendy, jako klerikalismus, ale to přičítali jejich dlouhému útlaku a měli za to, že jim svoboda nabytá po roce 1848 „vstoupila do hlavy“, ostatně prý stejně jako Čechům. Narovnání vztahu mezi židovským a nežidovským obyvatelstvem považovala strana za úkol mravního vzdělávání na obou stranách.⁴⁷⁰

4.10 Anarchisté

Anarchisté mají obecně k nacionalismu odmítavý postoj, neboť národ vnímají jako mýtus, kterými vládnoucí elity navozují poddanost a poslušnost ke státu.⁴⁷¹ Tento pohled se ovšem nedal zcela přenést do mnohonárodnostního Rakouska, kde český národ se státními strukturami tak silně sepnutý nebyl a byl spíše v nevýhodné, podřadné

⁴⁶⁷ Tamtéž, str. 117-125.

⁴⁶⁸ Tamtéž, str. 129.

⁴⁶⁹ Tamtéž, str. 148-154.

⁴⁷⁰ Tamtéž, str. 141-142.

⁴⁷¹ HEYWOOD, A., *Politické ideologie*, str. 165.

pozici. Postoje českých anarchistů k národů tak byly, jak uvidíme, ne zcela ujasněné a měnily se.

Tak například v Programu Československé mezinárodní omladiny z roku 1891 se hovoří o tom, že omladináři uznávají práva všech národností a jazyků a že jsou proti každému národnostnímu útlaku.⁴⁷² Manifest anarchistů českých z roku 1896 se národním otázkám nevěnuje, pouze prohlašuje, že se jeho autoři staví proti všem privilegiím, i národnosti, a že anarchisté musí na osvobození lidstva pracovat bez ohledu na státní či národní hranice.⁴⁷³ K. Hlaváček se v článku pro Moderní revue z roku 1896 vysmívá a nazývá ho „mocným činitelem zchytralých vlasteneckých taškářů, mocným prostředkem ve cvičených ústech vlasteneckého advokáta, jenž si nahání poslanecký mandát a klientelu zároveň, mocným zdrojem popularity vlasteneckého básníka, jenž dal své ušlechtilé metafory do služeb národního nadšení, mocným prostředkem k zbohatnutí zchytralého agenta továren na národní sirky a mýdlo, rovněž jako zbohatlého sládky, nestačícího ani vařit vlastenecké pivo pro své nadšené národní konzumenty“. Hlaváček odmítal dělení lidí dle národa, neboť „duše je jen jediná a ta se nedá dělit na stáda a ovčince.“⁴⁷⁴ S. K. Neumann formuloval v roce 1899 v článku pro Nový kult myšlenku, že český nacionalismus může být v budoucnu stejně utlačitelský, jako je nyní maďarský či ruský (ve vztahu k Polákům), a glosoval, že kdyby se všichni národní šovinisté navzájem „rozvěsili pomalu po lucernách“, teprve by zavládl národnostní smír.⁴⁷⁵ V pozdějším (1907) článku Neumann svoje stanovisko trochu zjemnil či upřesnil. Rozlišoval dva typy vlastenectví: „oficiální“, což je „souhrn vlasteneckých frází, jimiž se maskuje politický teror, hospodářská nespravedlnost, kulturní slabost“ a které slouží panujícím vrstvám, a potom „tichý, důstojný patriotismus“, který „stojí nad zájmy tříd, stavů a stran“ a vyznačuje se pocitem příslušnosti „k národnímu kmeni, s nímž má člověk společnou řeč, jehož údem jest a jako pracovník spolučinitelem jeho kultury“. Tento druh vlastenectví je dle Neumanna neagresivní, tolerantní, respektuje jinou národnost druhého a nikdy by se nesnížil k tomu, aby pro ni druhého utiskoval.⁴⁷⁶

⁴⁷² TOMEK, V., *Český anarchismus 1890-1925*, str. 104.

⁴⁷³ Tamtéž, str. 189.

⁴⁷⁴ Tamtéž, str. 192-196.

⁴⁷⁵ Tamtéž, str. 276-280.

⁴⁷⁶ Tamtéž, str. 533-534.

Návrh programu Strany českých anarchistů-komunistů z roku 1914 obsahoval požadavek politické i hospodářské svobody národa, odmítal však český stát a to, aby si Češi přivlastňovali půdu, „*kteřá snad kdysi českou byla, ale kterou dnes mají v držení jiní národové*“.⁴⁷⁷ Zařazení národnostního programu vyvolalo negativní odezvu u části anarchistů, kteří důsledně trvali na odmítání jakékoliv identifikace s národem; článek, jehož autorem je M. Kácha, to odsuzuje jako napodobování „měšťáckých a socialistických stran“.⁴⁷⁸

Nakonec zmiňme opět S. K. Neumanna, tentokrát v článku z roku 1918, v němž se Neumann vyjadřuje k zásadě sebeurčení národů. Dle Neumanna tato zásada neznamena vítězství, ale porážku nacionalismu, vítězství internacionalismu. Dosažení svobody národů, které, jak Neumann doufal, povede k míru a solidaritě mezi národy, znamenalo dle něho „*odvaliti nesmírný balvan z cesty socialismu a vyraziti hlavní zbraň z ruky nacionalismu*“.⁴⁷⁹ Tento určitý odklon od teorie anarchismu i od vlastních dřívějších názorů ukazuje, že anarchisté stejně jako všechny ostatní politické směry museli přizpůsobovat svůj program aktuální potřebě; odmítnout v roce 1918 zásadu sebeurčení národů, která umožnila vznik Československé republiky, by se samozřejmě jevilo jako nesmyslné.

⁴⁷⁷ Tamtéž, str. 628-630.

⁴⁷⁸ Tamtéž, str. 645.

⁴⁷⁹ Tamtéž, str. 661-665.

Závěr

Časový odstup téměř sta let od konce první světové války nám dnes již umožňuje hodnotit činnost české politické reprezentace s emociálním odstupem a se znalostí dalšího dějinného vývoje, především vzniku Československé republiky, jejích předností a slabostí a jejího rozbití nejagresivnější formou nacionalismu. Zároveň ale tento časový odstup přináší nebezpečí opomenutí historického kontextu, v němž čeští politici působili – právě proto autor práce věnoval takovou pozornost výkladu o obecně historickém vývoji.

České politice 19. století dominovaly podobné ideologické trendy, jako tomu bylo u jiných národů Evropy, zejména střední. Prvním z nich byl liberalismus – na požadavcích občanských práv a omezenosti státní moci se shodovala celá česká reprezentace, snad až na její pravý okraj v podobě katolických stran. Z této svobodomyšlné tradice české politiky ideově čerpáme, zejména prostřednictvím první československé republiky (její zakladatele formovala česká politika v habsburské říši), dodnes. Složitější je hodnocení druhého převažujícího trendu, totiž nacionalismu – nějaký národní program měly opět snad všechny strany, sporné je to jen u anarchistů. Čechům ani nic jiného nezbylo, protože dosti rozšířený německý nacionalismus usiloval o cíle, které by národnostní práva českého obyvatelstva více či méně omezily; pokud si chtěli Češi zachovat svůj jazyk a svoji kulturu, museli se organizovat obdobně jako Němci. Je obtížné určit, kde končil nacionalismus defenzivní, liberální, a kde začínal ofenzivní, potencionálně utlačitelský (vzpomeňme si na rozlišení S. K. Neumanna). V programech českých politických stran jsme často četli o nutnosti dorozumění s Němci – byl krach těchto snah čistě vinou německé strany, nebo bychom měli její část hledat i na české? Nebyl například požadavek některých českých programů, aby i čistě německé oblasti (například Chebsko, které dříve nepatřilo ani do českých zemí) byly přísně dvojjazyčné, přehnaný? Je zřejmé, že pokud Češi i Němci nárokovali celé české země a trvali na jejich nedělitelnosti, nemohl národnostní spor skončit smírem. To si zjevně uvědomovali ti politici a politické strany (Palacký v roce 1849, později sociální demokraté, pokrokaři či realisté), kteří spíše než na historické zemské hranice kladli důraz na skutečné etnické hranice. Někteří čeští politici ostatně navrhovali roku 1918, aby Československo učinilo územní ústupky Německu, a to mimo jiné s prozíravou předpovědí, že Němci budou v československém státě tvořit nepohodlnou, odbojnou

menšinu.⁴⁸⁰ Třetí možnost, navrhovaná austromarxisty, byla vůbec národní stát(y) v promíšené střední Evropě nevytvářet a raději na půdorysu Rakouska vybudovat snesitelný mnohonárodnostní celek. S takovým řešením, které by „předběhlo dobu“ (evropská integrace) a možná by zabránilo vzniku druhé světové války, osobně sympatizují nejvíc, ale zároveň si uvědomují, že překážkou pro ně byl zejména německý a maďarský nacionalismus.

Určité specifikum českého národovectví spočívalo v tom, že bylo spojováno s českým státním právem – konceptem spíše konzervativním než liberálním, neboť dávalo přednost historické kontinuitě před přirozeným právem (česká politická reprezentace se ovšem tyto dva přístupy snažila kombinovat). Specifikem bylo i proto, že ne všechny evropské národy mohly v 19. století takovou argumentaci používat, neboť se nemohly opírat o historické státní celky (to byl příklad pobaltských národů, Slovinců či Slováků, pokud nebereme vážně pokusy interpretovat Velkou Moravu jako první slovenský stát⁴⁸¹). Do roku 1914 státoprávní strategie nebyla korunována úspěchem a neobešla se bez kritiky z liberálních a socialistických pozic. Tak např. E. Grégr upozadil právní stav za praktickou potřebou, když prohlásil, že toto „*bez patřičné moci, která by mu dovedla zjednatí platnosti, nestojí ani za fajfku tabáku.*“ Pro sociální demokraty bylo státní právo rovnou souborem zvetšelých listin. Idea státního práva pak také byla důvodem, proč z výše nastíněných možností, jak vymezit území českého (československého) státu, byla zvolena možnost respektovat v zásadě historické hranice českých zemí – Československá republika tak nebyla chápána jako pouhý výsledek Wilsonovy zásady sebeurčení národů, ale jako obnovení někdejšího českého státu.

Nakonec několik slov k úkazu, který je více i méně poučenými hodnotiteli české politiky v druhé polovině 19. století nejčastěji zdůrazňován: k relativní loajalitě většiny české reprezentace k Vídni. Do roku 1914 téměř nebyla zpochybňována budoucnost českého národa v Rakousku. Zatímco Maďaři se neváhali proti Habsburkům vojensky bouřit a požadovat i úplnou samostatnost, české požadavky nepřekračovaly do roku 1914 až na výjimky rakouský rámec. Tento fakt někdy vede k dnes vcelku populární glorifikaci starého Rakouska a představě, že Češi byli vlastně s říší spokojeni a vznik

⁴⁸⁰ KŘEN, J., *Dvě století střední Evropy*, str. 399.

⁴⁸¹ Viz např.: iDnes.cz, *Svatopluk byl slovenský král, břímal Fico při odhalení sochy v Bratislavě* [on-line].

samostatného státu byl výsledkem jakéhosi válečného poblouznění Masarykem a Benešem. To je dle mého názoru omyl. Češi se v roce 1848 ani 1867 nebouřili, protože měli co ztratit – Palackého analýza překerní české pozice mezi Německem a Ruskem je právem proslulá. Jak ale zdůraznil Masaryk, to, co Palacký na Rakousku oceňoval, totiž především to, že nebylo státem jednoho národa, se postupně vytrácelo, jak se na vrcholná místa dostávali němečtí nacionalisté (František Ferdinand d'Este, K. v. Hötzen Dorf ad.) a jak se alespoň částečně liberální režim měnil opět v autoritářský. Rakousko bylo v dané podobě (monarchie s velkou rolí katolické církve) v druhé polovině 19. století vzdor určité modernizaci anachronismem. Doba dospěla ke státům liberálním, sekularizovaným a republikánským – právě nedokonalé občanské svobody a propojenost trůnu s oltářem byly častým terčem kritiky politických programů českých stran (proti monarchistické formě se odvážil protestovat málokdo).

Politické programy českých stran tak či onak nebyly nelogické. Vyplývaly z potřeb dané doby a poskytly dalšímu českému politickému životu solidní základ. Jak předpovídala Česká strana státoprávní, alespoň omezenou možností podílet se na veřejných věcech byli Češi vychováni ke správě svých věcí v budoucím státě. Pokud se naši předci v některých ohledech mýlili, bylo to proto, že mýlit se je lidské – budoucnost ukáže, v čem se mýlí čeští státníci dnes. V úvodu této práce jsem vyjádřil přání, aby studium českých dějin v období let 1848-1918 vedlo k poučení pro dnešek. S poukazem na výše uvedené doufám, že diplomová práce k tomuto cíli přispěla.

Seznam použitých zdrojů

- ČAPEK, Karel. *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha: Fr. Borový a Čin, 1947.
- Český statistický úřad. *Sčítání lidu, domů a bytů 2001: Hlavní město Praha*. Informace o regionech, městech a obcích. Praha: prosinec 2003.
- CIBULKA, Pavel. *Politické programy českých národních stran*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2000. Edice politických programů. ISBN 80-7286-020-8.
- DRASLER, Jaroslav. *Masarykova abeceda*. V Melanrichu 1. vydání. Praha: Melantrich, 1990. Edice Vybrané spisy T. G. M. ISBN 80-7023-069-X.
- EFMERTOVÁ, Marcela; SAVICKÝ, Nikolaj. *České země 1848-1918*. Díl 1: Od březnové revoluce do požáru národního divadla. Praha: Nakladatelství Libri, 2009. ISBN 978-80-7277-171-4 (váz.).
- FABINI, Pavel. *Spolupráce národní strany s mladočechy v letech 1897-1907*. Praha: 2012 [cit. 17. května 2016]. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav politologie. Vedoucí práce doc. Mgr. Vratislav Doubek, PhD. Dostupné on-line na: <<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/100633/>>.
- HARNA, Josef. *Politické programy českého národního socialismu*. Praha: Historický ústav AV ČR, 1998. Edice politických programů. ISBN 0-85268-79-5.
- HAŠEK, Jaroslav. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Díl I, II. Vydání 32., v Československém spisovateli 6., ve Slunovratu 2. Praha: Československý spisovatel, 1983.

- HAVLÍČEK BOROVSÝ, Karel. *Křest svatého Vladimíra*. Vydání ve Vyšehradu první. Praha: Vyšehrad, 2015. ISBN 978-80-7429-348-1.
- HOTMAR, Josef. *Zrození republiky 1914-1918*. Brno: Stilus, 2005. ISBN 80-903550-4-8.
- GEORGIEV, Jiří. *Až do těch hrdel a statků?*. Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848. Praha: Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta UK, 2011. ISBN 978-80-7422-074-6 (NLN).
- HARNA, Josef; LACINA, Vlastislav. *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2007. Edice politických programů. ISBN 978-80-7286-113-2 (brož.).
- HAVLASOVÁ, Marie. Vznik, počátky a profil národně sociální strany. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 3, K dějinám politických stran v druhé polovině 19. a začátkem 20. století. Praha: Univerzita Karlova, 1982. Str. 95-115.
- HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. Z angličtiny přeložil Zdeněk Masopust. 4. vydání. Praha: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008. ISBN 978-80-7380-137-3 (váz.)
- HLADKÝ, Ladislav. *Slovinsko*. Edice Stručná historie států. Libri: Praha, 2010. ISBN 978-80-7277-463-0 (brož.).
- iDnes.cz. *Poslanci dostali kapli. Odkaz na křesťanství chce poslankyně protlačit do ústavy*. 19. února 2016 [cit. 24. února 2016]. Dostupné on-line na: <http://zpravy.idnes.cz/poslanci-dostali-modlitebnu-s-krestanskymi-i-zidovskymi-prvky-pwd-/domaci.aspx?c=A160219_104033_domaci_kop>.

- iDnes.cz. *Svatopluk byl král Slováků, hřímal Fico při odhalení sochy v Bratislavě* [on-line]. 7. června 2010 [cit. 31. května 2016]. Dostupné on-line na: <http://zpravy.idnes.cz/svatopluk-byl-kral-slovaku-hrimal-fico-pri-odhaleni-sochy-v-bratislave-1mx-/zahranicni.aspx?c=A100607_103003_zahranicni_aha...>
- KÁRNÍK, Zdeněk. Úvaha na dějinném poslání a nezřídka všedními, proměnlivými i krušnými osudy české sociální demokracie. In: Kolektiv autorů. *Bludné cesty sociální demokracie*. Praha: Prostor, 2005. ISBN 80-7260-136-9.
- KRAMÁŘ, Karel; TOBOLKA, Zdeněk Václav. *Česká politika*. Díl třetí: Dějiny české politiky nové doby. Redigoval Dr. Zd. V. Tobolka. Praha: Nákladem Jana Laichtnera na Král. Vinohradech, 1909.
- KŘEN, Jan. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo, 2005. ISBN 80-7203-612-2 (váz.).
- KUČERA, Karel. Pokus o smír v „národním táboře“ po Palackého smrti. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 3, K dějinám politických stran v druhé polovině 19. a začátkem 20. století. Praha: Univerzita Karlova, 1982. Str. 33-66.
- LOCKE, John. *Dvě pojednání o vládě*. Přeložil a poznámkový aparát napsal univ. prof. dr. Josef Král. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965. Filozofická knihovna
- MALEČKOVÁ, Jitka. The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women's Movement. In: PALETSCHEK, Sylvia; PIETROW-ENNKER, Bianka. *Women's emancipation movements in the nineteenth century: a European perspective*. Stanford: Stanford University Press, 2004. Str. 168-188. ISBN 0-8047-5494-2.

- MALÍŘ, Jiří; MAREK, Pavel a kol. *Politické strany*. Díl I: 1861-1938. Brno: Doplněk, 2005. ISBN 80-7239-178-X.
- MALÝ, Karel. České historické státní právo a státoprávní diskuze ve vídeňské Poslanecké sněmovně. In: JIRÁSKOVÁ, Věra; SUCHÁNEK, Radek. *Pocta Prof. JUDr. Václavu Pavlíčkovi, CSc., k 70. narozeninám*. Praha: Linde, 2004. Str. 44-55. ISBN 8072014870.
- MALÝ, Karel a kol. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. 3. přepracované vydání. Praha: Linde, 2003. ISBN 80-7201-433-1.
- MALÝ, Karel. *Tomáš Garrigue Masaryk a jeho rozchod s rakouskou monarchií* [text přednášky].
- MARX, Karel; ENGELS, Bedřich. Manifest komunistické strany. *Marxist Internet Archive* [on-line]. Nedatováno [cit. 2. května 2016]. Dostupné on-line na: < <https://www.marxists.org/cestina/marx-engels/1848/manifest/>>.
- MASARYK, Tomáš Garrigue. *Ideály humanitní; Problém malého národa; Demokratism v politice*. V Melantrichu 2. vydání. Praha: 1990. Edice Vybrané spisy T. G. M.
- MASARYK, Tomáš Garrigue. Naše nynější krize. In: MASARYK, Tomáš Garrigue. *Česká otázka*. Vydání osmé. Praha, Nakladatelství Svoboda, 1990. Edice politické myšlení.
- MASARYK, Tomáš Garrigue. *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*. Vydání 4. Brno: Doplněk, 1994. ISBN 80-85765-29-2.
- MECKLING, Ingeborg. *Die Aussenpolitik des Grafen Czernin*. München: R. Oldenbourg, 1969.

- MÜLLER, Helmut; KRIEGER, Karl Friedrich; VOLLRATH, Hanna. *Dějiny Německa*. Přeložili František Kubů et al. Praha: Lidové noviny, 1995. ISBN 80-7106-188-3.
- *Národní listy*. Ročník XXXXVII, číslo 151. Praha: 3. června 1907. Dostupné on-line na:
<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/PShowPageDoc.do?id=7359620&picp=&it=0&s=djvu&p_ind=1&x=0&y=0>.
- Národní strana svobodomyšlná. *Program Národní strany svobodomyšlné*. Praha: vlastním nákladem, 1912.
- NOVÁK, Miroslav. Strany a stranické systémy. In. *Úvod do studia politiky*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2011. Str. 548-599. 978-80-7419-052-0 (brož.).
- PALACKÝ, František. *Idea státu Rakouského*. Vydání první. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2002. ISBN 80-244-0506-7.
- PROKŠ, Petr. *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878-1948*. Praha: Historický ústav AV ČR, 1999. Edice politických programů. ISBN 80-85268-88-4 (brož.).
- RAKUŠANOVÁ, Lída. Prezident Klaus a EU jako žalář národů. *Český rozhlas* [on-line]. 23. září 2009 [cit. 24. února 2016]. Dostupné on-line na:
<http://www.rozhlas.cz/komentare/portal/_zprava/636395>.
- RUMPLER, Helmut; URBANITSCH, Peter. *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*. Band IX: Soziale Strukturen. 2. Teil, Kartenband. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010. ISBN 978-3-7001-6721-1 (váz.).

- SLADKOVSKÁ, Eva. Kongresy Svaté aliance. *Historický obzor*, XI.-XII. 1998. Str. 242-249.
- TAYLOR, Alan John Percival. *The Habsburg Monarchy 1809-1918*. First published by Hamish Hamilton, 1948. London: Penguin Books, 1990. ISBN 0-14-013498-0.
- TOMEK, Václav. *Český anarchismus 1890-1925*. Praha: Filosofia, 1996. ISBN 80-7007-080-3.
- TOMEŠ, Josef; MALÍNSKÝ, Jiří. Z historie české sociální demokracie. *Česká strana sociálně demokratická* [on-line]. Nedatováno [cit. 19. dubna 2016]. Dostupné on-line na: <https://www.cssd.cz/data/files/podrobna-historie_1.docx>.
- *Toulky českou minulostí*. 805. schůzka: Češi v Čechách nemají jinou volbu než být Němci, nebo nebýt [on-line]. Praha: Český rozhlas, 28. listopadu 2014 [cit. 26. února 2016]. Dostupné on-line na: <http://www.rozhlas.cz/toulky/vysila_praha/_zprava/805-schuzka-cesi-v-cechach-nemaji-jinou-volbu-nez-byt-nemci-anebo-nebyt—1414424>.
- VALENTA, Aleš. *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1914*. Vydání první. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002. ISBN 80-7041-005-1.
- VÁVRA, Jan. Československá sociální demokracie a pátá volební kurie. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 3, K dějinám politických stran v druhé polovině 19. a začátkem 20. století. Praha: Univerzita Karlova, 1982. Str. 67-94.
- VESELÝ, Zdeněk. *Dějiny českého státu v dokumentech*. Třetí, aktualizované vydání, v Professional Publishing první. Praha: Professional Publishing, 2012. ISBN 978-80-7431-064-5 (váz.).

Shrnutí – Summary – Zusammenfassung

Shrnutí

Diplomová práce Politické programy české reprezentace v druhé polovině 19. století se zabývá programovými dokumenty i praktickou činností českých politických stran, ať už více či méně institucionalizovaných, mezi lety 1848 (březnová revoluce) a 1918 (zánik Rakouska-Uherska). Nejprve poskytuje obecněhistorický úvod (kapitola 1) a následně zkoumá programy politických stran ve třech širokých oblastech, definovaných jako 1) Uspořádání říše, státoprávní otázky (kapitola 2); 2) Ústavnost, občanské svobody a postavení občana (kapitola 3) a 3) Národnostní otázky (kapitola 4). U každé této otázky je shrnut program státoprávní šlechty, národní strany (do roku 1874), resp. staročechů (od tohoto roku), mladočechů, sociálních demokratů, agrárníků, katolických stran, národních socialistů, pokrokářů a státoprávníků, realistů a anarchistů. V závěru se autor pokouší o vlastní charakteristiku zhodnocení činnosti české politické reprezentace, jakož i jejího významu pro vývoj po roce 1918.

Summary

The thesis Political Programmes of the Czech Representation in the Second Halve of the 19th Century focuses on both programme documents and actual work of Czech political parties, whether more or less institutionalized, between the years 1848 (March Revolution) and 1918 (the downfall of Austria-Hungary). At first it summarizes the historical development in the respective period (Chapter 1), next, it analyses programmes of political parties in three broadly defined topics: 1) Organisation of the empire, question of the Czech State Right (Chapter 2); 2) Constitutionalism, civil rights and role of a citizen (Chapter 3) and 3) National matters (Chapter 4). The attitudes about each of these areas of the following political parties are defined: Bohemian nobility, National Party (till 1874) or Old Czechs (since then), Young Czechs, Social Democrats, Agrarians, Catholic parties, National Socialists, Progress parties and parties of the Radical State Right, Realists and Anarchists. For the conclusion, the author of the thesis attempts to characterise and evaluating the Czech political representation, as well as its importance for the development since 1918.

Zusammenfassung

Die Diplomarbeit Politische Programme der tschechischen Repräsentation in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts befasst sich mit sowohl Programmdokumenten, als auch praktischer Tätigkeit der tschechischen politischen Parteien, unabhängig vom Maß ihrer Institutionalisierung, zwischen Jahren 1848 (Märzrevolution) und 1918 (Untergang von Österreich-Ungarn). Zuerst leistet die Arbeit die historische Einleitung (Kapitel 1) und nachfolgend untersucht sie die einzelnen Programmen in drei breiten Bereichen: 1) Anordnung des Reiches und tschechisches Staatsrecht (Kapitel 2); 2) Verfassungsmäßigkeit, Bürgerrechte und die Rolle des Bürgers (Kapitel 3) und 3) Nationalfragen (Kapitel 4). Bei jeder von diesen Fragen werden die Stellungnahmen von den nachfolgenden Parteien zusammengefasst: Staatsrechtsadeligen, Nationalpartei (bis 1864), bzw. Alte Tschechen, Junge Tschechen, Sozialdemokraten, Agrarier, katholische Parteien, Nationalsozialisten, Fortschrittparteien und radikale Staatsrechtparteien, Realisten und Anarchisten. Im Abschluss versucht der Autor eine eigene Charakteristik und Bewertung der Tätigkeit der tschechischen politischen Repräsentation, sowie ihrer Bedeutung für die Entwicklung nach dem Jahr 1918, zu äußern.

Klíčová slova – Keywords

česká politika, ideologie, politické programy, 19. století, devatenácté století, Rakousko, staré Rakousko, Rakousko-Uhersko, habsburská říše, habsburská monarchie, Palacký, Rieger, Clam-Martinič, Masaryk, Šmeral, austroslavismus, panslavismus, austromarxismus, čechoslovákismus, český stát, český nacionalismus, česko-německé vztahy, české státní právo, státoprávní šlechta, národní strana, staročeši, mladočeši, sociální demokraté, agráři, národní socialisté, politický katolicismus, pokrokaři, státoprávníci, realisté, anarchisté

Czech politics, ideology, political programmes, 19th century, nineteenth century, Austria, old Austria, Austria-Hungary, Habsburg Empire, Habsburg Monarchy, Palacký, Rieger, Clam-Martinič, Masaryk, Šmeral, Austro-Slavism, Austro-Marxism, Czechoslovakism, Czech state, Czech nationalism, Czech-German relations, Czech state right, Bohemian nobility, Czech National Party, Old Czechs, Young Czechs, Social Democrats, Agrarians, National Socialists, Political Catholicism, Progress parties, Realists, Anarchists